

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

**Το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο
και η αξιοποίησή του στην εκπαίδευση**

Φιλοθέη Φωτοπούλου

A.M.: 7981210220139

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Επιστήμες της Αγωγής»
Ειδίκευση: «Ψυχοπαιδαγωγική της Ανάγνωσης, Φιλαναγνωσία και
Εκπαιδευτικό υλικό»

Επιβλέπων Καθηγητής: Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης

Αθήνα 2023

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΔΗΛΩΣΗ ΜΗ ΛΟΓΟΚΛΟΠΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΛΗΨΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ.....	4
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	5
ABSTRACT.....	6
ΠΡΟΛΟΓΟΣ-ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	8

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΟΡΘΟΔΟΞΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ

1.1. Το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο: Ορισμός.....	9
1.2. Κατηγορίες ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου.....	10
1.3. Η Αγία Γραφή και τα Πατερικά συγγράμματα ως βάση της ορθόδοξης χριστιανικής βιβλιογραφίας.....	13
1.4. Η ιστορία του παιδικού ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου.....	14
1.5. Είδη παιδικού ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου.....	16
1.6. Ιδιαιτερότητες στη συγγραφή και την έκδοση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου για παιδιά σε σύγκριση με τις ορθόδοξες χριστιανικές εκδόσεις για ενήλικες.....	18

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ ΣΤΟΥΣ ΕΦΗΒΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΝΕΟΥΣ

2.1. Η περίοδος της εφηβείας.....	21
2.2. Η ανάπτυξη της ηθικής σκέψης στην εφηβεία.....	22
2.3. Η ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματος στην εφηβεία.....	24

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΟ ΟΡΘΟΔΟΞΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

3.1. Η ανάγνωση της λογοτεχνίας στην εκπαίδευση.....	27
3.2. Η ανάγνωση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου και η επίδρασή του στον αναγνώστη.....	28

3.3. Η ιδέα της αξιοποίησης του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου κατά τη διδασκαλία των παιδιών.....	31
3.4. Κατάλληλες κατηγορίες ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου για εκπαιδευτική αξιοποίηση.....	32
3.5. Φιλαναγνωσία και θρησκευτικό βιβλίο.....	36
3.6. Η εικόνα ως βασικό εργαλείο μάθησης.....	37
3.7. Σκοπός, στόχοι και αξία της εκπαιδευτικής αξιοποίησης του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου.....	39

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

4.1. Ιδιαίτεροι παράγοντες που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά τη διδασκαλία του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου.....	50
4.2. Διαθεματικότητα και βιωματική διδασκαλία του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου.....	63
4.3. Εκπαιδευτικές δραστηριότητες, ψηφιακή εκπαίδευση, θεατρικά δρώμενα, κινηματογραφικές δημιουργίες, σχολικές εορτές με αφορμή το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο.....	67
4.4. Παραδείγματα διδασκαλίας στην προσχολική και πρώτη σχολική ηλικία.....	70
4.5. Παραδείγματα διδασκαλίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.....	76
4.6. Παραδείγματα διδασκαλίας του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου σε εφήβους και νέους (δευτεροβάθμια εκπαίδευση).....	91

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ.....	103
------------------------------------	------------

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές.....	106
Μελέτες.....	114
Φυλλάδια.....	121

ΔΗΛΩΣΗ ΜΗ ΛΟΓΟΚΛΟΠΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΛΗΨΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ

Με πλήρη επίγνωση των συνεπειών του νόμου περί πνευματικών δικαιωμάτων, δηλώνω ενυπογράφως ότι είμαι αποκλειστικός συγγραφέας της παρούσας Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας, για την ολοκλήρωση της οποίας κάθε βοήθεια είναι αναγνωρισμένη και αναφέρεται λεπτομερώς στην εργασία αυτή. Έχω αναφέρει πλήρως και με σαφείς αναφορές, όλες τις πηγές χρήσης δεδομένων, απόψεων, θέσεων και προτάσεων, ιδεών και λεκτικών αναφορών, είτε κατά κυριολεξία είτε βάσει επιστημονικής παράφρασης. Αναλαμβάνω την προσωπική και ατομική ευθύνη ότι σε περίπτωση αποτυχίας στην υλοποίηση των ανωτέρω δηλωθέντων στοιχείων, είμαι υπόλογος έναντι λογοκλοπής, γεγονός που σημαίνει αποτυχία στη Διπλωματική μου Εργασία και κατά συνέπεια αποτυχία απόκτησης του Μεταπτυχιακού Τίτλου των Μεταπτυχιακών Σπουδών, πέραν των λοιπών συνεπειών του νόμου περί πνευματικών δικαιωμάτων. Δηλώνω, συνεπώς, ότι αυτή η Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία προετοιμάστηκε και ολοκληρώθηκε από εμένα προσωπικά και αποκλειστικά και ότι, αναλαμβάνω πλήρως όλες τις συνέπειες του νόμου στην περίπτωση κατά την οποία αποδειχθεί, στο μέλλον, ότι η εργασία αυτή ή τμήμα της δεν μου ανήκει διότι είναι προϊόν λογοκλοπής άλλης πνευματικής ιδιοκτησίας.

Ονοματεπώνυμο μεταπτυχιακής φοιτήτριας: Φιλοθέη Φωτοπούλου

A.M.: 7981210220139

Τόπος και ημερομηνία: Αθήνα, 26/05/2023

Υπογραφή:

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια, το βιβλίο θρησκευτικού περιεχομένου έχει γνωρίσει σημαντική άνθιση. Ειδικότερα, το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο, ως ένα είδος θρησκευτικού αναγνώσματος, χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποικιλία εκδόσεων που μπορούν να διακριθούν σε επιμέρους κατηγορίες με κοινή βάση και αφετηρία όλων την Αγία Γραφή, Παλαιά και Καινή Διαθήκη. Μεταξύ των ορθόδοξων χριστιανικών βιβλίων που κυκλοφορούν, υπάρχουν και αρκετές εκδόσεις που απευθύνονται σε παιδιά και νέους. Καθώς, λοιπόν, στόχος της εκπαιδευτικής διαδικασίας που λαμβάνει χώρα στα σχολικά πλαίσια, αποτελεί η προώθηση και ανάπτυξη του φιλαναγνωστικού πνεύματος των μαθητών, το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο προσφέρει πλούσιο υλικό προς ενίσχυση των εκπαιδευτικών φιλαναγνωστικών πρακτικών. Ακόμα, είναι γεγονός, ότι λόγω της φύσεως του θρησκευτικού βιβλίου, η αξιοποίησή του μπορεί να έχει πολλαπλά οφέλη για τους μικρούς αναγνώστες, αφού άπτεται διαφόρων τομέων με κυριότερο τον ηθικό. Τέλος, αν και η ένταξη του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου μπορεί να αποτελεί μια πρόκληση για τον εκπαιδευτικό, ωστόσο του προσφέρει και πολλές δυνατότητες επιτυχούς διαθεματικής προσέγγισης των αντικειμένων διδασκαλίας, καθιστώντας το μάθημα πιο ενδιαφέρον και διαδραστικό για το μαθητικό κοινό. Συνεπώς, η ένταξη του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου στα Αναλυτικά Προγράμματα του ελληνικού σχολείου κρίνεται ως πολλαπλά ωφέλιμη για τους μαθητές και αναγκαία για τη βελτίωση του επιπέδου της παρεχόμενης εκπαίδευσης.

Λέξεις-κλειδιά: ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο, Αγία Γραφή, Παλαιά Διαθήκη, Καινή Διαθήκη, Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών, πρωτοβάθμια εκπαίδευση, δευτεροβάθμια εκπαίδευση, βελτίωση επιπέδου παρεχόμενης εκπαίδευσης, φιλαναγνωσία

Abstract

These last years, the books of religious content have known considerable expansion. In particular, the orthodox christian book, as a kind of religious book, is characterized by a wide variety of publications that can be divided into individual categories with the Bible, Old and New Testament, as common base and starting point of all. Among the orthodox christian books that have been released, there are quite many publications addressed to children and young people. As, therefore, the goal of the educational process that takes place at school, is to promote and develop the students' bookish spirit, the orthodox christian book offers rich material to strengthen the educational reading-friendly practices. In addition, is a fact that, because of the religious book's nature, its utilization may have multiple benefits for young readers, because it touches on a number of areas, with the main focus on morale. Lastly, although the inclusion of the orthodox christian book can be a challenge for teachers, it also offers them many opportunities for successful interdisciplinary approach to the teaching objects making the course more interesting and more interactive for the student audience. Consequently, the inclusion of orthodox christian books in the syllabus of Greek school is considered to be multi-beneficial for pupils and necessary to improve the level of education provided.

Keywords: orthodox christian book, Bible, Old Testament, New Testament, syllabus, primary education, secondary education, improvement of the level of education provided, love of reading

Πρόλογος-Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονείται στα πλαίσια του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών *Επιστήμες της αγωγής με ειδικευση την Ψυχοπαιδαγωγική της ανάγνωσης, Φιλαναγνωσία και εκπαιδευτικό υλικό*. Πολλοί ήταν οι παράγοντες που μου έδωσαν το έναυσμα να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο μεταπτυχιακό πρόγραμμα και ειδικότερα με το ζήτημα της αξιοποίησης του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου στην εκπαίδευση. Κυρίως, η μεγάλη μου αγάπη για την ανάγνωση βιβλίων από παιδί και η εμπειρική γνώση των όσων μπορεί αυτή να προσφέρει στο παιδί συμβάλλοντας σημαντικά στην ολοκληρωμένη καλλιέργειά του, ήταν αυτό που με οδήγησε στην επιλογή του συγκεκριμένου Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών. Η τάση της εποχής μας να θυσιάζει την αναγνωστική ευχαρίστηση στον βωμό της τεχνολογίας καθιστά, κατά τη γνώμη μου, απαραίτητη την κινητοποίηση στο πεδίο αυτό προκειμένου να αναδειχθεί ο σημαντικότερος ρόλος και η αναγκαιότητα της φιλαναγνωσίας ήδη από τις μικρές ηλικίες. Πιο συγκεκριμένα, στα πλαίσια της παρατήρησης, έγινε αντιληπτό ότι μια ολόκληρη κατηγορία βιβλίων, τα βιβλία θρησκευτικού περιεχομένου, δεν είναι γενικά πολύ γνωστή στους αναγνώστες και, παρόλο που περιλαμβάνει πλήθος και ποικιλία βιβλίων, η εκπαίδευση δεν έχει μεριμνήσει επαρκώς ώστε να συμπεριλάβει κάποια από τα βιβλία αυτά στα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών. Επίσης, η μελέτη του θρησκευτικού βιβλίου και η ενσωμάτωσή του στην εκπαίδευση μπορεί να προσφέρει πολλαπλά οφέλη, καθώς δεν άπτεται μόνο θρησκευτικών ζητημάτων αλλά και πολλών άλλων που το καθιστούν χρήσιμο υλικό κατά τη διδασκαλία της πλειοψηφίας των σχολικών μαθημάτων. Βέβαια, η ενασχόληση με την ευρεία κατηγορία *θρησκευτικό βιβλίο* απαιτεί πολύ εκτεταμένη έρευνα και για τον λόγο αυτό στη συγκεκριμένη μεταπτυχιακή εργασία γίνεται εστίαση κατά κύριο λόγο στην υποκατηγορία *ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο* που είναι πιο κοντινή στα ελληνικά δεδομένα.

Κλείνοντας, επιθυμώ να εκφράσω θερμές ευχαριστίες σε όσους με διευκόλυναν και συνέβαλαν στη διαδικασία εκπόνησης της παρούσας εργασίας. Αρχικά, ευχαριστώ πολύ τον Καθηγητή κύριο Κωνσταντίνο Μαλαφάντη που ανέλαβε την καθοδήγησή μου κατά τα στάδια εκπόνησης της εργασίας μου. Επίσης, εκφράζω θερμές ευχαριστίες στην επικ. καθηγήτρια κυρία Ελισάβετ Λαζαράκου, καθώς και στην κυρία Βασιλική Νίκα ΕΔΙΠ, ΕΚΠΑ για την πολύτιμη βοήθειά τους στη συγγραφή της διπλωματικής εργασίας μου. Επίσης θερμές ευχαριστίες εκφράζω σε όλους τους καθηγητές που διδάσκουν στο συγκεκριμένο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: Ευαγγελία Γαλανάκη, Ρέα Κακάμπουρα, Νικόλαο Καλοσπύρο, Γεώργιο Κατσαδώρο, Θωμά Μπαμπάλη και Κωνσταντίνα Τσώλη, οι οποίοι κατά τη διάρκεια των ετών αυτών μερίμνησαν με μεγάλο ενδιαφέρον και προθυμία για την επιτυχή και ολοκληρωμένη επίτευξη των σπουδών μας. Ευχαριστώ ακόμα τον πατέρα μου Δημήτριο Φωτόπουλο που με διευκόλυνε με κάθε τρόπο παρέχοντάς μου πολύτιμο βιβλιογραφικό υλικό και την πολύχρονη εμπειρία του ως εκπαιδευτικού. Τέλος, πολλές ευχαριστίες απευθύνω σε όλη την οικογένειά μου και τους φίλους μου, που με στήριξαν στις δύσκολες στιγμές και έδειξαν ειλικρινές ενδιαφέρον για την εργασία μου.

Αθήνα 2023

Εισαγωγή

Συνοψίζοντας τα όσα θα περιγράψουμε παρακάτω θα γίνει αναφορά στο ότι το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο, ως είδος, περιλαμβάνει σημαντική ποικιλία βιβλίων που κατατάσσονται σε πολλές κατηγορίες. Η βάση, όμως, όλων είναι η Αγία Γραφή. Τα τελευταία χρόνια, μάλιστα, έχει αναπτυχθεί σε μεγάλο βαθμό η συγγραφή και η έκδοση ορθόδοξων χριστιανικών βιβλίων για παιδιά κι εφήβους, γεγονός το οποίο δημιουργεί σκέψεις σχετικά με την πολλαπλή ωφέλεια που θα μπορούσε να προκύψει από την αξιοποίηση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου στην εκπαιδευτική διαδικασία. Επίσης, η παράλληλη αξιοποίησή του με άλλα είδη βιβλίων, θα μπορούσε να συμβάλει στην προώθηση της φιλιαναγνωσίας. Συνεπώς, ύστερα από σχετική έρευνα και μελέτη, στην εργασία που ακολουθεί, προτείνονται ορισμένα παραδείγματα διδασκαλίας για την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση με την αξιοποίηση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου ως κύριου χαρακτηριστικού τους. Επιπλέον, γίνεται και μια γενικότερη αναφορά στις δυσκολίες που καλείται να αντιμετωπίσει ο διδάσκων ο οποίος επιθυμεί να εντάξει το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο στη διδασκαλία των μαθημάτων του. Στόχος, επομένως, της εργασίας αυτής είναι να αφυπνίσει σχετικά με τα οφέλη της ενασχόλησης με το βιβλίο από τη νηπιακή ήδη ηλικία και ειδικότερα, να κάνει γνωστά τα πλεονεκτήματα που μπορεί να προσφέρει η αξιοποίηση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου στην εκπαίδευση.

Κεφάλαιο 1^ο: Το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο

1.1. Το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο: Ορισμός

Το ορθόδοξο χριστιανικό Βιβλίο ως όρος αναφέρεται σε μια ιδιαίτερα ευρεία ποικιλία χειρόγραφων και έντυπων έργων τα οποία αποτυπώνουν τα βασικά στοιχεία της ορθόδοξης πίστης, τις αρχές που τη διέπουν, τις διάφορες εκδηλώσεις της ορθόδοξης λατρευτικής ζωής και τις σημαντικές μορφές της ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας. Όπως, επομένως, γίνεται άμεσα αντιληπτό, ο όρος *ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο* περιλαμβάνει μια ιδιαίτερα εκτεταμένη συλλογή συγγραμμάτων με χρονολογική προέλευση από τον 1^ο αιώνα μ.Χ. ως τις μέρες μας. Αν σε αυτά συμπεριληφθούν και τα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης, τα οποία είναι η βάση και μια από τις σταθερές πηγές παραπομπών για τους Χριστιανούς συγγραφείς¹, τότε μπορεί να θεωρηθεί ότι η αφετηρία της εν λόγω συγγραφικής παραγωγής, παρότι φαίνεται οξύμωρο, έχει την αρχή της σε εποχές πολύ αρχαιότερες της ελεύσεως του Χριστού στον κόσμο². Βέβαια, σκοπός της παρούσας εργασίας δεν είναι να αναλυθούν τα είδη και η ιστορική πορεία του χριστιανικού βιβλίου, αλλά αντιθέτως, το ενδιαφέρον θα επικεντρωθεί στην αξιοποίησή του στην εκπαιδευτική διαδικασία. Επίσης, αντικείμενο της μελέτης αυτής δεν είναι το χριστιανικό βιβλίο γενικότερα, αλλά το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο, δηλαδή τα συγγράμματα εκείνα που αναφέρονται στην πίστη της ορθόδοξης Εκκλησίας. Με άλλα λόγια, η παρούσα μελέτη δεν θα επεκταθεί στη μελέτη των βιβλίων που αναφέρονται και σε άλλες ομολογίες (πχ. Προτεσταντισμός, Καθολικισμός κ.ά.), διότι θα ξέφευγε τόσο από το επίπεδο σπουδών στο οποίο στοχεύει, όσο και σε έκταση.

Όπως προαναφέρθηκε, το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο δεν αποτελεί εφεύρεση των τελευταίων χρόνων. Ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία γράφονταν σε όλες τις εποχές από την έλευση του Χριστού κι έπειτα. Τα σημαντικότερα έργα της χριστιανικής γραμματείας εμφανίστηκαν πολλά χρόνια πριν από την εφεύρεση της τυπογραφίας και πολλά σώζονται σε χειρόγραφα, τα οποία βρίσκονται στις μεγάλες βιβλιοθήκες του κόσμου ή στις βιβλιοθήκες και τα μουσεία ιστορικών μονών³. Φυσικά, η ανάπτυξη των σύγχρονων τεχνολογικών και βιομηχανικών μέσων συνέβαλλε ιδιαίτερα στη μαζική παραγωγή και τη γρήγορη εξάπλωσή του. Ωστόσο, η διαδικασία της συγγραφής και το περιεχόμενό του παραμένουν από τότε έως σήμερα σταθερά και δεν μεταβάλλονται. Οι συγγραφείς του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου, ως επί το πλείστον δεν παραθέτουν εγκυκλοπαιδικά στοιχεία για την ορθόδοξη

¹Σχετικά με τη σπουδαιότητα της Παλαιάς Διαθήκης και του λόγου για τον οποίο αποτελεί βάση των υπόλοιπων χριστιανών συγγραφέων βλ. ενδεικτικά: Κολιτσάρας, 1975, σ.5, Χρυσόστομος, 1984, σσ.388-399.

²Ως χρόνος συγγραφής των βιβλίων της Αγίας Γραφής -Παλαιάς και Καινής Διαθήκης- ορίζεται το χρονικό διάστημα από το 1500π.Χ. μέχρι το 100μ.Χ. (Γιαννακόπουλος, 1986, σ.12). Παρόλα αυτά, η Παλαιά Διαθήκη αποτελεί την προετοιμασία των ανθρώπων για να δεχθούν τον Χριστό. Έτσι, εξηγείται πώς μια σειρά βιβλίων που γράφτηκε προ Χριστού θεωρείται χριστιανική Βίβλος (Βασιλειάδης, 2003, σσ.175-178).

³Τα χειρόγραφα αυτά παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον τόσο από καλλιτεχνικής, όσο και από εκπαιδευτικής απόψεως, αφού πολλά εξ αυτών, εκτός από κείμενο, έχουν και όμορφες εικόνες, οι οποίες πλαισιώνουν τις ιστορίες ακολουθώντας τις αρχές της σύγχρονης παιδαγωγικής που θέλει πλήθος εποπτικών μέσων και εικόνων για καλύτερη κατανόηση του κειμένου. Ενδεικτική αναφορά αποτελεί η εικονογραφημένη ιστορία του βίου των αγίων Ιωάσαφ και Βαρλαάμ, η οποία θα μπορούσε να ειπωθεί ότι αποτελεί ένα κόμικ της εποχής (Πελεκανίδης και συν., 1975, σσ.61-91). Παρόμοιες προσπάθειες συναντώνται και σε άλλα χειρόγραφα της βυζαντινής περιόδου.

χριστιανική πίστη, αλλά μεταφέρουν τα βιώματα και τις πνευματικές τους εμπειρίες⁴. Άρα το περιεχόμενο του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου έχει σχέση με την αποκάλυψη του Θεού στους ανθρώπους, η οποία δεν μεταβιβάζεται ανά τους αιώνες, αφού ο Θεός είναι αναλλοίωτος, αμετάβλητος και άτρεπτος⁵. Αυτό που διαφοροποιείται με το πέρασμα των ετών είναι ο τρόπος με τον οποίο μεταφέρεται η ορθόδοξη κληρονομιά στο χαρτί ανάλογα με τις ανάγκες και τα βιώματα των ανθρώπων της κάθε εποχής. Ίσως, ο σημαντικότερος παράγοντας γι' αυτή τη διαφοροποίηση να είναι η γλώσσα, η οποία δεν παραμένει στατική, αλλά αλλάζει ανά τις εποχές⁶. Επίσης, σημαντικές διαφορές παρατηρούνται στον τρόπο γραφής και, εν γένει, δημιουργίας του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου, ανάλογα με το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνεται. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι διαφορές στο μορφωτικό επίπεδο, στα βιώματα (πχ. λαϊκοί ή μοναχοί) και στις ηλικίες (πχ. ενήλικες ή παιδιά), τα οποία καθορίζουν το είδος του βιβλίου και οδηγούν σε μια ιδιαίτερα μεγάλη ποικιλία βιβλίων ορθόδοξου χριστιανικού περιεχομένου.

Το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο, ωστόσο, σε όλες τις εκφάνσεις του, παρουσιάζει ένα κοινό στοιχείο. Αφετηρία και κοινή βάση όλων των ορθόδοξων βιβλίων είναι η Αγία Γραφή – Παλαιά και Καινή Διαθήκη – και η Ιερά Παράδοση της ορθόδοξης Εκκλησίας⁷. Με τον όρο Ιερά Παράδοση της Εκκλησίας γίνεται αναφορά στη διδασκαλία του Χριστού, όπως αυτή διασώθηκε και βιώθηκε μέσα στη ζωή της ορθόδοξης Εκκλησίας. Ένα μέρος της Ιεράς Παράδοσης, τα λεγόμενα *δογματικά*, καταγράφηκε από τις Οικουμενικές Συνόδους, ενώ τα υπόλοιπα έργα καταγράφηκαν σταδιακά από διάφορους συγγραφείς σε διαφορετικές εποχές⁸.

1.2. Κατηγορίες ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου

Έχοντας γίνει διασαφήνιση του όρου ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο στην ευρεία του έννοια, στη συνέχεια, θα γίνει συνοπτική αναφορά στις διάφορες κατηγορίες ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου που υπάρχουν.

- i. *Αγία Γραφή*: Σε αυτή την κατηγορία περιλαμβάνονται τα *ιστορικά* τα οποία αποτελούνται από τα τέσσερα Ευαγγέλια και το μεγαλύτερο μέρος της Παλαιάς Διαθήκης, τα *διδασκτικά* που είναι οι επιστολές των Αποστόλων, τα *ποιητικά* με πιο γνωστό το Άσμα Ασμάτων, τα *προφητικά* με κορυφαίο την Αποκάλυψη και τα *προσευχητικά* στα οποία κυρίαρχη θέση κατέχουν οι *Ψαλμοί* του Δαυΐδ⁹.

⁴Οι συγγραφείς στους οποίους γίνεται αναφορά ονομάζονται θεολόγοι, διότι τα κείμενά τους είναι αποτέλεσμα Θεϊού φωτισμού και όχι προϊόν εγκεφαλικής ή διανοητικής διεργασίας. Βλ. Μεταλληνός, 1989, σσ.17-19.

⁵Δαμασκηνός, 1976, σσ.78-79, 84-85.

⁶Τη μεγάλη σημασία της γλώσσας κατά την παρουσίαση του θεολογικού λόγου, μπορούμε να μελετήσουμε εις βάθος στο έργο *Θεολογία και γλώσσα* (Παπαδόπουλος, 1997).

⁷Βλ. σχετικά με τη σημασία της Ιεράς Παραδόσεως της Εκκλησίας και της σχέσης της με την Αγία Γραφή: Αλεβιζόπουλος, 1974, σσ.157-169.

⁸Εκτός από τα δογματικά κείμενα, οι Οικουμενικές Σύνοδοι θέσπισαν και Ιερούς Κανόνες, οι οποίοι ρυθμίζουν λεπτομέρειες της ζωής των χριστιανών και της λειτουργίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Διαχρονική συλλογή αυτών των κανόνων αποτελεί το έργο *Πηδάλιον* (Αγάπιος και Νικόδημος, 1993).

⁹Κατά το πέρασμα των αιώνων, εκτός από τα αυθεντικά κείμενα της Αγίας Γραφής, κυκλοφόρησαν και κάποια έργα τα οποία δεν παρουσίαζαν την αυθεντική Χριστιανική διδασκαλία, αλλά περιείχαν ανακρίβειες, υπερβολές, ακόμα και αιρετικές θέσεις. Γι' αυτόν τον λόγο, παρουσιάστηκε η ανάγκη να καταρτιστεί ο Κανόνας της Αγίας Γραφής, δηλαδή ένας κλειστός αριθμός κειμένων που περιλαμβάνει τα αυθεντικά κείμενα της. Η τελική διαμόρφωση του Κανόνα αυτού ολοκληρώθηκε στα μέσα του 4^{ου} αιώνα (Beitzel, 2007 σ.19).

- ii. *Ερμηνευτικά έργα της Αγίας Γραφής*: Πρόκειται για έργα που ερμηνεύουν τα κείμενα της Αγίας Γραφής, ώστε να είναι προσιτά και κατανοητά σε όλους. Είναι γραμμένα από Πατέρες της Εκκλησίας¹⁰ και αγίους, από ιεροκήρυκες και σύγχρονους θεολόγους.
- iii. *Δογματικά και Κανονικά έργα*: Ο όρος *Δογματικά* αναφέρεται σε ερμηνευτικά κείμενα, συνοπτικές ή αναλυτικές «Δογματικές», δηλαδή σε κείμενα που παρουσιάζουν την ορθόδοξη χριστιανική πίστη. Τα Κανονικά αναφέρονται στους κανόνες Οικουμενικών και τοπικών Συνόδων. Και τα δύο αυτά είδη, με απλά λόγια, καθορίζουν τις κατευθυντήριες γραμμές της ζωής του πιστού χριστιανού που επιθυμεί να ζήσει σύμφωνα με τη διδασκαλία της ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας¹¹.
- iv. *Απολογητικά και Αντιαιρετικά έργα*: Πρόκειται για κείμενα που στοχεύουν στο να αποδείξουν σε αλλόδοξους ή αλλόπιστους ότι η ορθόδοξη χριστιανική πίστη είναι η μοναδική αλήθεια. Επίσης, επιδιώκουν να διαφωτίσουν τους ορθόδοξους χριστιανούς και να τους ενημερώσουν σχετικά με διάφορες αιρετικές διδασκαλίες, πολλές από τις οποίες ξεκινούν ιστορικά ήδη από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια και φτάνουν ως τη σύγχρονη εποχή¹².
- v. *Αγιολογικά και Συναξαριακά*¹³ *έργα*: Είναι έργα ιδιαίτερα αγαπητά από τους ορθόδοξους χριστιανούς. Παρουσιάζουν τη ζωή, τη δράση, το έργο και τα μαρτύρια μεγάλων εκκλησιαστικών μορφών, των Αγίων, που με το έργο τους σφράγισαν τη ζωή της Εκκλησίας και αποτελούν παραδείγματα προς μίμηση¹⁴.
- vi. *Νηπτικά*¹⁵, *Ασκητικά και Γεροντικά*¹⁶ *έργα*: Είναι κείμενα που περιγράφουν την εσωτερική πνευματική πορεία που οφείλει να ακολουθήσει ο πιστός, ώστε να επιτύχει τη ψυχική κάθαρση και τον εξαγνισμό για να μπορέσει να γίνει μέτοχος της Θείας Χάριτος. Αρχικά προήλθαν από μοναχικά περιβάλλοντα των πρώτων χριστιανικών χρόνων, αλλά σύντομα έγιναν αγαπητά από τους πιστούς και ως τώρα έχουν γνωρίσει πολλές εκδόσεις. Μάλιστα, πέρα από τους πιστούς ορθόδοξους χριστιανούς

¹⁰Πατέρες της Εκκλησίας ονομάζονται «όσοι διακρίθηκαν για την αγιότητα, την οσιότητα, τη διαποίμανση και τη διδασκαλία των Πιστών» (*Εκπαιδευτική ελληνική εγκυκλοπαίδεια οι θρησκείες*, 1992, σ.316).

¹¹Βλ. σχετικά: Μενεβίσογλου, 1990.

¹²Από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια υπάρχει πληθώρα αντιαιρετικών έργων τα οποία αντικρούουν τους τότε αιρετικούς, αλλά και στη σύγχρονη εποχή, λόγω των προσηλυτιστικών τάσεων των σύγχρονων αιρέσεων, η παραγωγή τέτοιων έργων είναι μεγάλη. Ενδεικτικά για παλιά έργα τέτοιου είδους: Λουγδουνών, 2002. Επιφάνιος Κύπρου, 1992. Επιφάνιος Κύπρου, 1990. Δαμασκηνός, 1989. Αρμενόπουλος και συν., 2007. Συμεών, 1994. Για νέα βιβλία τέτοιου είδους: Αρχιμ. Γεώργιος, 1993. *Είναι οι Αντιχαλκηδόνιοι Ορθόδοξοι;*, 1995. *Νεο-ειδωλολατρικές περιπλανήσεις και η αληθής εμπειρία της Εκκλησίας μας*, 2002. Ψαλτάκης, 1998. *Ομάδες ασυμβίβαστες με την Ορθόδοξη πίστη*, 1995. Αλεβιζόπουλος Α., 1994.

¹³*Αγιολογικά* είναι τα έργα με θέμα τους αγίους, σε οποιαδήποτε μορφή. Με τον όρο *Συναξάρια* ονομάζονται οι συλλογές πολλών αγιολογικών κειμένων, συνήθως και ανά χρονολογική σειρά (ανά μήνες, ανάλογα με την ημέρα εορτασμού του κάθε αγίου). Γνωστοί συγγραφείς συναξαριστών είναι ο Συμεών ο μεταφραστής, ο αυτοκράτωρ Βασίλειος ο Β΄, ο Ιωάννης ο εκ Ρόδου, ο Ιωάννης επίσκοπος Σάρδεων, ο Νικηφόρος Ουρανός, ο Μεθόδιος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ο Ιωάννης ο Μαυρόπουλος και πολλοί άλλοι (βλ. Λαγγής, 1997, σ.12).

¹⁴Καραμπέτσιου, 1985. Αλεξίου, 1981. Σκάλκου-Διαμαντίδη, 2019. Σκαρλάτου, 2017. Σκαρλάτου, 2016.

¹⁵Ο όρος *Νήψη* (>νηπτικός), στην «Αγία Γραφή καθώς και στην πατερική και εκκλησιαστική γραμματεία, έχει την έννοια της σωφροσύνης, προσεκτικότητας, προνοητικότητας... της προσπάθειας του ανθρώπου να προκόψει πνευματικώς...» (Σωτηρόπουλος, 1991, σσ.9-10)

¹⁶*Γεροντικά* λέγονται οι συλλογές αποφθεγμάτων σοφών αγίων γερόντων-ασκητών και διδακτικά περιστατικά από τη ζωή τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα γεροντικών είναι τα εξής: *Πατερικόν των σπηλαιών του Κιέβου*, 1994. *Γεροντικόν*, 1962. *Το Μέγα Γεροντικόν*, 2000. *Το Μέγα Γεροντικόν*, 1995. *Το Μέγα Γεροντικόν*, 1999.

- διαβάζονται και μελετώνται και από άτομα με ειδικότητα στη φιλοσοφία ή τη ψυχολογία¹⁷ συχνά διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων.
- vii. *Πατερικά κείμενα*: Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν όσα κείμενα έχουν γραφτεί από αγίους όλων των εποχών. Στα Πατερικά περιλαμβάνονται κείμενα όλων των παραπάνω κατηγοριών, πέρα από την Αγία Γραφή, αλλά και κάποια ακόμα όπως ομιλίες σε διάφορες περιστάσεις, επιστολές κ.ά. Τα Πατερικά κείμενα, μαζί με την Αγία Γραφή, αποτελούν τη βάση όλων των ορθόδοξων χριστιανικών κειμένων. Στην πραγματικότητα, αναλύουν και διασαφηνίζουν τα κείμενα της Αγίας Γραφής και της Ιεράς Παράδοσης της ορθόδοξης Εκκλησίας. Εκτός από τις αποσπασματικές εκδόσεις τους, τα Πατερικά κείμενα έχουν εκδοθεί και με συστηματικό τρόπο, σε σειρές που απαριθμούν πολυάριθμους τόμους, καθώς και σε επιστημονικές κριτικές εκδόσεις. Επίσης, πολλά από αυτά έχουν ερμηνευθεί για το ευρύ κοινό στη νέα ελληνική ή έχουν μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες του κόσμου. Με όλα αυτά τα Πατερικά κείμενα ασχολείται ειδικός κλάδος της θεολογικής επιστήμης, ο οποίος ονομάζεται *Πατρολογία*¹⁸.
- viii. *Ηθικοπλαστικά έργα*: Πρόκειται για νεότερα κείμενα, κυρίως του περασμένου αιώνα (20^{ου}), τα οποία προέρχονται από ιερείς, ιεροκήρυκες και χριστιανικές οργανώσεις. Παρουσιάζουν πολύ βασικές πτυχές, κυρίως της εξωτερικής συμπεριφοράς που οφείλουν να επιδεικνύουν οι ορθόδοξοι χριστιανοί. Πολλά από αυτά είναι επηρεασμένα από αντίστοιχα βιβλία άλλων ομολογιών με προσαρμογές, ώστε να είναι σύμφωνα με τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας. Σε αυτή την κατηγορία συμπεριλαμβάνονται και κάποια μυθιστορηματικά έργα, τα οποία μέσα από τις ιστορίες που αφηγούνται προσπαθούν να διδάξουν στους αναγνώστες τις ηθικές αρχές στις οποίες υπακούει ο συνεπής ορθόδοξος χριστιανός. Πληθώρα τέτοιων έργων εκδόθηκαν από τον προηγούμενο αιώνα¹⁹. Από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα έχουν μειωθεί τα μυθιστορηματικά έργα, αλλά η εκδοτική παραγωγή ηθικοπλαστικών έργων έχει βρει νέους τρόπους έκφρασης. Πραγματικές ιστορίες, δοσμένες με λογοτεχνικό τρόπο, θεολογικές προσεγγίσεις που αντλούνται από τα κλασικά παραμύθια (Βασιλάκος, 2017), και πολλές άλλες πρωτότυπες ιδέες, κατάλληλες για τον σύγχρονο άνθρωπο που αναζητά νέους τρόπους για να πλησιάσει το παλιό και το διαχρονικό, έχουν δει το φως της δημοσιότητας.
- ix. *Πανεπιστημιακά και Ερευνητικά έργα*: Αποτελούνται από το σύνολο των ερευνητικών εργασιών και των πανεπιστημιακών έργων καθηγητών των θεολογικών σχολών της Ελλάδας και άλλων ορθόδοξων κρατών, ή μεταπτυχιακών φοιτητών, ή ακόμα και ιδιωτών που ακολουθούν τη μεθοδολογία της έρευνας που διδάσκεται στους πανεπιστημιακούς χώρους. Τα έργα αυτά δεν απευθύνονται στο ευρύ κοινό, αλλά σε μια μικρή ομάδα ανθρώπων οι οποίοι μπορούν να παρακολουθήσουν την επιστημονική γλώσσα και μεθοδολογία και συγχρόνως, έχουν θεολογικά ενδιαφέροντα²⁰.

¹⁷Ενδεικτικό είναι το πρόγραμμα «Συγχώρηση»: https://forgiveness.gr/wp-content/uploads/2019/08/PAIDAGWGIKH_EPITHEWRHSH_Teuxos65-2018_17x24cm_184slides-1-pages-28-42.pdf

¹⁸Για μια αρκετά εκτεταμένη απαρίθμηση της Πατρολογικής βιβλιογραφίας βλ. Παπαδόπουλος, 1994.

¹⁹Η Φαβιόλα ή η Εκκλησία των κατακομβών, 1990. Αγαπητός, χ.χ. Καφετζοπούλου, 1986. Κυνηγώντας μια γούνα, 1977. Ήλιος στα μεσάνυχτα, 1979. Στα χρόνια του Αττίλα, χ.χ. Οι έντεκα του Θόρσλιγκεν, 1989. κ.ά

²⁰<https://www.imblibrary.gr/publications-category/θεολογια/>

- x. *Εγκυκλοπαιδικά έργα*: Όπως γίνεται φανερό από το όνομα της συγκεκριμένης κατηγορίας, πρόκειται για τα συγγράμματα που προσφέρουν πλούτο εγκυκλοπαιδικών γνώσεων και πληροφοριών σχετικά με εκκλησιαστικά γεγονότα και θρησκευτικούς όρους. Αρκετές είναι οι προσπάθειες για μεμονωμένα ή πιο ολοκληρωμένα θεολογικά χριστιανικά έργα. Το πιο γνωστό απ' όλα, όμως, θεωρείται η *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* (1962-1968), τα λήμματα της οποίας, παρότι δεν αναφέρονται αποκλειστικά στην ορθόδοξη χριστιανική πίστη, παρόλα αυτά καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος της.
- xi. *Λειτουργικά και Μουσικά έργα*: Τα έργα αυτά περιγράφουν και αναλύουν τη Θεία Λειτουργία και τα άλλα μυστήρια της Εκκλησίας. Σε αυτά περιλαμβάνονται και τα επίσημα λατρευτικά βιβλία της ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως είναι τα μηναία, τα Ωρολόγια, τα ιερατικά κλπ²¹. Επίσης, σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται και τα έργα που χρησιμοποιούν οι ιεροψάλτες, οι σπουδαστές και οι καθηγητές της Εκκλησιαστικής μουσικής, γνωστής και ως Βυζαντινή μουσική²².

1.3. Η Αγία Γραφή και τα Πατερικά συγγράμματα ως βάση της ορθόδοξης χριστιανικής βιβλιογραφίας

Η Αγία Γραφή και κατ' επέκταση, τα ορθόδοξα χριστιανικά πατερικά βιβλία, τα οποία αποτελούν τη βάση της πίστεως των ορθοδόξων, είναι απλά γραμμένα. Ορισμένοι θα μπορούσαν να υποστηρίξουν ότι η απλή και απείριτη γλώσσα σχετίζεται με την αμάθεια και την ελλειπή εγγραμματοσύνη των συγγραφέων τους. Ωστόσο, ο πραγματικός λόγος που η γλώσσα και το ύφος των συγγραμμάτων αυτών έχει επιλεχθεί να είναι απλά και ξεκάθαρα, είναι η επιθυμία να γίνονται κατανοητά από όλους τους χριστιανούς αναγνώστες τους, ανεξάρτητα από το μορφωτικό τους επίπεδο και να μην τους δυσκολεύουν με περίπλοκο λόγο και υψηλές, περίπλοκα δοσμένες έννοιες (Χρυσόστομος, Έργα 25, 1988, σ.483). Έτσι, με λιτό τρόπο παρουσιάζουν τα κεντρικά και ουσιαστικά νοήματα της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας. Παρ' όλα αυτά, δεν λείπει από την ορθόδοξη χριστιανική βιβλιογραφία κι εκείνη η κατηγορία λόγιων κειμένων που απαιτούν ιδιαίτερες γνώσεις φιλοσοφικού, εγκύκλιου ή γλωσσικού και εννοιολογικού περιεχομένου. Μάλιστα, δεν πρόκειται για μικρό αριθμό βιβλίων αυτού του είδους, αλλά υπάρχει μεγάλη ποικιλία αυτών²³.

Ο λόγος για τον οποίο αναφερόμαστε στην Αγία Γραφή και τα Πατερικά κείμενα είναι διότι αυτά αποτελούν το θεμέλιο και την αφετηρία για όλα τα άλλα ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία.

<https://www.ebooks4greeks.gr/category/free-ebooks/βιβλία-επιστημονικά/ανθρωπιστικές/Βιβλία-θρησκευτικά>

<https://www.openabekt.gr/el/news/302>

²¹ Οι πιο διαδεδομένες εκδόσεις σ' αυτή την κατηγορία είναι αυτές που προέρχονται από τον εκδοτικό οίκο της Αποστολικής Διακονίας της Ελλάδος, όμως, πολύ αξιόλογες είναι και αντίστοιχες εργασίες άλλων εκδοτικών οίκων.

²² Στον τομέα αυτό βρίσκονται πολλά έργα, από ιδιωτική συνήθως, πρωτοβουλία και όχι τόσο συστηματικά. Παρόλο που οι εκδόσεις αυτές απευθύνονται σε περιορισμένο κοινό, είναι αξιόλογες και πληθαίνουν όσο περνούν τα χρόνια.

²³ Από την πληθώρα αυτών των έργων ενδεικτικά παρατίθενται τα: Σαχάρωφ, 1996. Πόποβιτς, 2019. Άγιος Αμβρόσιος, 1998. Χατζηνικολάου, *Ο άνθρωπος μέσα στο σύμπαν*, 2003. Χατζηνικολάου, *Αρχή και τέλος του κόσμου, Κοσμολογία και Αγία Γραφή*, 2003.

Η σκέψη και η διαλεκτική των Αγίων Πατέρων δεν αποτελεί αυθαίρετη φιλοσοφική δημιουργία. «Είναι ο σύνδεσμός μας μεταξύ των αρχαίων κειμένων που περιέχουν την αποκάλυψη του Θεού (δηλαδή την Αγία Γραφή) και τη σημερινή πραγματικότητα. Χωρίς ένα τέτοιο είδος συνδέσμου, κάθε άνθρωπος ερμηνεύει όπως θέλει εκείνος την Αγία Γραφή και το αποτέλεσμα είναι να έχουμε χιλιάδες ερμηνείες και αιρέσεις» (Δαμασκηνός, 2006, σ.160). Επομένως, όσα χριστιανικά βιβλία δεν ακολουθούν την πίστη και τη σκέψη αυτών των κειμένων, είναι πολύ πιθανό να παρεκκλίνουν από την αλήθεια και να πέσουν σε αίρεση. Οι Πατέρες της ορθόδοξης Εκκλησίας, εκείνους τους χριστιανούς συγγραφείς που προσπαθούν με τα συγγράμματά τους να επιβάλουν τις προσωπικές τους απόψεις, οι οποίες είναι αντίθετες στη μακρόχρονη δοκιμασμένη χριστιανική διδασκαλία, τους χαρακτηρίζουν στην καλύτερη περίπτωση ως αμαθείς οι οποίοι κινδυνεύουν να πέσουν σε αίρεση (Πάριος, 2015, σ.162).

Συνεπώς, η συγγραφή ορθόδοξων χριστιανικών βιβλίων, για να μην αστοχήσει και εκτραπεί από τον αρχικό της στόχο, καλό είναι να παραμένει πιστή και να ακολουθεί τις αρχές και τις διδασκαλίες της Αγίας Γραφής και των Πατερικών συγγραμμάτων. Υπ' αυτό το πρίσμα, τα ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία παρέχουν στους πιστούς την αναγκαία γνώση, ώστε να μην παρασυρθούν σε αίρεση, και σταδιακά τους καθιστούν πιο ώριμους και τους κατευθύνουν προς την τελειοποίησή τους στην πνευματική τους σταδιοδρομία. Ακόμα και στην περίπτωση που ο αναγνώστης δεν είναι σε θέση να αντιληφθεί επακριβώς το νόημα όσων διαβάσει, εάν επιμείνει να μελετά σταθερά και με διάθεση μαθητείας τα ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία, σταδιακά θα δει αποτελέσματα, καθώς τα αναγνώσματα αυτά λίγο-λίγο θα ασκούν επίδραση στην ψυχή του και θα την καλλιεργούν (Μπριαντσανίνωφ, 2008, σ.128). Αυτός, στην πραγματικότητα, είναι και ο τελικός σκοπός της μελέτης των ορθόδοξων χριστιανικών έργων, σύμφωνα με τους συγγραφείς τους και τη διδασκαλία της ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας.

1.4. Η ιστορία του παιδικού ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου

Κατά τα πρώτα χρόνια της τυπογραφίας, οι εκδοτικοί οίκοι εστίασαν τις προσπάθειές τους στην παραγωγή έργων για ενήλικες. Τα παιδικά έργα, όπως παραμύθια, μύθοι του Αισώπου και άλλα αντίστοιχα, αποτελούσαν μικρές σποραδικές αναλαμπές του εκδοτικού κόσμου, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν υπήρχε σταθερό ενδιαφέρον και συνεχής ενασχόληση με τη συγκεκριμένη κατηγορία εκδόσεων. Την ίδια αντιμετώπιση είχαν και τα χριστιανικά έργα. Όλη αυτή η εικόνα άρχισε να αλλάζει κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα –ιδιαίτερα κατά το δεύτερο μισό του –και με την είσοδο στην τρίτη χιλιετία, παρατηρήθηκε ραγδαία αύξηση στις ορθόδοξες χριστιανικές εκδόσεις για παιδιά.

Η αρχή έγινε με κάποιες μεταφράσεις από χριστιανικά παιδικά έργα του εξωτερικού. Οι Ρωμαιοκαθολικοί και οι προτεσταντικές ομολογίες έδειξαν μέριμνα για την κατήχηση των παιδιών με τη βοήθεια βιβλικών διηγήσεων. Κάποια από αυτά τα έργα μεταφράστηκαν στα ελληνικά και κυκλοφόρησαν στον ελληνικό χώρο²⁴. Επίσης, έγιναν κάποιες αξιολογες

²⁴Ενδεικτικά: Taylor, 1991. Βέρνερ, 1980. Toth, χ.χ. Toth, 1986. *Ήλιος στα μεσάνυχτα*, 1979. *Κυνηγώντας μια γούνα*, 1977. *Οι έντεκα του Θόρσλιγκεν*, 1989. *Στα χρόνια του Αττίλα*, χ.χ.

προσπάθειες από ελληνικούς εκδοτικούς οίκους στον βιβλικό τομέα²⁵. Αυτή την περίοδο, οι υπόλοιπες ορθόδοξες χώρες κυβερνούνταν από κομμουνιστικές διοικήσεις και, επομένως, δεν υπήρχε η δυνατότητα αντίστοιχων προσπαθειών σ' αυτές, λόγω του αντιθεϊστικού προσανατολισμού αυτών των καθεστώτων²⁶. Παράλληλα με τις παιδικές εκδόσεις βιβλικού ενδιαφέροντος, κυκλοφόρησαν και διδακτικά χριστιανικά διηγήματα, κυρίως από τις ορθόδοξες χριστιανικές οργανώσεις (Σωτήρ, ΖΩΗ κ.ά.), αλλά και από μεμονωμένους συγγραφείς²⁷. Το περιεχόμενο όλων αυτών των εκδόσεων περιορίζεται στη διασκευή βιβλικών διηγήσεων ή σε ηθικοπλαστικά διδάγματα, τα οποία βοηθούν το παιδί ώστε να διαπλάσει χαρακτήρα και να γίνει «καλός άνθρωπος».

Μέχρι τότε, δεν είχε γίνει ακόμα αντιληπτό το πόσο μεγάλη ευρύτητα έχει η ορθόδοξη χριστιανική θεματολογία και πόσο μεγάλη απήχηση θα είχε στο παιδικό αναγνωστικό κοινό. Η ανακάλυψη αυτή έγινε σταδιακά από τα μέσα ως τα τέλη του 20^{ου} αιώνα. Σε αυτή τη φάση, άρχισαν να εκδίδονται τα πρώτα βιβλία με θέμα τους τη ζωή των αγίων, σποραδικά, όμως, και περιορισμένα²⁸. Ακόμα, έγινε η έκδοση βιβλίων με διδακτικές ιστορίες από τα γεροντικά και τη ζωή των ασκητών²⁹, παιδικά μυθιστορήματα που εντάσσουν μέσα στην πλοκή διδακτικά πατερικά κείμενα³⁰, μικρά θρησκευτικά έντυπα που απευθύνονται σε παιδιά μικρών τάξεων του σχολείου ή και σε παιδιά προσχολικής ηλικίας³¹. Σ' αυτά αναγκαίο είναι να συμπεριληφθούν και τα σχολικά βιβλία του μαθήματος των Θρησκευτικών, Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, τα οποία μπορούν να θεωρηθούν και ως οι πιο συστηματικές προσπάθειες της συγκεκριμένης περιόδου για παρουσίαση της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης με παιδικό τρόπο³².

Η μεγάλη έκρηξη, όμως, έγινε με την έναρξη του 21^{ου} αιώνα. Από το 2000 και ύστερα, άρχισε σημαντικότερη παραγωγή παιδικών βιβλίων με ορθόδοξη χριστιανική θεματολογία από πολλούς εκδοτικούς οίκους και όχι μόνο απ' όσους πραγματοποιούσαν εκδόσεις χριστιανικών βιβλίων σε συστηματική βάση, αλλά και από άλλους που συνειδητοποίησαν ότι το αναγνωστικό κοινό εκδήλωνε ενδιαφέρον τα τελευταία χρόνια για το χριστιανικό βιβλίο. Πιθανότατα, βέβαια, η μεγάλη αυτή παραγωγή να ήταν μέρος μιας ευρύτερης στροφής του ενδιαφέροντος των εκδόσεων προς το παιδικό βιβλίο, αλλά αυτό δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Το ουσιώδες είναι ότι τη στιγμή αυτή, το ορθόδοξο χριστιανικό

²⁵ Ενδεικτικά: Μουστάκη και Τιμαγένους, *χ.χ.* Σπυροπούλου, *Ο πύργος της Βαβέλ*, 1994. Σπυροπούλου, *Η θυσία του Αβραάμ*, *χ.χ.* Σπυροπούλου, *Η βάπτιση του Χριστού*, *χ.χ.* Σπυροπούλου, *Ο Χριστός στη λίμνη Γεννησαρέτ*, *χ.χ.* Σπυροπούλου, *Τα παιδικά χρόνια του Χριστού*, 1994. Σπυροπούλου, *Η γέννηση του Χριστού μας*, *χ.χ.*

²⁶ Σύντομη αναφορά σχετική με το κάψιμο θρησκευτικών βιβλίων γίνεται στο: [https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%B1%CF%8D%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CE%BC%CE%B1%CE%B6%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B1%CF%83%CF%84%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%AD%CF%82_%CE%B2%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%AF%CF%89%CE%BD_\(%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%82\)](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%B1%CF%8D%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CE%BC%CE%B1%CE%B6%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B1%CF%83%CF%84%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%AD%CF%82_%CE%B2%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%AF%CF%89%CE%BD_(%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%82))

²⁷ Παραδείγματα αποτελούν τα παρακάτω: Αγαπητός, *χ.χ.* *Η Φαβιόλα Η Η Εκκλησία Των Κατακομβών*, 1990. Αρχ. Νικόδημος, *χ.χ.* Τυμpanίδου, 1989. Βασιλειάδης, 1988. Διαμαντόπουλος, 1977. Τυμpanίδου, 1986. Νικηφόρου, 1980. Μπάστας, 1985.

²⁸ Κάποια από αυτά είναι: Δημόπουλος, 1982. Κλειδαρά, 1994. Χονδρόπουλος, 1987. Φερούσης, 1982.

²⁹ Μεταξύ άλλων: Εφραίμ και Μαρκούδης, 1996. *Το πιο πολύτιμο μαργαριτάρι*, 2002.

³⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα το βιβλίο *Ο Θησαυρός Του Γέροντα* (Ζούρας, 2002).

³¹ Χαρακτηριστικά βιβλία που απευθύνονται στην προσχολική ηλικία: Μαστρομιχαλάκη, 2009. Ζούρας, 2003.

³² Τα σχολικά εγχειρίδια για το μάθημα των Θρησκευτικών μπορούν να ανευρεθούν εύκολα στον ιστότοπο: <http://ebooks.edu.gr/ebooks/v2/allcourses.jsp>

παιδικό βιβλίο αριθμεί έναν αξιοπρόσεκτο αριθμό τίτλων, τόσο στον ελλαδικό χώρο³³, όσο και στις υπόλοιπες ορθόδοξες χριστιανικές χώρες (Ρωσία, Ρουμανία, κλπ). Επίσης, σοβαρές εκδοτικές προσπάθειες, κυρίως με μεταφράσεις, αναπτύσσονται στον χώρο της ελληνικής και σλαβικής διασποράς και όπου αλλού εντοπίζονται ορθόδοξες χριστιανικές κοινότητες ανά τον κόσμο (Αμερική, Κορέα, κλπ)³⁴.

1.5. Είδη παιδικού ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου

Όπως προαναφέρθηκε, το ορθόδοξο χριστιανικό παιδικό βιβλίο αποτελείται από μεγάλη ποικιλομορφία. Επομένως, κρίνεται σκόπιμο να μελετηθούν οι εν μέρει κατηγορίες του. Τα παιδικά βιβλία ορθόδοξου χριστιανικού περιεχομένου μπορούν να διακριθούν στις ακόλουθες κατηγορίες με βάση το περιεχόμενό τους:

- i. *Βιβλικά*: Πρόκειται για περισσότερο ή λιγότερο πλήρεις εκδόσεις στις οποίες παρουσιάζονται τα γεγονότα της Αγίας Γραφής ή περιλαμβάνουν βιβλία με θέμα τους μεμονωμένες ιστορίες βιβλικού περιεχομένου³⁵.
- ii. *Συναξαριακά και Αγιολογικά*: Από τα πιο αγαπητά στους μικρούς αναγνώστες είναι τα βιβλία που παρουσιάζουν τη ζωή, τα κατορθώματα και τις θυσίες των ηρώων της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, δηλαδή των αγίων. Συνήθως είναι αυτοτελή έργα που αναφέρονται σε έναν άγιο, μπορεί, όμως, να είναι και συλλογές με τον βίο πολλών αγίων, γνωστές ως παιδικοί συναξαριστές³⁶.
- iii. *Ψυχοφειείς διηγήσεις*: Περιέχουν διδακτικές ιστορίες από τα γεροντικά και άλλα ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία³⁷.
- iv. *Λειτουργικά*: Παρουσιάζουν στους νεαρούς αναγνώστες τις τελετές και τα μυστήρια της ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας και επεξηγούν το βαθύτερο νόημα των τελουμένων με απλά λόγια³⁸. Σ' αυτά εντάσσονται και τα προσευχητάρια για παιδιά.

³³Στον ελλαδικό χώρο διακρίνονται αρκετοί εκδοτικοί οίκοι οι οποίοι ασχολούνται συστηματικά με το παιδικό ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο τα τελευταία χρόνια. Ενδεικτικά παραθέτουμε κάποιους ιστοχώρους των εν λόγω εκδοτικών οίκων:

<https://www.facebook.com/paidikoorthodoxoxristianikovivlio/>

<https://saiti.gr/product-category/paidika/>

https://www.stamoulis.gr/%CE%A0%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%AC_paid.aspx

<https://ear-books.com/product-category/paidika/>

<https://www.porphyrabooks.gr/gr/vivlia/%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1-%CE%B2%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%B9%CE%B1>

<https://www.orthodoxoskypseli.gr/5A503675.el.aspx>

<https://www.apostoliki-diakonia.com.gr/index.asp?cPath=11&pPath=0>

³⁴Fotopoulos & Fotopoulou, 2019. Currier, 1999. κ.ά.

³⁵Μουστάκη και Τιμαγένης, χ.χ. Βαλλή και Κασαπίδης, 2013. Χιωτέλλη, 2005. Ιορδανοπούλου, 2009. κ.ά.

³⁶Φωτόπουλος και Φωτοπούλου, 2002-2009. Γουμενοπούλου, 2014, *Σταλαγματιές της αγάπης του Θεού*, 2006. Δανιάς και Χατζηθανάση, 2017. Ιακώβου, 2007. κ.ά.

³⁷Ζούρας, 2002. Εφραίμ και Μαρκούδης, 1996. Πελασγός, 2003. κ.ά.

- v. *Μυθιστορήματα και Διηγήματα*: Πρόκειται για μυθιστορήματα και διηγήματα, τα οποία, παρότι έχουν ως βάση τους τη μυθοπλασία, περιστρέφονται όμως, γύρω από τη ζωή αληθινών προσώπων (αγίων, ενάρετων ανθρώπων) ή παρουσιάζουν τη διδασκαλία της ορθόδοξης πίστης και των πατέρων της Εκκλησίας. Η μορφή τους είναι λογοτεχνική και το ύφος τους πολύ πιο ελεύθερο από τα είδη που προαναφέρθηκαν³⁹.
- vi. *Βιβλία δραστηριοτήτων ή κατασκευών*: Είναι εκδόσεις για μικρότερα παιδιά – προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας – οι οποίες φιλοδοξούν να φέρουν το παιδί σε επαφή με την ορθόδοξη χριστιανική πίστη με έναν ευχάριστο και δημιουργικό τρόπο μέσα από κατασκευές, ζωγραφιές, δραστηριότητες και παιχνίδια. Συνήθως, οι προσπάθειες αυτές περιλαμβάνουν μικρά απλοποιημένα θρησκευτικά κείμενα ή συνοδεύονται από CD με διηγήσεις και τραγούδια⁴⁰.
- vii. *Θρησκευτικά κόμικς*: Παλιότερα, τα βιβλία αυτού του είδους θεωρούνταν ακατάλληλα για τη διδασκαλία της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, λόγω της απλοϊκής και αταίριαστης σε θρησκευτικό βιβλίο εικονογράφησης. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια, έχουν γίνει κάποιες σποραδικές, αν και όχι συστηματικές προσπάθειες έκδοσης ορθόδοξων χριστιανικών κόμικς. Ορισμένες από αυτές τις εκδόσεις, ακολουθώντας τα προτεσταντικά πρότυπα αντίστοιχων εκδόσεων, περιλαμβάνουν παιδικά σχέδια και φιγούρες, ενώ άλλες προσαρμόζουν τα σχέδιά τους ανάλογα, ώστε να ακολουθούν τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής εικονογράφησης⁴¹. Η ιδέα αυτή δεν είναι ανεξάρτητη από την τάση που επικρατεί τα τελευταία χρόνια στη Ρωσία και σε άλλες ορθόδοξες χώρες, όπου γίνεται παραγωγή ακόμα και χριστιανικών κινούμενων σχεδίων με αυτή την τεχνοτροπία⁴².
- viii. *Σχολικά βιβλία*: Στην αρίθμηση σκόπιμο είναι να συμπεριληφθούν και τα σχολικά βιβλία του μαθήματος των Θρησκευτικών, αν και τα τελευταία χρόνια έχει γίνει πολύς λόγος σχετικά και έχει αμφισβητηθεί πολύ κατά πόσο τα νέα προγράμματα του Ιδρύματος Εκπαιδευτικής Πολιτικής για τα θρησκευτικά ακολουθούν την ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία, όπως αυτή εκφράζεται στα Πατερικά εκκλησιαστικά κείμενα⁴³.

³⁸ Δανιάς και Χατζηθανάση, 2015. *Είσαι Χριστιανός Ορθόδοξος; Σε ενδιαφέρει...*, χ.χ. Παλιάκη-Μπόκια, 2011. Χριστοδούλου, 2022. κ.ά.

³⁹ Δανιάς και Χατζηθανάση, 2019. Βιγγοπούλου, 2010. Φωτακέλλη, 2007. Σταμάτη, 2014. Σταμάτη, 2013. κ.ά.

⁴⁰ Καραντινού, χ.χ. *Ορθόδοξες δραστηριότητες*, χ.χ. Σεϊτανίδου-Σταμάτη, 2011. Καραγιαννάκη, 2010. Παλιάκη και Παλιάκη, 2008. κ.ά.

⁴¹ Envard, 2012. *Επίσκεψη σ' ένα μοναστήρι της Παναγίας*, χ.χ. Ένας μαχητής του Χριστού π. Αυγουστίνος, 2020. Γουσίδης, 2014. κ.ά.

⁴² <https://www.pemptousia.gr/video/osios-gerasimos-o-iordanitis/>

<https://www.agiooros.net/forum/viewtopic.php?t=14272>

⁴³ <http://iep.edu.gr/el/component/k2/1048-nea-programmata-spoudon-kai-vivlia-sta-thriskeftika>

<https://users.sch.gr/vaskitsios/katsba/dim/biblia/index.htm>

https://www.alfavita.gr/ekpaideysi/anakoineseis/331778_panellinia-enosi-theologon-i-iera-synodos-enekrine-biblia

<https://www.ethnos.gr/ekklisia/article/63397/panellhniotheologikossyndesmoskairosgiatisprofatesapofaseistoy ste>

- ix. *Άλλα κείμενα*: Εκτός από τις παραπάνω μεγάλες κατηγορίες, υπάρχουν και διάφορα άλλα κείμενα που έχουν ως στόχο την ορθόδοξη χριστιανική κατήχηση ή αφορούνται από ορθόδοξη χριστιανική θεματολογία, αλλά δεν αντιπροσωπεύουν κάποια τάση και δεν εντάσσονται στις παραπάνω μεγάλες γενικές κατηγορίες. Σε αυτή την κατηγορία θα μπορούσαμε να εντάξουμε και κείμενα κατάλληλα για δραματοποίηση, ποιητικές συλλογές, αποφθέγματα κλπ⁴⁴.

1.6. Ιδιαιτερότητες στη συγγραφή και την έκδοση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου για παιδιά σε σύγκριση με τις ορθόδοξες χριστιανικές εκδόσεις για ενήλικες

Όταν γίνεται λόγος για το παιδικό ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο, συνήθως ο νους ταξιδεύει στην κατηγορία των έργων που απευθύνονται σε ενήλικες και διασκευάστηκαν για να ανταποκρίνονται και στις αναγνωστικές ανάγκες των παιδιών. Ωστόσο, η διασκευή έργων που κανονικά στόχευαν σε ενήλικο αναγνωστικό κοινό, δεν είναι απλή διαδικασία. Ο συγγραφέας που αναλαμβάνει το έργο της διασκευής, προκειμένου να εξασφαλίσει την επιτυχία του έργου του, οφείλει να λάβει υπόψη του τις ακόλουθες βασικές παραμέτρους:

- i. *Η κατανόηση*: Η θέαση του κόσμου από ένα παιδί είναι πολύ διαφορετική απ' ότι ενός ενήλικου. Οι εμπειρίες και οι γνώσεις του είναι πιο περιορισμένες και το λεξιλόγιό του πιο φτωχό. Συνεπώς, έργο του συγγραφέα παιδικών βιβλίων είναι να αποδώσει τα δύσκολα και περίπλοκα νοήματα σε απλή και απέρριτη γλώσσα, αλλά με σαφήνεια και ζωντάνια για να επιτευχθεί η κατανόηση από μέρους των παιδιών. Φυσικά, όσον αφορά κυρίως, στο ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο, πρέπει να δοθεί προσοχή, ώστε να μη γίνει γλωσσική και νοηματική υπεραπλούστευση με αποτέλεσμα την απώλεια της κειμενικής αξιοπρέπειας και ωραιότητας του λόγου, αλλά και της ιεροπρέπειάς του⁴⁵. Στόχος του συγγραφέα πρέπει να είναι η παρουσίαση του υλικού με τρόπο παιδικό, αλλά όχι παιδαριώδη. Στην προσπάθεια αυτή, πολλές φορές θα υποχρεωθεί να διατηρήσει το κείμενό του σε υψηλή γλωσσική μορφή, χρησιμοποιώντας αμετάφραστες κάποιες λέξεις της εκκλησιαστικής ορολογίας. Για παράδειγμα, οι λέξεις *μακάριος*, *Θεία Μετάληψις*, *άτρεπτος* κ.ά. Τη δυσκολία που προκύπτει από αυτόν τον τρόπο γραφής, την υπερβαίνουν οι συγγραφείς με την κατάρτιση γλωσσάριων στις τελευταίες σελίδες κάποιων παιδικών βιβλίων⁴⁶ ή με επεξηγηματικά σχόλια που βρίσκονται διάσπαρτα δίπλα, κάτω ή ανάμεσα στο κυρίως κείμενο⁴⁷ μέσα σε όμορφα χρωματιστά «παράθυρα»⁴⁸.
- ii. *Η παιδική ψυχολογία*: Η παιδική ψυχή είναι πολύ πιο ευαίσθητη από αυτή του ενήλικα. Επομένως, σκόπιμο είναι να δοθεί μεγάλη προσοχή στον τρόπο με τον οποίο θα μεταφερθούν στο παιδικό βιβλίο ορισμένα γεγονότα τα οποία πολύ πιθανό να

⁴⁴Βιγγοπούλου, 2007. Βιγγοπούλου, 2008. Παπαδημητρακόπουλος, χ.χ.

⁴⁵Στοχευμένα παραδείγματα για το πώς μπορούμε να παρουσιάσουμε βασικά θέματα του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος και ζωής στα παιδιά μπορούμε να δούμε στο βιβλίο της Αδελφής Μαγδαληνής *Συνομιλίες Με Παιδιά* (2007).

⁴⁶Π.χ. Δανιάς και Χατζηθανάση, 2016, σσ.159-164.

⁴⁷Βλ. Φωτόπουλος, 2022.

⁴⁸Παλιάκη και Παλιάκη, 2019, σ.14.

πληγώσουν ή να μπερδέψουν το παιδί. Για να γίνει αυτό πιο κατανοητό θα γίνει αναφορά ενός παραδείγματος: όταν το θέμα του βιβλίου είναι ο βίος ενός αγίου που στο τέλος της ζωής του μαρτύρησε –και δεν είναι μικρός ο αριθμός των μαρτύρων της ορθόδοξης Εκκλησίας –ο συγγραφέας πρέπει να αναρωτηθεί με ποιον τρόπο θα παρουσιάσει τα γεγονότα. Στο πρωτότυπο κείμενο που απευθύνεται σε ενήλικες περιλαμβάνονται λεπτομερείς περιγραφές των σκληρών και αποτρόπαιων βασανιστηρίων τα οποία υπέστησαν οι μάρτυρες. Κατά τη δημιουργία, ωστόσο, παιδικών διασκευών καλό είναι να μην παρουσιάζονται αναλυτικά τέτοιες λεπτομέρειες, ούτε να δίνεται βαρύτητα σε πτυχές όπως η βαρβαρότητα, η κακία και το μίσος που αντιμετώπισαν οι άγιοι, διότι πολύ πιθανό οι ευαίσθητες παιδικές ψυχές να κλονιστούν και να σοκαριστούν με την ανάγνωση τέτοιων στοιχείων. Αντίθετα, αυτό που πρέπει να τονιστεί είναι η ηρωική τους στάση και η μεγάλη τους αγάπη στους συνανθρώπους τους και τον Θεό, ο οποίος τους έδινε και τη δύναμη να μη φοβούνται τις απειλές και τα μαρτύρια⁴⁹. Ιδιαίτερη προσοχή, επίσης, πρέπει να δοθεί στο θέμα της αντιμετώπισης του θανάτου. Ο μικρός αναγνώστης δεν έχει διαβάσει τα χριστιανικά κείμενα που έχει υπόψη του ένας ενήλικας κι έτσι, δεν είναι σε θέση να αξιολογήσει την αισιόδοξη θεώρηση του θανάτου, όπως αυτή παρουσιάζεται μέσα από τα εκκλησιαστικά και λειτουργικά κείμενα της ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας. Επομένως, ο συγγραφέας πρέπει να εξηγήσει στους μικρούς αναγνώστες του αυτή τη βασική διδασκαλία του Ευαγγελίου με απαλό και προσεκτικό λόγο και με επαρκείς ζωντανές επεξηγήσεις, τονίζοντας τη μακαριότητα του Παραδείσου και της αιωνιότητας και συνδυάζοντάς τα με τη χαρά και την προσμονή που δείχνουν οι πρωταγωνιστές των ιστοριών, στην αναμονή του θανάτου⁵⁰. Ανάλογος χειρισμός καλό είναι να γίνεται και σε πολλά άλλα θέματα, όπως η απάρνηση των εγκοσμίων από τους οσίους ασκητές, η υπέρμετρη νηστεία και αγρυπνία, η αποταγή, δηλαδή η απομάκρυνση από τους αγαπημένους τους για να αφιερωθούν πλήρως στον Θεό κλπ.

- iii. *Η εικονογράφηση*: Σημαντικό ρόλο στην επιτυχία ή αποτυχία ενός παιδικού βιβλίου παίζει η εικονογράφηση του. Όσο πιο πλούσια και όμορφη είναι, τόσο πιο επιθυμητό γίνεται από τα παιδιά και τους ελκύει εντονότερα το ενδιαφέρον. Στο ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο, ωστόσο, υφίστανται δύο επιπλέον δυσκολίες: α) Ο εικονογράφος καλείται να συνδυάσει τη σύγχρονη εικόνα που επιθυμεί το παιδί, με τις σοβαρές κι επιβλητικές μορφές του Χριστού και των αγίων, όπως αυτοί παρουσιάζονται στην ορθόδοξη εικονογραφία. β) Το έγχρωμο παιδικό βιβλίο επιβαρύνει με μεγαλύτερο κόστος, τόσο τον εκδότη, όσο και τον αγοραστή, σε σύγκριση με ένα μονόχρωμο –συνήθως –βιβλίο για ενήλικες. Οπότε, και από εμπορικής πλευράς, το παιδικό χριστιανικό βιβλίο απαιτεί καλύτερο σχεδιασμό και μελέτη πριν την έκδοσή του. Αν και αρχικά, φαίνεται ότι η παρατήρηση αυτή δεν έχει άμεση σχέση με το ζήτημα που

⁴⁹Για παράδειγμα, στον βίο της Αγίας Φεβρωνίας που εορτάζεται από την ορθόδοξη Εκκλησία στις 25 Ιουνίου, οι Συναξαριστές για ενήλικους παρουσιάζουν αναλυτικά τα φρικτά βασανιστήρια στα οποία υπεβλήθη από τον ειδωολάτρη ηγεμόνα (Λαγγής, 1995, σσ.348-351). Αντίθετα, ο παιδικός Συναξαριστής παρουσιάζει το ίδιο γεγονός πολύ πιο λιτά με τα ακόλουθα λόγια: «ο τύραννος [...] διέταξε να τη βασανίσουν αλύπητα. Τόσο άγρια ήταν τα βασανιστήρια, ώστε ακόμα κι ο λαός που παρακολουθούσε φώναζε και παρακαλούσε [...] Η Αγία υπέμενε με περισσή γενναιότητα τα μαρτύρια. Προσευχόταν μάλιστα στον Χριστό να τη βοηθήσει ν' αντέξει έως το τέλος.» (Φωτόπουλος και Φωτοπούλου, 2004, σσ.32-33).

⁵⁰Στο προηγούμενο παράδειγμα, ο θάνατος της αγίας δεν αναφέρεται ως κάτι άσχημο, αλλά ως μια νέα αρχή γεμάτη χαρά και δόξα: «Έτσι τελείωσαν τα βάσανά της, ενώ η μακαρία ψυχή της πέταξε στον Ουρανό με τη λαμπρή συνοδεία αγγέλων, για να συναντήσει τον αγαπημένο της Χριστό.» (Φωτόπουλος και Φωτοπούλου, 2004, σ.33).

πραγματεύομαι, στην πραγματικότητα, όμως, έχει μεγάλη σημασία, αφού στη σημερινή εποχή της οικονομικής κρίσης, ο επιχειρηματίας εκδότης θα σταθμίσει πολύ καλά τις παραμέτρους που θα τον οδηγήσουν στην έκδοση ενός παιδικού χριστιανικού βιβλίου.

- iv. *Ισορροπία παλιού και νέου*: Ένας ακόμα καθοριστικός παράγοντας για την επιτυχία ή όχι ενός ορθόδοξου χριστιανικού παιδικού βιβλίου, είναι το κατά πόσο μπορεί να συνδυάσει το διαχρονικό μήνυμα που μεταφέρει, το οποίο στις περισσότερες περιπτώσεις έχει καταγραφεί σε παλαιότερες εποχές, με τον σύγχρονο κόσμο και τη ζωή του μοντέρνου ανθρώπου. Το σύγχρονο παιδικό χριστιανικό βιβλίο απευθύνεται σε παιδιά που έχουν προσλάβει από μικρά πληθώρα εικόνων και παραστάσεων λόγω των νέων τεχνολογιών που κατακλύζουν την καθημερινότητά τους και προσπαθεί να τα μυήσει σε υπεραιώνιες αλήθειες οι οποίες φαντάζουν παλιές και παρωχημένες. Η ευφυΐα του συγγραφέα, συνεπώς, έγκειται στο πόσο έξυπνα θα συνταιριάζει αυτά τα δυο στοιχεία, χωρίς να αδικήσει ή να αλλοιώσει την αλήθεια της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας, αλλά και δίχως να δημιουργήσει ανία και αποστροφή γι' αυτή στο αναγνωστικό του κοινό. Πρόκειται για έργο δύσκολο και απαιτητικό, το οποίο, ωστόσο, μπορεί να είναι ελκυστικό για τον συγγραφέα, καθώς απαιτεί επιστράτευση όλων των συγγραφικών του ικανοτήτων.
- v. *Εφηβικό αναγνωστικό κοινό*: Τα εφηβικά αναγνώσματα αποτελούν μια ιδιαίτερη ξεχωριστή κατηγορία, η οποία τοποθετείται κάπου ανάμεσα στο παιδικό και ενήλικο ανάγνωσμα. Επομένως, κρίνεται απαραίτητο να ζυγιστούν όλοι οι παράμετροι για να επιτευχθεί αυτή η ισορροπία. Δεν πρέπει να χαθεί η παιδικότητα και η ζωντάνια, αλλά ταυτόχρονα το κείμενο οφείλει να παρουσιάζει ωριμότητα, σοβαρότητα και να αγγίζει τις ευαίσθητες χορδές του ψυχισμού των εφήβων αναγνωστών. Ακόμα και το είδος της εικονογράφησης διαφέρει, καθώς στο εφηβικό βιβλίο μπορεί να μην υπάρχει καθόλου εικονογράφηση, όπως συμβαίνει και με το βιβλίο για ενηλίκους, ή, αν υπάρχει, να είναι πιο λιτή και πιο πρωτότυπη απ' ό,τι στο παιδικό βιβλίο⁵¹.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, καλό είναι οι συγγραφείς ορθόδοξου χριστιανικού παιδικού βιβλίου να λαμβάνουν υπόψη τους τις ανάγκες του παιδικού και νεανικού κοινού στο οποίο στοχεύουν να απευθυνθούν, σε συνάρτηση με το υλικό που σκοπεύουν να παρουσιάσουν και να πραγματευθούν. Επίσης, οφείλουν να γνωρίζουν σε βάθος τη θεολογική σκέψη και την ευρύτερη θρησκευτική λογοτεχνία του είδους του θρησκευτικού βιβλίου που επιθυμούν να συγγράψουν, ώστε οι προσπάθειές τους να μην αποδειχθούν άκαρπες και τους οδηγήσουν τελικά στην αποτυχία. Η καλή γνώση της θεωρίας και η άριστη προσαρμογή της στις αναγνωστικές ανάγκες αποτελούν το κλειδί για την ολοκληρωμένη και, εν τέλει, επιτυχή συγγραφική δημιουργία.

⁵¹ Δανιάς και Χατζηθανάση, 2019. Σταμάτη, 2014. Φωτόπουλος, 2022.

Κεφάλαιο 2^ο: Η ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματος στους εφήβους και τους νέους

2.1. Η περίοδος της εφηβείας

Η περίοδος της εφηβείας αποτελεί κατά την ανάπτυξη του ανθρώπου το μεταβατικό εκείνο στάδιο από την παιδική προς την ενήλικη ζωή. Κατά την περίοδο αυτή επιτελείται η ανάπτυξη όλου του σώματος και το άτομο μπαίνει στην ήβη, γεγονός που λόγω της ραγδαίας παραγωγής ορμονών προκαλεί γρήγορες εναλλαγές στην ψυχική διάθεση του ατόμου. Ο έφηβος έχει επίγνωση των αλλαγών που υφίσταται το σώμα του και επηρεάζεται ψυχολογικά ή αισθάνεται αμήχανα. Σε αυτό μπορεί να παίξουν σημαντικό ρόλο και τα σύγχρονα πρότυπα ομορφιάς, τα οποία διαπιστώνει ο έφηβος ότι δεν μπορεί να ακολουθήσει και τα οποία συνδέει με την κοινωνική επιτυχία ή αποτυχία. Από την άλλη πλευρά, η είσοδος στην ήβη έχει ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις στο άτομο καθώς αυτό βιώνει συναισθήματα και ενεργεί ανάλογα με τις αντιλήψεις των κοντινών προσώπων και της κοινωνίας (Feldman, 2011, σσ.36-39).

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι έφηβοι σε αυτό το στάδιο της ζωής τους προοδεύουν όσον αφορά στις γνωστικές τους δυνατότητες και αρχίζουν να επιδιώκουν ανεξαρτησία, ενώ συγχρόνως γίνονται περισσότερο διεκδικητικοί και σε άλλους τομείς. Σχετικά με τη νοητική τους ανάπτυξη, η είσοδος στην εφηβεία σηματοδοτεί και την είσοδο των παιδιών στην περίοδο των *τυπικών λογικών πράξεων* που, σύμφωνα με τον Piaget, χαρακτηρίζεται από την ικανότητα να σκέφτονται αφαιρετικά, να κάνουν υποθέσεις και να καταλήγουν σε συμπεράσματα. Οι έφηβοι κατέχουν πλέον την ικανότητα να χρησιμοποιούν αφηρημένες έννοιες, να αντιλαμβάνονται θέματα με σχετικό τρόπο και να ελέγχουν συγκεκριμένες έννοιες με την αξιοποίηση αφηρημένων εννοιών. Βέβαια, μεταξύ άλλων, ιδιαίτερος είναι και ο ρόλος του πολιτισμικού πλαισίου για την νοητική ανάπτυξη του ατόμου (Feldman, 2011, σσ.43-47). Επιπλέον, κατά την εφηβεία παρατηρείται και το φαινόμενο του εφηβικού εγωκεντρισμού. Το άτομο, δηλαδή, προσηλώνεται στον εαυτό του, δημιουργεί προσωπικούς μύθους (Περσελής, 2013, σ.226) και θεωρεί ότι είναι άτρωτος στον κίνδυνο (Feldman, 2011, σ.51). Ακόμα, κατά την περίοδο αυτή, γίνεται εμφανέστερη η σχέση μεταξύ σχολικής επίδοσης και κοινωνικοοικονομικού και εθνο-φυλετικού επιπέδου (Feldman, 2011, σσ.52-55).

Ωστόσο, η ικανότητα της αφαιρετικής σκέψης έχει ως αποτέλεσμα την έντονη αμφισβήτηση ή αντίδραση σε κάποια θέματα με τη χρήση επιχειρημάτων. Ο έφηβος πλέον αντιλαμβάνεται ότι τα θέματα δεν είναι μονοδιάστατα κι έτσι αρχίζει να σκέφτεται κριτικά (Feldman, 2011, σ.48). Η νοητική ανάπτυξη του εφήβου στο σημείο αυτό αγγίζει τα όρια της νοητικής ικανότητας των ενηλίκων. Αρχίζει να αναπτύσσει την αυτό-εικόνα, να αποκτά αυτοαντίληψη, αυτοεκτίμηση και να αυτοαξιολογείται (Feldman, 2011, σσ.71-72). Με τη βοήθεια των γνώσεων που σταδιακά αποκτά, αρχίζει το ταξίδι αναζήτησης της ταυτότητάς του. Η αναζήτηση της ταυτότητας, των ιδιαίτερων προτερημάτων, αδυναμιών και ρόλων του

ατόμου δεν είναι συνήθως εύκολη διαδικασία και μπορεί να επιφέρει στον έφηβο σοβαρή ψυχολογική αναστάτωση. Ειδικά η διαπίστωση ότι «η ταυτότητα και η προσωπικότητα του ατόμου οικοδομείται με βάση τη γνώμη των άλλων για τον εαυτό του», αλλά και το ότι «η δική του γνώμη για τους άλλους αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στη μεταξύ τους σχέση και στον τρόπο με τον οποίο αυτοί θεωρούν τους εαυτούς τους», αποτελεί μια συγκλονιστική διαπίστωση για τον έφηβο (Περσελής, 2013, σ.225). Ο Erikson τη συγκεκριμένη περίοδο που ο έφηβος αναζητά να προσδιορίσει την ταυτότητά του μέσα από τις επιδράσεις που δέχεται από «τις συναναστροφές, γνώμες και απόψεις των σημαντικών άλλων», τη χαρακτηρίζει ως *στάδιο ταυτότητας ή σύγκριση ταυτότητας ή κρίση ταυτότητας* (Feldman, 2011, σ.74. Περσελής, 2013, σ.227).

Κατά την εφηβεία, τα παιδιά αρχίζουν να απομακρύνονται από τους ενήλικες και να αναζητούν στενές διαπροσωπικές σχέσεις εκτός του στενού οικογενειακού περιβάλλοντος. Αναζητούν την αυτονομία, συχνά αξιοποιώντας την αμφισβήτηση και την εξέγερση. Η αλλαγή στον τρόπο λειτουργίας και συμπεριφοράς των εφήβων επηρεάζει και τις ενδοοικογενειακές σχέσεις (Feldman, 2011, σσ.84-85). Περιστασιακά μπορεί να προκύψουν προβλήματα και συγκρούσεις ή τεταμένες σχέσεις, όχι μόνο εντός οικογένειας, αλλά και με τους γύρω τους (Feldman, 2011, σ.89). Τέλος, οι έφηβοι επιζητούν να ενταχθούν σε ομάδες συνομηλίκων, καθώς μέσω των σχέσεων αυτών επιτυγχάνεται η κοινωνική σύγκριση, η αξιολόγηση των ατομικών ικανοτήτων και, με άλλα λόγια, ο βαθμός της κοινωνικής τους επιτυχίας (Feldman, 2011, σσ.90-91).

Η περίοδος της εφηβείας δεν αποτελεί ούτε εύκολο στάδιο στη ζωή ενός ατόμου, ούτε μια ήρεμη περίοδο. Χαρακτηρίζεται από εντάσεις, ψυχολογικές διακυμάνσεις και ψυχοσωματικές αλλαγές με όλα τα επακόλουθα που αυτές επιφέρουν. Ωστόσο, πρόκειται για μια σημαντικότερη περίοδο διαμόρφωσης του ατόμου από παιδί σε ενήλικα και είναι κρίσιμη για τη μετέπειτα εξέλιξη του ατόμου.

2.2. Η ανάπτυξη της ηθικής σκέψης στην εφηβεία

Η ανάπτυξη της ηθικής σκέψης στην εφηβεία είναι μια περίπλοκη και πολύπτυχη διαδικασία που έχει αποτελέσει το αντικείμενο σύγχρονων ερευνών. Η εφηβεία είναι μια κρίσιμη περίοδος όσον αφορά στην ανάπτυξη του ηθικού τρόπου σκέψης, καθώς οι νέοι άνθρωποι αρχίζουν να εξερευνούν τις δικές τους προσωπικές αξίες και πιστεύω, και παίρνουν αποφάσεις που έχουν σημαντικό αντίκτυπο στη ζωή τους και τη ζωή των άλλων. Αυτή η διαδικασία επηρεάζεται τόσο από ποικιλία παραγόντων, συμπεριλαμβανομένης της οικογένειας, των συνομηλίκων και της κοινότητας, όσο και από τη νοητική και συναισθηματική ανάπτυξη του ατόμου.

Μια βασική πτυχή της ηθικής σκέψης στην εφηβεία είναι ο ρόλος της νοητικής ανάπτυξης. Η ικανότητα των εφήβων για αφηρημένη και κριτική σκέψη τους επιτρέπει να αμφισβητήσουν και να αξιολογήσουν ηθικές πεποιθήσεις και αρχές. Επιπρόσθετα, η ικανότητα ηθικής σκέψης των εφήβων είναι θετικά συνδεδεμένη με την ηθική τους συμπεριφορά και τις

αποφάσεις τους. Έχει παρατηρηθεί ότι σε ξεκάθαρα ηθικά διλήμματα οι έφηβοι γενικά σκέφτονται και δρουν με βάση τους ηθικούς κανόνες. Η επιλογή τους να απέχουν από ανήθικες πράξεις και καταστάσεις δείχνει ως ένα βαθμό ότι δεν πρόκειται απλώς για ηθικές συνήθειες, αλλά ίσως να αντανακλάται σε αυτήν η πίστη των εφήβων ότι η ηθική καλό είναι να εφαρμόζεται (Smetana & Turiel, 2003, σ.256). Αν και η πρόσληψη της ηθικής μπορεί να διαφοροποιείται ανάλογα με το κάθε άτομο και το φύλο του (Smetana & Turiel, 2003, σ.251), ωστόσο η ανάπτυξη του ηθικού τρόπου σκέψης κατά τη διάρκεια της εφηβείας επιτελείται σταδιακά σε όλους, με την πλειοψηφία των εφήβων να αγγίζουν τα υψηλότερα επίπεδα ηθικής σκέψης κατά την πρώιμη εφηλικίωση. Σύμφωνα με την Eisenberg η ανάπτυξη του ηθικού τρόπου σκέψης του ατόμου ακολουθεί μια σειρά πέντε επιπέδων η πλειοψηφία των οποίων λαμβάνει μέρος κατά την παιδική ηλικία. Η μετάβαση του ατόμου στην εφηβεία σηματοδοτεί την ικανότητα των εφήβων για λογική σκέψη με βάση εσωτερικευμένες νόρμες και αξίες και την επιδίωξή τους να ζουν όπως τους ορίζουν οι προσωπικές τους αξίες. Ακόμα, παρατηρείται ότι υπάρχει αυξημένο ενδιαφέρον για τα δικαιώματα των άλλων, τη δικαιοσύνη και την ευημερία (Smetana & Turiel, 2003, σ.250). Από την άλλη, ο Piaget προτείνει έξι στάδια ανάπτυξης της νόησης των ατόμων με τελευταίο το *στάδιο των τυπικών νοητικών επιχειρήσεων ή της αφηρημένης σκέψης* που σύμφωνα με αυτόν λαμβάνει χώρα στα άτομα μεταξύ του εντέκατου και δέκατου έκτου έτους της ζωής τους. Ο Kohlberg βασιζόμενος στα όσα διατύπωσε ο Piaget σχετικά με την ανάπτυξη του ηθικού τρόπου σκέψης κατέληξε ότι η ηθική σκέψη δομείται σε στάδια με «ιεραρχική, διαδοχική και αμετάβλητη σειρά. Το ένα, δηλαδή, στάδιο προϋποθέτει το άλλο χωρίς να αλλάζει η σειρά τους, ενώ τα ανώτερα στάδια είναι ποιοτικά καλύτερα από τα κατώτερα». Φυσικά, δεν είναι απαραίτητο ότι όλοι οι άνθρωποι φτάνουν στα ιεραρχικά ανώτερα στάδια ηθικής σκέψης στη ζωή τους. Παρόλα αυτά, οι έρευνες του Kohlberg έδειξαν ότι τα στάδια αυτά ισχύουν καθολικά και αναπτύσσονται πάντα με την ίδια σειρά ανεξάρτητα από τους εξωτερικούς παράγοντες. «Εκείνο μόνο που διαφέρει είναι ο χρόνος και ο ρυθμός μετάβασης από το ένα στάδιο στο άλλο μεταξύ ατόμων διαφορετικών πολιτισμών» (Περσελής, 2013, σσ.28-30).

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας κατά την ανάπτυξη της ηθικής σκέψης στην εφηβεία είναι ο ρόλος της οικογένειας. Οι αξίες και οι πεποιθήσεις των γονέων έχουν σημαντικό αντίκρουσμα στην ηθική ανάπτυξη των παιδιών τους. Για παράδειγμα, τα παιδιά με γονείς που ασχολούνται ενεργά με τη διδασκαλία ηθικών αρχών και πεποιθήσεων είναι πολύ πιθανό να αναπτύξουν κι αυτά ισχυρή αίσθηση της ηθικής. Ακόμα, τα επίπεδα επικοινωνίας των γονέων με το παιδί τους έχει βρεθεί ότι είναι θετικά συνδεδεμένα με την ηθική ανάπτυξη των εφήβων. Ωστόσο, φαίνεται ότι οι διαπληκτισμοί μεταξύ εφήβων και των γονέων τους σπάνια έχουν σχέση με ηθικά θέματα. Εντάσεις ή έντονες συζητήσεις πάνω σε θέματα ηθικού χαρακτήρα παρουσιάζονται συνήθως στις σχέσεις των εφήβων με τα αδέρφια τους ή φίλους (Smetana & Turiel, 2003, σ.257). Όπως είναι φυσικό ο έφηβος επηρεάζεται ιδιαίτερα από τον περίγυρό του, και κυρίως η ομάδα των συνομηλίκων αποτελεί ισχυρό παράγοντα επίδρασης στην ηθική σκέψη και συμπεριφορά του. Η συναισθηματική, ίσως και φυσική, απομάκρυνση του εφήβου από την οικογένειά του τον οδηγεί στην αναζήτηση της αυτοεπιβεβαίωσης ανάμεσα σε άτομα συνομήλικα που αντιμετωπίζουν παρόμοιες καταστάσεις και προβλήματα με αυτόν. Έτσι, το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου του ο νέος το περνάει με φίλους, οι αξίες και οι ηθικές αρχές των οποίων επηρεάζουν και διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό την ηθική

σκέψη και συμπεριφορά του. Αντίστοιχα, και η κοινότητα μέσα στην οποία κινείται ο έφηβος αποτελεί φορέα συνεχούς ανατροφοδότησής του σχετικά με τα αποδεκτά και μη αποδεκτά ηθικά πρότυπα, σμιλεύοντας με το πέρασμα του χρόνου και την ηθική στάση του εφήβου.

Η περίοδος της εφηβείας, συνεπώς, αποτελεί την περίοδο ανάπτυξης των αντιλήψεων του εφήβου για τον εαυτό του και τον κόσμο. Μέσα από τις διαδικασίες που επιτελούνται κατά την περίοδο αυτή, οι έφηβοι αποφασίζουν ποιες θα είναι εκείνες οι αξίες που θα υιοθετήσουν, ώστε να τους καθοδηγούν κατά την προσωπική τους ανάπτυξη, η οποία περιλαμβάνει τους στόχους που θέτει το άτομο, τις αποφάσεις που παίρνει στην πορεία της ζωής του και τη συμπεριφορά του (Trommsdorff, 2012, σ.7). Η πολυεπίπεδη ανάπτυξη του ατόμου κατά την εφηβεία είναι εκείνο που διεγείρει την επιθυμία του ατόμου να αναζητήσει τον αυτοπροσδιορισμό του, την ταυτότητα και τον θρησκευτικό του προσανατολισμό. Τόσο η σωματική ανάπτυξη του εφήβου, όσο και ικανότητά του για αφαιρετική και αφηρημένη σκέψη, τον βοηθούν να κατακτήσει την «ολοένα και πιο σταθερή διεύρυνση των πνευματικών του οριζόντων και του αξιολογικού του προσανατολισμού» (Περσελής, 2013, σ.223). Σύμφωνα με την ψυχολογία, η εφηβεία αποτελεί κρίσιμη περίοδο για την θρησκευτική και πνευματική ανάπτυξη των ατόμων (Trommsdorff, 2012, σ.22).

2.3. Η ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματος στην εφηβεία

Η σύνδεση της θρησκείας και του συναισθηματικού κόσμου των ατόμων πιστεύεται ότι είναι μακροχρόνια και στενή, καθώς η θρησκεία πάντοτε έχει υπάρξει σημαντική πηγή συναισθηματικών εμπειριών (Emmons & Paloutzian, 2003, σ.384). Ακόμα, η θρησκευτικότητα συμβαδίζει με την ανθρωπότητα ήδη από τις απαρχές της, νοσηματοδοτώντας και κατευθύνοντας τις ζωές των ανθρώπων και, με αυτόν τον τρόπο, ικανοποιώντας τις βαθύτερες ανθρώπινες επιθυμίες (Emmons & Paloutzian, 2003, σ.379,392). Η εκάστοτε θρησκεία προσφέρει στον άνθρωπο εκείνες τις πληροφορίες, τις εξηγήσεις και τα μέσα που θα δώσουν τελικά νόημα στην ύπαρξή του, στη ζωή του (Emmons & Paloutzian, 2003, σ.392. Paloutzian & Park, 2005, σ. 147). Αυτή η επιδίωξη του ανθρώπου να κατανοήσει το νόημα της ζωής αποτελεί μια διαδικασία που περικλείει όλους τους τομείς της ψυχολογίας του ανθρώπου, περιλαμβανομένων των συναισθημάτων, της νόησης και των κινήτρων του ατόμου. Η έρευνα σχετικά με τη θρησκευτικότητα των ατόμων, λοιπόν, δεν πρέπει να περιορίζεται στη μονοδιάστατη ανάλυση ενός τομέα της ανθρώπινης ύπαρξης, αλλά καλό είναι να επεκτείνεται θεωρητικά και μεθοδολογικά υιοθετώντας και μελετώντας και άλλες οπτικές όπως αυτές της ανάπτυξης και της κοινωνικοποίησης του ατόμου (Paloutzian & Park, 2005, σ.147).

Η εφηβεία αποτελεί την περίοδο της ζωής του ατόμου όπου η ανάπτυξή του σε όλους τους τομείς –σωματικό, διανοητικό, συναισθηματικό- είναι ραγδαία και κατά την οποία το άτομο, συνήθως, αρχίζει το ταξίδι της αναζήτησης της ταυτότητάς του μέσα από την αμφισβήτηση της γνωστής ως τότε σε αυτό πραγματικότητας. Συχνά, όλα τα δεδομένα ανατρέπονται και το άτομο βρίσκεται στο σημείο που πρέπει να συναρμολογήσει όλα τα κομμάτια της ζωής του από την αρχή προκειμένου να δώσει απάντηση στις ερωτήσεις «ποιος είμαι;» και «για ποιον

λόγο ζω;». Η αναζήτηση αυτή μπορεί να οδηγήσει πολλούς νέους στη θρησκεία, ενώ άλλους να τους απομακρύνει από αυτή (Lysiak et al., 2020). Φυσικά, η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης των εφήβων είναι αυτή που θα τους κατευθύνει προς την όποια απόφαση μέσω της συγκέντρωσης αποδεικτικών στοιχείων, σχετικών επιχειρημάτων και συγκεκριμένων πληροφοριών για σημαντικούς τομείς της ζωής, όπως ο Θεός και η θρησκεία, από το στενό οικογενειακό και φιλικό τους περιβάλλον ή από τις αρχές (Lysiak et al., 2020).

Με βάση τα παραπάνω, λοιπόν, δεν είναι σπάνιο κατά την περίοδο της εφηβείας και της νεότητας να συντελείται στο άτομο μια ξαφνική μεταστροφή του προς τη θρησκεία (Paloutzian & Park, 2005, σ.152). Το φαινόμενο της θρησκευτικής μεταστροφής του ατόμου στην εφηβεία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα είδος θρησκευτικής κοινωνικοποίησης, αν και πρέπει να σημειωθεί ότι η μεταστροφή ορισμένων ατόμων προέρχεται από τη συνειδητή αναζήτηση του νοήματος της ζωής (Paloutzian & Park, 2005, σ.151). Είναι διαπιστωμένο ότι η κοινωνικοποίηση παραμένει μια πολύ ισχυρή πηγή θρησκευτικότητας, καθώς μέσω αυτής ο έφηβος επιλέγει τις σημαντικές αξίες και πεποιθήσεις που θα τον βοηθήσουν να μεταβεί ομαλά στην ενηλικίωση (Paloutzian & Park, 2005, σ.150). Με την ανάπτυξη της ηλικίας και της εκπαίδευσης αυξάνεται και η αμφισβήτηση σχετικά με τη θρησκεία. Αυτό συμβαίνει ακόμα και σε άτομα με πολύ ισχυρές θρησκευτικές πεποιθήσεις. Έτσι, συχνά η εφηβεία και τα πρώτα χρόνια της ενηλικίωσης των ατόμων χαρακτηρίζονται από θρησκευτική αβεβαιότητα (Paloutzian & Park, 2005, σ.153).

Αν και η θρησκευτικότητα και η πνευματικότητα δεν φαίνεται να επηρεάζουν την κοινωνική συμπεριφορά των εφήβων και των νέων, ωστόσο τα ερευνητικά δεδομένα δεν είναι ξεκάθαρα σε αυτόν τον τομέα (Paloutzian & Park, 2005, σ.158). Έχει παρατηρηθεί, όμως, ότι οι θρησκευτικές πρακτικές και αξίες καθορίζουν σημαντικά τις αντιλήψεις των ατόμων σχετικά με τις σχέσεις των φύλων και τον γάμο. Μάλιστα, ορισμένες θρησκευτικές ομάδες, θρησκείες ή θρησκευτικοί ηγέτες μπορεί να επηρεάζουν άμεσα τις αποφάσεις των ατόμων σχετικά με τον γάμο ή τη συγκατοίκηση κλπ. Έχει παρατηρηθεί, επίσης, μια σύνδεση μεταξύ της συμμετοχής των εφήβων και των νέων σε εκκλησιαστικές τελετές και της συμπεριφοράς τους. Αυτό αποτελεί φυσικό επακόλουθο, εάν αναλογιστεί κανείς ότι οι διαφορετικές θρησκείες ορίζουν από αρχαιοτάτων χρόνων ορισμένες ηθικές κατευθυντήριες γραμμές βασισμένες στον αυτοέλεγχο και την προσωπική αρετή και μέσω αρχαίων παραδόσεων ή διηγήσεων άτομα όπως οι νέοι, καλούνται να τις αφομοιώσουν και να τις αξιοποιήσουν ως οδηγούς των επιλογών της ζωής τους και των ηθικών τους δεσμεύσεων. Παρόλα αυτά, αυτό που έχει σημασία πρωτίστως είναι η σημασία που επισυνάπτουν οι ίδιοι οι έφηβοι στις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους. Εάν όσα τους προσφέρει η θρησκεία έχουν νόημα γι' αυτούς, δηλαδή εάν εκλαμβάνουν τα θρησκευτικά μηνύματα και τη θρησκεία σοβαρά, τότε η ηθική και κοινωνική τους συμπεριφορά προσαρμόζεται στα όρια που θέτει η θρησκεία αντίστοιχα (Eggebeen & Dew, 2009). Έτσι, έφηβοι με υψηλότερα επίπεδα θρησκευτικής δέσμευσης είναι πιο πιθανό να προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους στα ηθικά διδάγματα της πίστης τους, αποφεύγοντας, για παράδειγμα, τις προγαμιαίες σχέσεις ή άλλες αντίστοιχες συμπεριφορές ως ηθικά απαράδεκτες (Landor et al., 2011).

Στην εστίαση των εφήβων στη θρησκεία ή όχι, θεμελιώδη ρόλο παίζει ο περίγυρός τους με κυριότερο φορέα την οικογένεια. Συχνά η διαμόρφωση της πίστης των εφήβων μπορεί να

στηρίζεται στη «σύνθεση πεποιθήσεων και αξιών, που αντλούνται από αυτούς που ένα άτομο θεωρεί ως σημαντικούς άλλους» (Περσελής, 2013, σ.228). Η θρησκευτικότητα των γονιών συχνά επηρεάζει και τη στάση των εφήβων απέναντι στη θρησκεία. Η οικογένεια είναι εκείνη που θα μεταφέρει στον έφηβο τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και τους ηθικούς περιορισμούς που θα επηρεάσουν την κοινωνική στάση του (Landor et al., 2011). Σύμφωνα με τον Fowler, οι ιστορίες και οι διηγήσεις με τις οποίες θα ανατραφεί ένα παιδί αποτελούν πολύ σημαντικό παράγοντα για τη μελλοντική διαμόρφωση της πίστης του (Περσελής, 2013, σ.209). Έτσι, ο έφηβος έχει ήδη τις βάσεις που θα καθορίσουν τον θρησκευτικό του προσανατολισμό. Με την ανάπτυξη των νοητικών του δομών σταδιακά αρχίζει να κατανοεί και να αφομοιώνει τα διδάγματα των αφηγήσεων, είτε αυτά είναι ηθικά, θρησκευτικά, εθνικά ή άλλα, και να στοχάζεται πάνω σε αυτά (Περσελής, 2013, σσ.209, 220). Η θρησκευτική στάση των γονιών μπορεί, όπως είναι φυσικό, να επιφέρει και τα αντίστροφα αποτελέσματα από τα επιδιωκόμενα στη στάση των νέων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η υπερβολική εμπλοκή των γονιών σε θέματα πίστης να ωθήσει τον έφηβο να αναζητήσει την ταυτότητά του και το νόημα της ζωής του μακριά από αυτή, ή και το αντίθετο. Η βάση της συμφωνίας ή ασυμφωνίας γονέων και εφήβου ως προς θέματα θρησκείας θα μπορούσε να αναζητηθεί και στη σχέση μεταξύ τους (Lysiak et al., 2020. Ebstynne King & Boyatzis, χ.χ., σ.997). Συχνά οι οικογενειακές συγκρούσεις που παρουσιάζονται κατά την εφηβεία, αποκύημα της αμφισβήτησης και της γενικότερης αναζήτησης της ταυτότητας του εφήβου, έχουν ως επακόλουθο τη ριζική διαφοροποίηση του τρόπου ζωής του εφήβου από αυτόν της οικογένειάς του. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, έχει διαπιστωθεί ότι η επίδραση των γονιών στο παιδί όσον αφορά σε θρησκευτικές συμπεριφορές, είναι πολύ ισχυρότερη απ' ό,τι όταν πρόκειται για πολιτικές ή άλλες κοινωνικές σχέσεις (Paloutzian & Park, 2005, σ.144).

Η συναναστροφή, επίσης, με φίλους και συνομηλίκους επηρεάζει σημαντικά την ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματος του ατόμου κατά την εφηβεία (Shek, 2012). Οι φίλοι μπορούν να βοηθήσουν σε μεγάλο βαθμό ο ένας τον άλλο στη διαμόρφωση θρησκευτικών αντιλήψεων (Ebstynne King & Boyatzis, χ.χ., σ.999). Πέρα από τους φίλους και την οικογένεια, όμως, υπάρχει και η ομάδα των σημαντικών άλλων της ζωής του εφήβου που επιδρά, επίσης, καθοριστικά στη θρησκευτικότητά του. Μεταξύ αυτών μπορεί να υπάρχουν και ορισμένοι πνευματικοί οδηγοί, διδάσκαλοι πνευματικών πρακτικών που λειτουργούν και ως μοντέλα πνευματικής ζωής. Ωστόσο, η εμπιστοσύνη σε τέτοιους οδηγούς καλό είναι να γίνεται από τους εφήβους παράλληλα με την ανάπτυξη της κριτικής τους σκέψης, διότι συχνά η τυφλή εμπιστοσύνη σε τέτοια πρόσωπα μπορεί να κρύβει μεγάλους κινδύνους. Έτσι οι έφηβοι μπορούν να στηριχθούν σε μοντέλα της θρησκευτικής ζωής ως καθοδηγητές τους στον δρόμο της ανάπτυξής τους προς την εφηβεία, αλλά με πολλή προσοχή και κριτικό πνεύμα (Paloutzian & Park, 2005, σσ.150-151).

Επομένως, αν και η εφηβεία αποτελεί μια κρίσιμη φάση σε πολλούς τομείς, όπως για παράδειγμα στην ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματος, είναι εκείνη η περίοδος που θα καθορίσει τις πεποιθήσεις, τις στάσεις και τις συμπεριφορές του νέου, θα τον φέρει πιο κοντά στη θρησκεία και τους γύρω του ή θα τον απομακρύνει απ' αυτά κατευθύνοντάς τον σε νέα μονοπάτια ζωής στον δρόμο του προς την ενηλικίωση.

Κεφάλαιο 3^ο: Το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο στη λογοτεχνία και την εκπαίδευση

3.1. Η ανάγνωση της Λογοτεχνίας στην εκπαίδευση

Πριν γίνει ειδική αναφορά στην αξιοποίηση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου στην εκπαίδευση, αρχικά καλό είναι να γίνει λόγος για την ανάγκη ένταξης της λογοτεχνίας στα αναλυτικά προγράμματα του σχολείου μέρος της οποίας αποτελεί και το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο.

Σύμφωνα με τον Κ. Δ. Μαλαφάντη (2006) η ανάγνωση της λογοτεχνίας αποτελεί σημαντικό εργαλείο ηθικής διαπαιδαγώγησης των παιδιών, καθώς συμβάλλει αποτελεσματικά στην ανάπτυξη της αυτογνωσίας και την καλλιέργεια των συναισθημάτων τους. Συνεπώς, μέσω της λογοτεχνίας, οι μικροί αναγνώστες αναπτύσσονται ηθικά και διαμορφώνουν χαρακτήρα, καθώς παρατηρείται ότι οι χαρακτήρες και οι ιστορίες που εκτυλίσσονται μέσα στα λογοτεχνικά αναγνώσματα επηρεάζουν ουσιαστικά τους νεαρούς αναγνώστες και τους παρέχουν «μια πρώτη εμπειρία μάθησης και στον ηθικό τομέα, αλλά και σε άλλους τομείς της ανθρώπινης γνώσης και των συναισθημάτων» (Μαλαφάντης, 2006, σ.65). Επιπρόσθετα, η ενασχόληση με τη λογοτεχνία μπορεί να προκαλέσει προβληματισμό αναφορικά με καταστάσεις και διλήμματα ηθικής φύσεως, με αποτέλεσμα την βιωματική κατανόηση βασικών ηθικών αξιών και την έκφραση της αποκτηθείσας ηθικής γνώσης στη μετέπειτα ζωή των παιδιών-αναγνωστών. Πρόκειται συνεπώς, για έναν έμμεσο τρόπο διδασκαλίας των ηθικών αξιών, χωρίς να γίνεται ανιαρή και στεγνή ηθικολογία από μέρους των ενηλίκων, πρακτική που άλλωστε δεν μπορεί να αποδώσει καρπούς, αφού δεν συγκινεί τις παιδικές ψυχές όπως τα αναγνώσματα, για να τις κινητοποιήσει προς υιοθέτηση των ηθικών αξιών. Άλλωστε, τα παράγωγα της λογοτεχνικής έκφρασης υποστηρίζεται ότι αποτελούν έργα τέχνης, αφού χαρακτηριστική είναι η αισθητική λειτουργία τους, και επιπλέον, όπως υποστήριξε και ο Κωστής Παλαμάς, η ύπαρξη της παιδείας μέσα στην Τέχνη είναι δεδομένη. Επομένως, η ανάγνωση της λογοτεχνίας χαρακτηρίζεται τόσο από την αισθητική διάσταση που την καθιστά ευχάριστη στα παιδιά, όσο και από την παιδαγωγική που την καθιστά ωφέλιμη. Οι δύο αυτές ιδιότητες της λογοτεχνίας είναι αλληλένδετες και ουσιαστικά, αποτελούν εκείνα τα στοιχεία που μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η αξιοποίηση λογοτεχνικών έργων για τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών αποτελεί άριστη μέθοδο (Μαλαφάντης, 2001, σσ.23-30).

Φυσικά, όπως αναφέρει ο Μαλαφάντης (2006), ο ρόλος της λογοτεχνίας δεν περιορίζεται μόνο στην ηθική της διάσταση ως εργαλείο εκμάθησης και εφαρμογής των ηθικών αξιών, αλλά συγχρόνως αποτελεί και πηγή «συναισθηματικής αποφόρτισης» και «αυτό-επίγνωσης» των ατόμων. Αυτό συμβαίνει, διότι τα βιβλία παρέχουν στα παιδιά το σχετικό λεξιλόγιο για να εκφράσουν τα συναισθήματά τους, να τα εξωτερικεύσουν με κατάλληλο τρόπο και συνεπώς να τα διαχειριστούν αποτελεσματικά και να επιτύχουν μια θετική αλληλεπίδραση με τον κοινωνικό τους περίγυρο. Ακόμα, είναι σημαντική η διαπίστωση που γίνεται κατά την ανάγνωση της λογοτεχνίας ότι κάποιες συναισθηματικές καταστάσεις και περίπλοκα συναισθήματα που βιώνει ο μικρός αναγνώστης, αντικατοπτρίζονται μέσα στα βιβλία κι έτσι νοιώθει πως δεν είναι ο μοναδικός που αντιμετωπίζει τέτοια προβλήματα. Επομένως, αναπτύσσεται σημαντικά η ενσυναίσθηση και η συναισθηματική του νοημοσύνη. Τέλος, τα

έντονα συναισθήματα που βιώνει το παιδί κατά την ανάγνωση της λογοτεχνίας, αποτελούν πολύ ισχυρή διέξοδο και αποφόρτιση και σμιλεύουν τις νεανικές ψυχές προκειμένου τα παιδιά να διαμορφωθούν στο μέλλον σε συναισθηματικά ισορροπημένους ανθρώπους.

Συγχρόνως, εκτός από τα παραπάνω, η λογοτεχνία συμβάλλει στην κατανόηση διάφορων κοινωνικών ζητημάτων που μαστίζουν τις σύγχρονες πολυπολιτισμικές και πολυφυλετικές πλέον κοινωνίες, καθώς προάγει την κατανόηση «του εαυτού και των άλλων». Μέσω της λογοτεχνίας χτίζονται «γέφυρες κατανόησης» και επικοινωνίας με τις μειονότητες και τα παιδιά μαθαίνουν να αντιμετωπίζουν τη διαφορετικότητα με εκτίμηση και σεβασμό απαλλαγμένα από προκαταλήψεις και φανατισμό. (Μαλαφάντης, 2006, σ.72). Η λογοτεχνία, ακόμα, αποτελεί φορέα διαχρονικών μηνυμάτων, συμβάλλει στην πολιτική αγωγή των μαθητών, καθώς μέσα στα βιβλία σκιαγραφούνται συχνά οι ιδιότητες του καλού πολίτη, και γίνεται «μεταβίβαση της κουλτούρας στα παιδιά», κυρίως με την περιγραφή του ρόλου και των σχέσεων των φύλων (Μαλαφάντης, 2006, σσ.73-75).

Με την ανάγνωση βιβλίων και κατόπιν, τον διάλογο μέσα στη τάξη σχετικά με αυτά, δίνεται η ευκαιρία στους μαθητές να αναπτυχθούν νοητικά και να κατακτήσουν σταδιακά την ωριμότητα (Μαλαφάντης, 2006, σσ.76-77). Σε αυτήν ακριβώς τη διαδικασία, η παρουσία και η συμβολή του δασκάλου είναι ουσιαστική και απαραίτητη, αφού αποτελεί τον αρωγό και τον καθοδηγητή των μαθητών σε αυτό το ταξίδι διαπαιδαγώγησής τους που πραγματοποιείται μέσα από τα λογοτεχνικά αναγνώσματα. Ακόμα, μέσω της συζήτησης μεταξύ των μαθητών πάνω σε κοινά αναγνώσματα, προάγεται η κοινωνικοποίησή τους. «Όταν οι μαθητές έχουν κάτι να πουν», και η γνώμη τους ακούγεται και γίνεται σεβαστή (Μαλαφάντης, 2015, σ.162), «τονώνεται η αυτοεκτίμησή τους και μειώνεται ο εγωκεντρισμός τους. Όλα αυτά προάγουν την ψυχική υγεία και τη συναισθηματική ωριμότητα. Το σχολείο γίνεται έτσι ένας χώρος που λειτουργεί ως προστατευτική ασπίδα, όπου όλοι οι μαθητές μπορούν να επιτύχουν και στο μαθησιακό και στον κοινωνικό τομέα» (Μαλαφάντης, 2006, σ.69). Παράλληλα, προάγεται και η «πολιτισμική γνώση» με την αποκαθήλωση εμμονών και προκαταλήψεων μέσω των λογοτεχνικών αναγνώσμάτων, αλλά και η κριτική σκέψη, καθώς ο αναγνώστης καλείται να λάβει μέρος στην επίλυση προβλημάτων κατά την εξέλιξη της πλοκής. Φυσικά, για την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης είναι σημαντικό ο δάσκαλος να δώσει έναυσμα στους μαθητές για προβληματισμό και δραστηριοποίηση αναφορικά με την επίλυση σχετικών προβλημάτων, διότι σε αντίθετη περίπτωση υπάρχει μεγάλος κίνδυνος τα παιδιά να εξελιχθούν σε παθητικούς αναγνώστες (Μαλαφάντης, 2006, σ.70). Συνεπώς, φαίνεται ότι ο δάσκαλος είναι αυτός που ουσιαστικά μπορεί να «ξεκλειδώσει» τις δυνατότητες που προσφέρει η λογοτεχνία προκειμένου η αξιοποίησή της και η ενασχόληση με αυτή να αποδώσουν τα επιθυμητά αποτελέσματα. Με άλλα λόγια, ο σωστός δάσκαλος αποτελεί τον συνδετικό εκείνο κρίκο μεταξύ του κόσμου του κειμένου και του πραγματικού κόσμου των παιδιών (Μαλαφάντης, 2006, σ.71).

3.2. Η ανάγνωση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου και η επίδρασή του στον αναγνώστη

Το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο δεν αποτελεί ένα απλό ανάγνωσμα με στόχο την τέρψη του αναγνώστη ή την απόκτηση γνώσεων σχετικά με την Ορθοδοξία. Πρόκειται για εκείνο το στοιχείο που συνδέεται άμεσα με την πνευματική πρόοδο του πιστού αναγνώστη και την

επικοινωνία του με τον Θεό. Η βασική αυτή ιδιότητα του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου γίνεται αντιληπτή μέσα από τη μελέτη της ορθόδοξης χριστιανικής βιβλιογραφίας. Σύμφωνα με τον άγιο Ιγνάτιο Μπριαντσανίνωφ (2008), η μελέτη του Ευαγγελίου δεν πρέπει να στοχεύει στην «απόλαυση», την «έξαρση» ή να έχει σκοπό την πρόκληση «περίλαμπρων σκέψεων». Σύμφωνα με αυτόν, στόχος της ορθής μελέτης του Ευαγγελίου είναι η αναζήτηση της «αλάθητης Αγίας Αλήθειας» και η έμπρακτη εφαρμογή των εντολών του.

Ο άγιος Επιφάνειος Κύπρου, από την άλλη, επισημαίνει ότι η μελέτη των έργων των αγίων σωστό είναι να διεξάγεται σε καθημερινή βάση επιμελώς και προσεκτικά (Μπριαντσανίνωφ, 2008, σ.128). Η μελέτη των Γραφών αποτελεί πνευματική τροφή των πιστών και αποτρέπει τον σκοτισμό του ψυχικού τους κόσμου, ο οποίος προκαλείται μέσω της άγνοιας των Γραφών. Αναλυτικότερα, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος (1984, σ.399) εξηγεί τη χρησιμότητα της γνώσης των Αγίων Γραφών και της χριστιανικής διδασκαλίας ως εξής: Στην αρχή ο άνθρωπος ως δημιουργήμα του Θεού ήταν απόλυτα καλός και αγαθός. Η καλοσύνη, λοιπόν, είναι συνυφασμένη με τον άνθρωπο. Όμως η κακία έκανε τους ανθρώπους να χάσουν την καλοσύνη, αλλά και την ανθρώπινη ιδιότητά τους, αφού τους έφερε στην κατάσταση των ζώων και τους έκανε πολύ άγριους. Έτσι δίνει ο Θεός την Παλαιά Διαθήκη με τον νόμο της, που βοηθά τον άνθρωπο να ξαναγίνει άνθρωπος, ενώ η Καινή Διαθήκη κάνει τον άνθρωπο άγγελο. Συνεπώς, με βάση τη θέση αυτή του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το υγιές ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο αποκαθιστά στον άνθρωπο την τελειότητα για την οποία τον έπλασε ο Θεός και από την οποία εξέπεσε με την απομάκρυνση από Αυτόν, την κακία και την αμαρτία. Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, δεν είναι διακινδυνευμένο ειπωθεί ότι τα έργα που εντάσσονται στα πλαίσια της ορθόδοξης Εκκλησίας αποτελούν τόσο αναγκαία για τον άνθρωπο αναγνώσματα, όσο και άλλα κοσμικά, και μάλιστα, ίσως και περισσότερο.

Η ανάγνωση, ή πιο σωστά, η μελέτη του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου από τους πιστούς, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω είναι στενά συνδεδεμένη με την έμπρακτη εφαρμογή και την προσευχή. Συμβάλλει στο να «γλυκαθεί η καρδιά», να «θερμανθεί», και συνεπώς, να αποκτήσει την επιθυμία να επικοινωνήσει με τον Θεό μέσω της προσευχής. Η μελέτη αυτού του είδους αποτελεί την προετοιμασία και τον πρόδρομο για τη μετάβαση από τις μέριμνες της ζωής και του κόσμου προς την απρόσκοπτη και αφοσιωμένη επικοινωνία με τον Θεό (Παΐσιος, 2012, σ.70). Ο σύγχρονος άγιος, Παΐσιος ο Αγιορείτης, συμβουλεύει: «Η μελέτη των πατερικών βιβλίων βοηθάει όταν προηγείται της προσευχής. Γι' αυτό να διαβάσεις τόσο, όσο σου χρειάζεται, για να κατανυγείς και να παρακινηθείς στην προσευχή». Επομένως, η «στεγνή» ανάγνωση για την αφομοίωση της γνώσης και μόνο δεν συνίσταται και δεν έχει καμιά αξία, καθώς η δημιουργία των συγκεκριμένων έργων στοχεύει σε κάτι παραπάνω από αυτό, το οποίο μόλις τεκμηριώθηκε μέσα από την αυτή βιβλιογραφία (Παΐσιος, 2012, σ.71). Όπως, παρόλα αυτά φαίνεται, οι Άγιοι Πατέρες, οι οποίοι επιδίωκαν σε προσωπικό επίπεδο τη μελέτη και την εφαρμογή των Γραφών, από παλιά ήδη εκφράζουν με πόνο το παράπονο, όπως θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, ότι οι άνθρωποι της εκάστοτε εποχής τους δεν μελετάνε τις Αγίες Γραφές με στόχο να αγωνιστούν, να εφαρμόσουν τους κανόνες και τις διδασκαλίες τους ή να μιμηθούν τα παραδείγματα ζωής σύμφωνης με την ορθόδοξη πίστη τα οποία προβάλλονται. Αντιθέτως, είτε εγκαταλείπουν πλήρως τη μελέτη τους θησαυρίζοντάς τα βιβλία στα ράφια δίχως νόημα, είτε τα αποστηθίζουν χάνοντας άσκοπα τον καιρό τους σε λόγια, ζώντας παράλληλα αμελώς χωρίς να προσπαθούν ή να παραδειγματίζονται από αυτά (Παύλος, 2017, σσ.493-494).

Σημαντική προς αυτή την κατεύθυνση είναι και η συμβολή των συναξαριών που προσφέρουν πλήθος βίων αγίων της Εκκλησίας κατάλληλων προς μίμηση από τους πιστούς και για επικύρωση της εγκυρότητας και της εφικτότητας εφαρμογής των Γραφών (Μπριαντσανίνωφ, 2009, σ.81). Πολύ γλαφυρά, ο άγιος Ιωάννης Μπριαντσανίνωφ (2009) παρομοιάζει τα πνευματικά αναγνώσματα με καθρέφτες και φάρμακα της ψυχής λέγοντας: «Τα πατερικά βιβλία μοιάζουν με καθρέφτες. Κοιτάζοντας μέσα τους συχνά και προσεκτικά, η ψυχή μπορεί να δει όλες τις ελλείψεις και τα ελαττώματά της. Μοιάζουν, επίσης, με μια πλούσια συλλογή ποικίλων φαρμάκων. Σ' αυτήν η ψυχή μπορεί να βρει το κατάλληλο φάρμακο για κάθε της ασθένεια» (σ.127). Παρομοίως ο άγιος Θεοφάνης ο Έγκλειστος (2006, σ.138) αξιοποιεί ως παράδειγμα την αναγκαιότητα της τροφής για την ομαλή και υγιή λειτουργία του ανθρώπινου οργανισμού για να παρομοιάσει την μελέτη των πατερικών βιβλίων και των Γραφών με την τροφή της ψυχής, η οποία είναι απαραίτητη για τη σωστή και υγιή λειτουργία αυτής. Και όπως χαρακτηριστικά και εμπειριστατωμένα αναφέρει ο Μέγας Βασίλειος (Έργα 1, 1972, σ.67) προς επίρρωση των λεγομένων, ο κάθε άνθρωπος μπορεί μέσα στην άφθονη ποικιλία των «θεόπνευστων Γραφών» να ανακαλύψει το αντίστοιχο «φάρμακο» προς «θεραπεία» της ψυχής του, η οποία θα επιτευχθεί «εάν αφοσιωθεί εις το ανάλογο μίμημα». Μάλιστα, συνεχίζει τον λόγο του αναφέροντας και αξιόπαινα παραδείγματα από τη ζωή αγίων ανδρών, όπως την εγκράτεια του Ιωσήφ (Γεν. 39, 7-23), την ανδρεία ενάντια στα πάθη και την πραότητα του Ιώβ (Ιώβ 1, 1-22), τη γενναιότητα και την ανεξικακία του Δαυΐδ (Βασ. Α' 24, 4-23) και τον ζήλο και την πραότητα του Μωυσή (Εξ. 32, 30-33), τα οποία επαρκούν για να καλύψουν κάποιες πτυχές της ζωής του ορθόδοξου χριστιανού που επιθυμεί να μιμηθεί τα λαμπρά παραδείγματα και να προοδεύσει στη ζωή της Εκκλησίας με τον αγώνα για έμπρακτη εφαρμογή των αναγνωσμάτων.

Όμως, όπως τα φάρμακα με τα οποία παρομοιάστηκε το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο, δεν τα παίρνει κανείς όπως τύχει, και όπως αντίστοιχα, τα σχολικά μαθήματα δεν ταιριάζουν σε όλους τους μαθητές, αλλά ανάλογα με την τάξη που βρίσκεται ο καθένας, τις γνώσεις και την ωριμότητά του, έτσι και τα πνευματικά αναγνώσματα δεν πρέπει να λαμβάνονται τυχαία. Η επιλογή τους καλό είναι να ανταποκρίνεται στην πνευματική κατάσταση του αναγνώστη και στον τρόπο ζωής του. Για να γίνει περαιτέρω κατανοητό, άλλα αναγνώσματα ενδείκνυνται για τους μοναχούς που έχουν εντρυφήσει περισσότερο στην πνευματική ζωή και άλλα για τους λαϊκούς. Άλλα βιβλία θα διαβάσουν οι αρχάριοι στον πνευματικό αγώνα και άλλα οι πιο προχωρημένοι που έχουν ήδη μελετήσει παραπάνω, έχουν εφαρμόσει ορισμένες διδασκαλίες και σε γενικές γραμμές έχουν πιο εκτεταμένη εμπειρία. Αντίθετα, τα αταίριαστα αναγνώσματα, δηλαδή τα αναγνώσματα εκείνα που δεν ανταποκρίνονται στο επίπεδο του αναγνώστη τους, όσο ωφέλιμα κι αν είναι, δεν θα τον βοηθήσουν. Και όχι μόνο αυτό, αλλά υπάρχει μεγάλος κίνδυνος να «εξωθήσουν τον αναγνώστη σε μια άσκοπη δραστηριότητα βασισμένη μόνο στη φαντασία και την επιθυμία» (Μπριαντσανίνωφ, 2008, σσ.128-129). Έτσι, όχι μόνο δεν θα επιτευχθεί ο αντικειμενικός σκοπός που είναι η πνευματική πρόοδος του αναγνώστη, αλλά ελλοχεύει και ο κίνδυνος να προκληθεί πνευματική ζημία.

Το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο και ιδιαίτερα η βάση του, δηλαδή η Αγία Γραφή και τα Πατερικά συγγράμματα, παλαιότερα ήταν άγνωστα στο ευρύ αναγνωστικό κοινό. Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, το πλήθος των σχετικών εκδόσεων, έχουν κάνει γνωστή και προσβάσιμη την ορθόδοξη θεολογική σκέψη, τόσο στις ορθόδοξες χριστιανικές χώρες, όσο και στην αλλόδοξη Ευρώπη και Αμερική, όπου η ορθόδοξη πατερική σκέψη εκτιμήθηκε και

άνοιξε νέους ορίζοντες σε διάφορους λόγιους και άλλους τους οποίους θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως πνευματικούς αναζητητές⁵².

3.3. Η ιδέα της αξιοποίησης του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου κατά τη διδασκαλία των παιδιών

Τα τελευταία χρόνια παρατηρήθηκε ότι τα ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία που απευθύνονται σε ενήλικο αναγνωστικό κοινό υπάρχουν σε μεγάλη πληθώρα. Αυτό είναι φυσικό εάν αναλογιστεί κανείς ότι υπάρχει ιστορία τουλάχιστον είκοσι αιώνων συγγραφικής παραγωγής. Ωστόσο, τέτοιου είδους βιβλία που να στοχεύουν στο παιδικό αναγνωστικό κοινό ήταν από ελάχιστα έως ανύπαρκτα. Απ' ότι φαίνεται, η απλοποίηση των χριστιανικών αληθειών ήταν μέρος της παιδαγωγικής ευθύνης των γονέων ή των παιδαγωγών και γινόταν προφορικά. Επομένως, δεν υπήρχαν γραπτά έργα που να απευθύνονται σε παιδιά. Αυτό επαληθεύεται μέσα από τη διδασκαλία του αγίου Ιωάννη του Χρυσόστομου, ο οποίος μέμφεται τους γονείς και τους παιδαγωγούς, κατηγορώντας τους ότι αναλώνονται σε «γραώδεις και ληρώδεις μύθους», δίνοντας και παραδείγματα τέτοιων διηγήσεων της εποχής του, οι οποίοι όχι μόνο δεν ωφελούν τα παιδιά, αλλά προκαλούν και ζημιά στις παιδικές ψυχές τους. Τους συμβουλεύει εναλλακτικά, να χρησιμοποιούν κατάλληλες ιστορίες από την Αγία Γραφή, οι οποίες θα βοηθήσουν το παιδί να διαπλάσει τον χαρακτήρα του και θα συμβάλουν στο να γίνει ενάρετο (Χρυσόστομος, Έργα 30, 1987, σσ.655-657). Τονίζει, μάλιστα, την αναγκαιότητα αυτής της χριστιανικής παιδείας στα μικρά παιδιά, εξηγώντας ότι εάν τα καλά διδάγματα εντυπωθούν στην παιδική ψυχή ενώ ακόμα είναι απαλή και εύπλαστη, δεν θα μπορέσει κανείς να τα εξαλείψει αργότερα. Σύμφωνα με τη διδασκαλία του, οι γονείς που επιδίδονται σ' αυτό το έργο παρομοιάζονται με τους άριστους τεχνίτες, οι οποίοι με υπομονή, καθημερινά διαμορφώνουν ένα άγαλμα ή βάζουν τις πινελιές σε έναν πίνακα ζωγραφικής (Χρυσόστομος, Έργα 30, 1987, σ.641). Το ερώτημα που προκύπτει είναι πώς θα αντιληφθεί ο απλός παιδικός νους τις υψηλές πνευματικές διδασκαλίες του Ευαγγελίου. Ο άγιος Ιωάννης δίνει και την απάντηση. Το κλειδί της επιτυχίας είναι η διήγηση! Μέσω της διήγησης, γίνεται δυνατό να εντυπωθούν στον νου των μικρών παιδιών υψηλές πνευματικές έννοιες, ανώτερες από το επίπεδό τους, και σταδιακά να γίνουν οικείες σ' αυτά. Τα εκτεταμένα παραδείγματα, τα οποία παρουσιάζει ο ιερός Χρυσόστομος, σχετικά με το πώς είναι καλό να γίνει η διασκευή των βιβλικών διηγήσεων ώστε να είναι κατανοητές στα παιδιά, αποτέλεσαν τη βάση πάνω στην οποία πραγματοποιήθηκαν και οι πρώτες προσπάθειες δημιουργίας παιδικών χριστιανικών βιβλίων (Χρυσόστομος, Έργα 30, 1987, σσ.657-673).

Οι παρατηρήσεις του αγίου Ιωάννη του Χρυσόστομου βρήκαν ανταπόκριση και συνεχιστές. Οι δάσκαλοι και οι παιδαγωγοί κατά τα χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και κατά την Τουρκοκρατία, χρησιμοποιούσαν τα χριστιανικά βιβλία και τα προσαρμόζαν στις εκπαιδευτικές ανάγκες των παιδιών⁵³. Ο άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, προσπαθώντας να κινητοποιήσει τους υπόδουλους Έλληνες να ασχοληθούν με τη μόρφωση των παιδιών τους

⁵²Βλ. Κόντογλου, 1995. Δαμασκηνός, 2006, σσ.174-176. Schaeffer, 2000, σ.20. Γκαλλάτιν, 2006. Ντε Μπάγιεστερ, 2009. Μπερνστάιν, 2016.

⁵³Κατά την Τουρκοκρατία «η διδασκαλία κειμένων αρχαίων Ελληνικών και Χριστιανικών αποτελούσαν τον κορμό της “παιδείσεως”» (Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, 1989, σ.314).

και να τα στείλουν στο σχολείο, δίνει την περιγραφή του ακραιφνώς ορθόδοξου χριστιανικού προσανατολισμού των σχολείων εκείνης της περιόδου: «Από το σχολείο μαθαίνουμε το κατά δύναμιν τι είναι Θεός, τι είναι Αγία Τριάς, τι είναι άγγελοι, αρχάγγελοι, τι είναι δαίμονες, τι είναι Παράδεισος, τι είναι Κόλασις, τι είναι αμαρτία, αρετή. Από το σχολείο μαθαίνουμε τι είναι αγία Κοινωνία, τι είναι Βάπτισμα, τι είναι το άγιον Ευχέλαιον, ο τίμιος Γάμος, τι είναι ψυχή, τι είναι κορμί, τα πάντα από το σχολείον τα μαθαίνουμε, διότι χωρίς σχολείον περιπατούμε στο σκότος...» (Μενούνος, χ.χ., σ.78). Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και άλλοι νεότεροι ορθόδοξοι χριστιανοί διανοούμενοι, οι οποίοι προτρέπουν τους σύγχρονους χριστιανούς παιδαγωγούς να χρησιμοποιούν συστηματικά τα διδάγματα του Ευαγγελίου στην εκπαιδευτική διαδικασία (Μπριαντσανίνωφ, 2008, σ.121).

Απ' όλα τα παραπάνω, γίνεται φανερό ότι ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, παρότι στη διδασκαλία των παιδιών αξιοποιείται ως εργαλείο η ορθόδοξη χριστιανική βιβλιογραφία, η ευθύνη για τον τρόπο που θα παραδοθεί στα παιδιά έγκειται στους γονείς και τους παιδαγωγούς, χωρίς να έχουν εμφανιστεί ακόμα έντυπες παιδικές χριστιανικές εκδόσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα προς επίρρωση των λεγομένων, αποτελεί ο πολύ διάσημος συγγραφέας Κάρολος Ντίκενς, ο οποίος φαίνεται να υπήρξε ο πρώτος που συνέγραψε τη ζωή του Χριστού για παιδιά, έργο το οποίο, ωστόσο, δεν εξέδωσε όσο ζούσε, καθώς επρόκειτο για κείμενα που διηγούταν προφορικά στα παιδιά του. Το έργο εκδόθηκε μετά τον θάνατό του, όταν πια είχε αρχίσει δειλά-δειλά στη Δύση να αναγνωρίζεται η ανάγκη για παιδικές βιβλικές εκδόσεις και αργότερα μεταφράστηκε και στην ελληνική γλώσσα (Ντίκενς, 1970).

3.4. Κατάλληλες κατηγορίες ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου για εκπαιδευτική αξιοποίηση

Στο πρώτο κεφάλαιο, μελετήθηκε το ιδιαίτερα ευρύ φάσμα το οποίο καλύπτουν τα διάφορα είδη ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου όσον αφορά τη θεματολογία που ενδιαφέρει τους ενήλικες. Στη συνέχεια αναφορά έγινε σε εκείνες τις κατηγορίες ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου οι οποίες έχουν προτιμηθεί κι επιλεγθεί να αξιοποιηθούν σε παιδικές εκδόσεις. Από όλα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, γίνεται φανερό ότι το πιο ενδεδειγμένο είδος για τη διδασκαλία ή ψυχαγωγία των παιδιών είναι οι ιστορίες.

Οι ιστορίες αποτελούν το πιο κατάλληλο εργαλείο διδασκαλίας για παιδιά, διότι χαρακτηρίζονται από ζωντάνια στην αφήγηση και περιλαμβάνουν ικανοποιητικό βαθμό δράσης, την οποία επιζητούν τα παιδιά. Παράλληλα, χαρακτηριστική ιδιότητα των ιστοριών είναι ότι οπτικοποιούν το δίδαγμα που στοχεύουν να μεταδώσουν στις νεαρές ψυχές κάνοντάς το με αυτόν τον τρόπο πιο εύπεπτο με τη χρήση παραδειγμάτων και προτύπων⁵⁴. Προς επίρρωση, έχει παρατηρηθεί ότι τα διδάγματα που δεν δίνονται εμπλουτισμένα με την περιστολή διήγησης, αλλά αποτελούν απλά και μόνο διδακτικές διαλέξεις, κουράζουν τους μικρούς αναγνώστες ή τους είναι ακατανόητα⁵⁵. Επομένως, η Παλαιά και Καινή Διαθήκη που περιλαμβάνουν πληθώρα ιστοριών από διάφορες εποχές στις οποίες εμφανίζονται καλοί

⁵⁴Γι' αυτόν τον λόγο, όχι μόνο στη χριστιανική λογοτεχνία, αλλά και στη γενικότερη λογοτεχνία και στα σχολικά εγχειρίδια, δεσπόζουν οι ιστορίες ως μέσο διδασκαλίας.

⁵⁵Το ίδιο ισχύει και για τους ενήλικες. Δεν είναι τυχαίο ότι μεγάλοι άνδρες κατέφευγαν στη διδασκαλία μέσω ιστοριών. Και ο ίδιος ο Χριστός αξιοποίησε τις παραβολές, δηλαδή διδακτικές ιστορίες, για να γίνει η διδασκαλία του πιο ζωντανή και κατανοητή από τους ακροατές του.

και κακοί χαρακτήρες ως παραδείγματα προς μίμηση ή προς αποφυγή αντίστοιχα, αποτελούν το πιο ταιριαστό για μικρές ηλικίες διδακτικό υλικό⁵⁶.

Η Αγία Γραφή, όπως είναι γνωστό, αποτελεί τη βάση της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης. Συνεπώς, καλό είναι να αποτελεί και το πρώτο από τα θρησκευτικά αναγνώσματα των παιδιών. Στις διηγήσεις της Αγίας Γραφής παρουσιάζεται η προετοιμασία του δρόμου για την έλευση του Χριστού από τους προ Χριστού αγίους (*Η Αγία Γραφή*, 1994, σσ.9-864) και στη συνέχεια περιγράφεται η ζωή του ίδιου του Χριστού (*Η Αγία Γραφή*, 1994, σσ.869-957). Πρόκειται για θέματα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα και συγκινητικά –κυρίως η ζωή, τα πάθη και η θυσία του Χριστού –για όλες τις σχολικές ηλικίες, από το νηπιαγωγείο ως το λύκειο. Γενικά, πρόκειται για ένα θέμα οικείο στα παιδιά, αφού σίγουρα κάτι θα έχουν ακούσει σχετικά. Ωστόσο, υπάρχουν πολλές λεπτομέρειες ή και ολόκληρα γεγονότα τα οποία αγνοούν. Οπότε, κατά τη «διδασκαλία» της Αγίας Γραφής ενδείκνυται αρχικά να αναφέρονται στα παιδιά τα γνωστά δεδομένα και στη συνέχεια σταδιακά να προστίθενται και τα άλλα στοιχεία τα οποία αγνοούν τα παιδιά. Με αυτόν τον τρόπο, το εγχείρημα θα είναι επιτυχημένο, καθώς θα τραβήξει την προσοχή των παιδιών, αφού δεν θα βαριούνται ακούγοντας γνωστές διηγήσεις, αλλά παράλληλα δεν θα τους είναι και ολότελα ξένες, καθώς θα περιλαμβάνουν πρόσωπα και παραστάσεις οικεία. Για παράδειγμα, η ιστορία του κατακλυσμού είναι γνωστή στα περισσότερα παιδιά. Δεν γνωρίζουν, όμως, ότι ο Νώε, μετά από τον κατακλυσμό ανακάλυψε τον τρόπο παρασκευής κρασιού (Γεν. 9, 18-29). Η σύνδεση των δύο γεγονότων προσφέρεται για διδασκαλία με προεκτάσεις σε θέματα θρησκευτικών, χημείας, φυσικής κ.ά. Ύστερα από τη διήγηση της ζωής του Χριστού, η Αγία Γραφή αναφέρεται στους συνεχιστές του έργου του Χριστού με την περιγραφή των πράξεων των Αποστόλων (*Η Αγία Γραφή*, 1994, σσ.957-983) και με τις επιστολές τους (*Η Αγία Γραφή*, 1994, σσ.985-1153), οι οποίες συνήθως είναι άγνωστες στους μικρούς αναγνώστες. Μέσα από τη μελέτη αυτών των κειμένων, εκτός από τις εντυπωσιακές ιστορίες που θα ελκύσουν αναμφίβολα την προσοχή των παιδιών, τα παιδιά καταλαβαίνουν ότι το έργο του Χριστού έχει συνέχεια μέσα στον χρόνο και δεν ήταν απλά μια αποσπασματική πράξη που έγινε κάποτε και μετά χάθηκε. Με τη μελέτη και τη διδασκαλία του συνόλου της Αγίας Γραφής τα παιδιά θα κατανοήσουν πως η ζωή, η διδασκαλία και η θυσία του Χριστού, αφενός αποτελούν κομμάτι του παρελθόντος και έχουν ιστορική αξία και αφετέρου είχαν συνέχεια μέσα στον χρόνο και επομένως, συνδέονται άμεσα με τη ζωή των ανθρώπων σήμερα. Το υλικό που προσφέρει η Αγία Γραφή είναι πολύ πλούσιο. Έγκειται στην ευχέρεια του διδάσκοντος και στον στόχο προς τον οποίο επιθυμεί να κατευθύνει τη διδασκαλία του, ποια παραδείγματα θα αξιοποιήσει.

Η σύνδεση της ζωής του Χριστού με τον σημερινό άνθρωπο επιτυγχάνεται ιδιαίτερα με τους βίους των αγίων και τα συναξάρια. Τα βιβλία που περιέχουν βίους αγίων, δηλαδή τη ζωή και το έργο τους, καλύπτουν το χρονικό διάστημα είκοσι αιώνων. Οι άγιοι ήταν εκείνοι οι άνθρωποι που κατάφεραν να εφαρμόσουν στη ζωή τους τη διδασκαλία του Χριστού και ακολούθησαν πιστά το θυσιαστικό Του παράδειγμα. Επομένως, η μελέτη της ζωής τους κάνει την απόλυτη σύνδεση μεταξύ της Αγίας Γραφής και των σύγχρονων ανθρώπων. Επιπρόσθετα, η συγκεκριμένη κατηγορία ελκύει το ενδιαφέρον των παιδιών, γιατί στους βίους των αγίων παρουσιάζονται πάρα πολλοί τύποι ανθρώπων, όλων των τάξεων, ηλικιών, χαρακτήρων και εποχών. Περιγράφονται άγιοι άνδρες και γυναίκες, πλούσιοι και φτωχοί, άρχοντες, βασιλιάδες, γέροι και παιδιά, παλαιάς και νέας εποχής, ασκητές και κοσμικοί, ανύπαντροι και παντρεμένοι, ενάρτεροι και αμαρτωλοί που μετανόησαν, μορφωμένοι και

⁵⁶Φωτόπουλος, 2022, σ.18.

αγράμματοι κ.ά.⁵⁷ Κάθε παιδί μπορεί μέσα σε αυτή την τεράστια ποικιλία να βρει έναν τουλάχιστον χαρακτήρα με τον οποίο να ταυτίζεται, να τον θαυμάζει και να τον προσλάβει ως πρότυπο ζωής. Επίσης, η διδασκαλία της ζωής των αγίων αποτελεί ένα μεγάλο μάθημα υπέρ της διαφορετικότητας. Όλοι οι άγιοι έχουν κοινό στόχο την αγάπη τους για τον Θεό. Επίσης, έχουν αγάπη μεταξύ τους και προς όλους, χωρίς να στέκεται εμπόδιο ανάμεσά τους η διαφορετικότητα. Με άλλα λόγια, υπάρχει «διαφορετικότητα» στον τρόπο, «ομοιότητα» στον στόχο και «ενότητα» στην Εκκλησία, ανεξάρτητα από τον τρόπο ζωής, τις ιδιαίτερες συνθήκες και την εποχή. Το μόνο που ψεύεται και αποφεύγεται από όλους είναι η αμαρτία (Ρωμ. 1, 18-32). Και η αμαρτία, ωστόσο, μέσω της μετάνοιας κι αυτή διορθώνεται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν άγιοι οι οποίοι ήταν πολύ αμαρτωλοί και μετανόησαν (*Χαρίσματα Και Χαρισματούχοι*, 1997, σσ.161-170). Συνεπώς, δίνονται στα παιδιά πρότυπα που δεν είναι «άπιαστα», δεν τα απελπίζουν, ούτε τα αποκαρδιώνουν. Οι άγιοι αποτελούν εκείνα τα πρότυπα που εμπνέουν τα παιδιά, μπορούν να νοηματοδοτήσουν τη ζωή τους και να τα ενισχύσουν, όχι μόνο στον πνευματικό, αλλά και στον καθημερινό τους αγώνα.

Μέσα στις διηγήσεις της ζωής των αγίων εμφανίζεται συχνά το θαύμα. Σχεδόν σε όλους τους αγίους συνέβησαν θαυμαστά γεγονότα που εντυπωσιάζουν τα παιδιά, αν όχι και τους ενήλικες. Τα περιστατικά αυτά κάνουν τις διηγήσεις να μοιάζουν με παραμύθια, παρόλο που συνέβησαν πραγματικά. Η αλήθεια των αναφερομένων καλό είναι να τονίζεται στα παιδιά. Η εξήγηση των θαυμάτων μπορεί να δίνεται στα μεγαλύτερα παιδιά που είναι και σε θέση να την κατανοήσουν ως εξής: Ο Θεός εφόσον είναι ο δημιουργός των πάντων, είναι κι εκείνος που δημιούργησε τους φυσικούς νόμους. Επομένως, έχει την ευχέρεια, όποτε κρίνει πως είναι προς όφελος των ανθρώπων, να καταργεί αυτούς τους νόμους για να βοηθήσει. Οι άγιοι παίρνουν από τον Θεό ως δώρο αυτή τη δύναμη να καταργούν τους φυσικούς νόμους για να βοηθήσουν τους γύρω τους. Άρα το θαύμα δεν έρχεται σε αντίθεση με τις φυσικές επιστήμες, όπως πολλές φορές άστοχα υποστηρίζεται. Αντίθετα, ο δάσκαλος μετά από τη διήγηση ενός θαύματος μπορεί να επεκτείνει τη διδασκαλία του σε διάφορους επιστημονικούς τομείς. Παρουσιάζοντας, για παράδειγμα, το θαύμα του Αγίου Φωτός στα Ιεροσόλυμα κατά το Μεγάλο Σάββατο, μπορεί να επεκταθεί σε επιστημονικά θέματα ιστορίας, αρχιτεκτονικής, γεωλογίας και γεωγραφίας, τα οποία θα κεντρίσουν το ενδιαφέρον των μαθητών του και θα τους βοηθήσει να καταλάβουν ότι η πίστη και η επιστήμη δεν έρχονται σε αντίθεση, αφού η πηγή και των δύο είναι η ίδια, δηλαδή ο Δημιουργός Θεός⁵⁸.

Κατά τη διδασκαλία του δόγματος της πίστης, που η κατανόησή της είναι δύσκολη για τις μικρές, κυρίως, ηλικίες η αξιοποίηση των ιστοριών της Αγίας Γραφής και των βίων των αγίων είναι πολύ βοηθητική. Η διδασκαλία προβλέπεται να γίνεται με τον παρακάτω τρόπο: Στην αρχή καλό είναι να δίνεται το δίδαγμα που αποτελεί και το επίκεντρο της συγκεκριμένης διδασκαλίας. Στη συνέχεια, καλό είναι να δίνονται κάποια παραδείγματα τα οποία να αντλούνται από κάποια ιστορία, ώστε να γίνει κατανοητή και η πρακτική εφαρμογή του θεωρητικού διδάγματος. Για παράδειγμα, εάν γίνεται λόγος σχετικά με την Ανάσταση των νεκρών, ο διδάσκων θα μπορούσε να φέρει ως χαρακτηριστικό παράδειγμα την ιστορία των επτά παιδών των εν Εφέσω. Τα παιδιά αυτά πέθαναν κι έμειναν τα σώματά τους άφθορα για διακόσια χρόνια. Ύστερα, αναστήθηκαν σε μια περίοδο που υπήρχε στη Βυζαντινή αυτοκρατορία μια αίρεση η οποία αμφισβητούσε την ανάσταση των νεκρών (Φωτόπουλος

⁵⁷ Λαγγής, *Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Τόμ. 1-12.

⁵⁸ Βλ. σχετικά με επιστημονική προσέγγιση του αναφερθέντος φαινομένου: Σκαρλακίδης, 2017.

και Φωτοπούλου, 2005, σσ.10-20). Σε συνέχεια αυτής της ιστορίας, μπορεί να γίνει αξιοποίηση και άλλων, πιο σύγχρονων παραδειγμάτων, τα οποία να επιβεβαιώνουν αυτήν την παλιά ιστορία. Δηλαδή, θα μπορούσαν να αναφερθούν περιστατικά ανθρώπων που βίωσαν μεταθανάτιες εμπειρίες⁵⁹. Αυτές, ωστόσο, οι σύγχρονες μαρτυρίες καλό είναι να δίνονται στις μεγαλύτερες κυρίως ηλικίες που η κριτική τους σκέψη απαιτεί απτές αποδείξεις που να αφορούν την σύγχρονη καθημερινότητα τους και όχι μόνο παλιές ιστορίες που τους φαίνεται ότι αγγίζουν μια άλλη πραγματικότητα πολύ απομακρυσμένη και ξένη προς τη δική τους.

Στον τομέα της ηθικής ή, για την ακρίβεια, της χριστιανικής ζωής ακολουθείται η ίδια πορεία διδασκαλίας. Ωστόσο, σε αυτό το πεδίο, θα μπορούσε να ακολουθηθεί και η αντίθετη διαδρομή, υπό την έννοια ότι υπάρχει η δυνατότητα να γίνει αρχικά η διήγηση των σχετικών ιστοριών και στη συνέχεια, μαζί με τα παιδιά, σε μια βιωματική διαδικασία αλληλεπίδρασης, να γίνει η εξαγωγή του διδάγματος. Παραδείγματος χάριν, εάν σκοπός του διδάσκοντος είναι να ευαισθητοποιήσει τα παιδιά στο θέμα της ανοχής και της συγχωρητικότητας, αρκεί να αναφερθεί στο περιστατικό όπου ο Άγιος Διονύσιος συγχώρησε τον φονιά του αδερφού του (Φωτόπουλος και Φωτοπούλου, 2009, σσ.62-65) και να το συνδυάσει με τη συγχωρητικότητα του Χριστού πάνω στον σταυρό (Λουκ. 23, 34) ή του Αγίου Στεφάνου κατά τον λιθοβολισμό του (Πραξ. 7, 60). Η συνέχεια είναι εύκολη και έρχεται σχεδόν ως φυσικό επακόλουθο των διηγήσεων, αρκεί τα παιδιά να έχουν κατευθυνθεί με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορέσουν να μπουν στη θέση των πρωταγωνιστών, να αισθανθούν τα συναισθήματα τους και να κάνουν νοερά την αντιστοίχιση των συναισθημάτων αυτών με τα αντίστοιχα δικά τους σε παρόμοιες περιπτώσεις της καθημερινότητας τους που συγχώρησαν ή δεν συγχώρησαν κάποιον (Παλιάκη και Παλιάκη, 2019, σσ.8-14). Τα παιδιά σύντομα θα είναι σε θέση από μόνα τους να βγάλουν συμπεράσματα σχετικά με το πόσο πιο όμορφο είναι να συγχωρεί κανείς από το να κρατά κακία. Έτσι δεν θα είναι απαραίτητο να κουραστούν προσπαθώντας να κατανοήσουν ανούσιους ορισμούς και βαρετές θεωρητικές διδασκαλίες.

Ένα ιδιαίτερο είδος χριστιανικού βιβλίου που μπορεί να αξιοποιηθεί στη διδασκαλία των παιδιών είναι τα *Λειτουργικά* στα οποία περιλαμβάνεται η ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας και των άλλων Μυστηρίων της Εκκλησίας. Η διδασκαλία αυτών των βιβλίων θα πρέπει να βασίζεται σε εποπτικά μέσα. Καλό είναι σε πρώτο επίπεδο, το ενδιαφέρον να επικεντρώνεται σε όσα βλέπουν τα παιδιά κατά την ώρα της λατρείας⁶⁰. Στη συνέχεια, και πάλι συνιστάται ο συνδυασμός με περιστατικά και ιστορίες αγίων ή από την Αγία Γραφή. Πάνω σε αυτόν τον τομέα είναι εύκολο να βρεθεί υλικό, καθώς δεν είναι λίγα τα βιβλία που κυκλοφορούν τα οποία αναφέρουν θαύματα που συνέβησαν κατά τη διάρκεια της λατρείας ή σχετικά με αυτή ή με περιστατικά από τον βίο αγίων ανδρών και γυναικών που να δείχνουν πώς βίωναν αυτοί την επικοινωνία με τον Θεό μέσω της λατρείας⁶¹. Και πάλι, λοιπόν, η ιστορία αποτελεί το κλειδί για την επίτευξη της κατανόησης, αλλά και για την έλξη του ενδιαφέροντος των παιδιών.

Όσον αφορά όλα τα υπόλοιπα είδη ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν για τη διδασκαλία των νέων, μπορούν όλα με μέτρο, διάκριση και προσεκτική επιλογή να συνδυαστούν με τις ιστορίες. Η προσεκτική επιλογή των βιβλίων που θα

⁵⁹ Ρόουζ, 2006, σσ.19-48. Χριστιανός, 2004.

⁶⁰ Κουγιουμπζόγλου, 1998. Γκογκόλ, 1999.

⁶¹ *Θαύματα και αποκαλύψεις από τη Θεία Λειτουργία*, 2003.

αξιοποιηθούν κατά την εκπαιδευτική διαδικασία αποτελεί πολύ σημαντικό στάδιο, διότι όπως αναφέρουν οι Μαλαφάντης και Μυλωνάκης (2021), το βιβλίο έχει πολύ βαθύτερο αντίκτυπο στο παιδί σε σχέση με τον ενήλικα, καθώς «στην περίπτωση του παιδιού [...] το βιβλίο πλάθει, διαμορφώνει τόσο τις απόψεις του όσο και το ίδιο» (σ.14). Επομένως, τα ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία ως μορφές λογοτεχνικής έκφρασης δεν διαφεύγουν του κανόνα αυτού και γι' αυτό ο εκπαιδευτικός οφείλει να επιλέγει με διάκριση και προσοχή τα αναγνώσματα που θα παρέχει στους μαθητές του. Επίσης, τα βιβλία ορθόδοξου χριστιανικού περιεχομένου αποτελούν το δυνατό «οπλοστάσιο» του δασκάλου, ώστε να είναι σε θέση να απαντάει στις ερωτήσεις που θα γεννηθούν στον νου των παιδιών. Η ιστορία αποτελεί την αφετηρία, το ερέθισμα και την αφορμή. Αν ο εκπαιδευτικός στη συνέχεια δεν είναι σε θέση να τη στηρίξει δίνοντας με απλό και κατανοητό τρόπο εξηγήσεις σχετικά με την ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία που θέλει να διδάξει μέσω της ιστορίας, τότε και η ιστορία σχετικοποιείται, χάνει την αξία της ή, στη χειρότερη περίπτωση, διατηρείται στη μνήμη του παιδιού σαν ένας μύθος, ένα παραμύθι χωρίς άλλου είδους υπόσταση. Αυτό, όμως, είναι καταστροφικό για τον σκοπό που επιδιώκεται, αφού στόχος του εκπαιδευτικού που διδάσκει Ορθόδοξη Θεολογία είναι να καταλάβουν τα παιδιά ότι η ορθόδοξη χριστιανική Εκκλησία διδάσκει την αλήθεια του Χριστού, όπως αυτή βιώνεται από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια ως τις μέρες μας, από τους πιστούς της. Βέβαια, το εάν θα πιστέψει ένα παιδί, αν θα ενστερνιστεί την ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία, είναι προσωπική του υπόθεση και ο δάσκαλος οφείλει να το σεβαστεί απόλυτα αυτό (Μαγδαληνή, 2007, σσ.195-201). Όμως, και ο εκπαιδευτικός έχει χρέος να φροντίσει έτσι ώστε να μη γίνει ο ίδιος αφορμή, λόγω της ημιμάθειάς του ή της παιδαγωγικής του ανεπάρκειας, να αποστραφεί αυτή τη διδασκαλία το παιδί (Πορφύριος, 2003, σσ.433-436). Το ίδιο, φυσικά, ισχύει και για τα υπόλοιπα μαθήματα. Για παράδειγμα, ένας μαθητής μπορεί να μη γίνει ποτέ μαθηματικός, όμως, λόγω της σωστής παιδαγωγικής προσέγγισης και της επιστημονικής πληρότητας του δασκάλου στα μαθηματικά, θα διατηρήσει μια καλή μνήμη, ότι δηλαδή, η επιστήμη αυτή των μαθηματικών κάτι αξίζει. Αυτό, στο μέλλον θα φανεί ίσως χρήσιμο, τόσο σε αυτόν, όσο και σε άλλους ανθρώπους που θα σχετίζονται μαζί του, όπως για παράδειγμα τα παιδιά του.

Συμπερασματικά, όλα τα είδη του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου μπορούν να αξιοποιηθούν επιτυχώς στην εκπαίδευση των παιδιών, αρκεί ως βασικός άξονας και μέσο διδασκαλίας να είναι η χρήση των ιστοριών, των διηγήσεων, οι οποίες προσφέρονται πληθωρικά στην Αγία Γραφή και τα Συναξάρια των Αγίων.

3.5. Φιλαναγνωσία και θρησκευτικό βιβλίο

Το Ορθόδοξο Χριστιανικό βιβλίο αποτελεί ένα ιδιαίτερα αξιόπιστο εργαλείο, το οποίο μπορεί να προάγει τη φιλαναγνωσία των παιδιών με την κατάλληλη αξιοποίησή του κατά τη διδακτική διαδικασία. Μια ιδιαίτερα αποτελεσματική πρόταση αξιοποίησης του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου ως μέσου προαγωγής της φιλαναγνωσίας είναι η διοργάνωση δανειστικής βιβλιοθήκης είτε εντός του σχολείου, είτε ανεξάρτητα από αυτό. Στα πλαίσια της σχολικής δανειστικής βιβλιοθήκης τα παιδιά θα έχουν την ευκαιρία να την επισκέπτονται, να ξεφυλλίζουν τα βιβλία και να τα δανείζονται. Θα μπορούσαν, επίσης, να υπάρχουν και γωνιές ανάγνωσης μέσα στον χώρο της βιβλιοθήκης για τους μαθητές που προτιμούν να αξιοποιούν τις ελεύθερες ώρες τους, όπως διαλείμματα και κενά, διαβάζοντας. Εναλλακτικά, ως ένα είδος άτυπης δανειστικής βιβλιοθήκης, σε περίπτωση που δεν υπάρχουν διαθέσιμες

υποδομές, θα μπορούσε ο εκπαιδευτικός να φέρνει βιβλία στην τάξη και οι μαθητές, εάν θέλουν, να τα δανείζονται. Επιπροσθέτως, θα μπορούσαν να γίνονται εργασίες μορφής project με βάση τα βιβλία που διαβάστηκαν ή ακόμα και με βιβλία που οι μαθητές έχουν στο σπίτι, τα διάβασαν και επιθυμούν να ασχοληθούν περισσότερο με αυτά. Στη παραπάνω, βέβαια, περίπτωση καλό είναι να υπάρχει έλεγχος από μέρους του διδάσκοντα, ώστε οι μαθητές πράγματι να ασχολούνται με αντικείμενο κάποιο βιβλίο και όχι με το διαδίκτυο. Ως εξαίρεση θα μπορούσαν να γίνουν αποδεκτά τα e-books, γνωστά ως ηλεκτρονικά βιβλία.

Ακόμα, ο εκπαιδευτικός θα μπορούσε να διοργανώσει επισκέψεις της τάξης σε εκδοτικούς οίκους ή ορθόδοξα χριστιανικά βιβλιοπωλεία και σε μοναστηριακές εκθέσεις, στις οποίες θα πρέπει να έχει, βεβαίως, ελέγξει ότι διατίθενται βιβλία ορθόδοξου χριστιανικού περιεχομένου. Μια άλλη πρόταση είναι οι μαθητές να πραγματοποιούν παρουσιάσεις ορθόδοξων χριστιανικών βιβλίων που διάβασαν, εντός της τάξης στους συμμαθητές τους, ή ακόμα και εκτός τάξης σε ανοιχτές εκδηλώσεις για το υπόλοιπο σχολείο, τους γονείς, τους φίλους και όποιον άλλο ενδιαφέρεται. Επιπλέον, θα μπορούσαν να κληθούν στο σχολείο συγγραφείς ορθόδοξων χριστιανικών βιβλίων για να παρουσιάσουν τα βιβλία τους και να μιλήσουν με τους μαθητές. Βέβαια, η επίσκεψη συγγραφέα στο σχολείο απαιτεί από τον υπεύθυνο εκπαιδευτικό να έχει προετοιμάσει τους μαθητές κατάλληλα. Δηλαδή, καλό είναι τις προηγούμενες μέρες ή εβδομάδες η τάξη να έχει ασχοληθεί με τα βιβλία του συγγραφέα που θα έρθει, να έχουν προετοιμάσει υπό την επίβλεψη του διδάσκοντα ερωτήσεις που επιθυμούν να κάνουν στον επισκέπτη συγγραφέα και ακόμα να βοηθήσουν στην προετοιμασία υποδοχής του, όπως για παράδειγμα στη διακόσμηση του χώρου και τη μελέτη των προτιμήσεών του, εάν αυτό είναι εφικτό, για να τον περιποιηθούν με κάθε δυνατό τρόπο και να αποφευχθούν πιθανές αστοχίες. Οι παραπάνω δράσεις θα μπορούσαν να συνδυαστούν και με τις δράσεις ενός φιλολογικού εργαστηρίου, αν οι δάσκαλοι ή οι καθηγητές έχουν ευαισθητοποιήσει τους μαθητές στον τομέα αυτό.

Μια ακόμα καλή πρακτική προώθησης της Φιλαναγνωσίας του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου θα ήταν η δημιουργία σχολικής εφημερίδας με στήλη βιβλιοπαρουσιάσεων. Ως τελευταία, αν και οι φιλαναγνωστικές πρακτικές που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν είναι πάρα πολλές και έγκεινται στη δημιουργική ικανότητα και τη φαντασία του εκάστοτε διδάσκοντα, θα αναφερθεί η συγγραφή ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου από τους ίδιους τους μαθητές με την επίβλεψη και διακριτική καθοδήγηση του εκπαιδευτικού και εάν είναι δυνατό να γίνει και προσπάθεια έκδοσής του. Βέβαια, ένα τέτοιο εγχείρημα πιθανό να αποτελέσει εργασία μορφής project με διάρκεια μια σχολική χρονιά ή ίσως και περισσότερο (βλ. υποσημείωση 101).

3.6. Η εικόνα ως βασικό εργαλείο μάθησης

Η εικόνα αποτελεί το βασικό στοιχείο του παιδικού βιβλίου, ιδιαίτερα αυτού που απευθύνεται σε μικρές ηλικίες. Η ίδια αρχή ακολουθείται και στο ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο. Οι παιδικές θρησκευτικές εκδόσεις χαρακτηρίζονται από πλούσια εικονογράφηση, ποικιλία περιεχομένου και καλλιτεχνικών τεχνικών. Η ποικιλία αυτή σε συνδυασμό με την πλούσια εικονογραφική παραγωγή των τελευταίων αιώνων στη διακόσμηση των ναών παρέχει ένα πλούσιο υλικό στον εκπαιδευτικό που επιθυμεί να το αξιοποιήσει στο μάθημά του. Ο εκπαιδευτικός έχει την ευχέρεια να επιλέξει τις εικόνες που συνάδουν με το μάθημα

το οποίο επιθυμεί να διδάξει και να τις χρησιμοποιήσει ως αφετηρία της διδασκαλίας, κατά τη διάρκεια ή ως υλικό εμπέδωσης ή επανάληψης στο τέλος. Η σύγχρονη τεχνολογία, και πιο συγκεκριμένα η χρήση υπολογιστή και προτζέκτορα, παρέχει την εύκολη αξιοποίηση του εικονογραφικού υλικού χωρίς μεγάλο κόστος για τον διδάσκοντα, με την προϋπόθεση, βέβαια, ότι υπάρχουν οι αντίστοιχες υποδομές.

Όσον αφορά στην αξιοποίηση της εικόνας στη διδασκαλία, ο εκπαιδευτικός έχει τη δυνατότητα να χειριστεί το υλικό του με διάφορους τρόπους, είτε από αυτούς που θα προταθούν παρακάτω, είτε να δημιουργήσει νέους ανάλογα με τη δημιουργικότητά του και τις εκάστοτε συνθήκες, απαιτήσεις και το επίπεδο των μαθητών της τάξης του. Για παράδειγμα, θα μπορούσε να προβάλλει τις εικόνες ενός βιβλίου σε προτζέκτορα παράλληλα με την ανάγνωσή του. Άλλο σενάριο θα ήταν η εστίαση στην ανάλυση μιας ορθόδοξης χριστιανικής εικόνας, όπως παραδείγματος χάριν η εικόνα της Γεννήσεως του Χριστού, και το μάθημα να οικοδομηθεί γύρω από αυτή την εικόνα. Στην ορθόδοξη χριστιανική εικονογραφία μια ολόκληρη ιστορία μπορεί να παρουσιάζεται μέσα σε μια μόνο εικόνα. Χαρακτηριστικά, στην εικόνα της Γεννήσεως το κύριο γεγονός απεικονίζεται στο κέντρο, δηλαδή η Παναγία μέσα στη σπηλιά με τον Χριστό μωρό μέσα στη φάτνη. Όλα τα άλλα γεγονότα παρουσιάζονται γύρω από το κεντρικό γεγονός. Οι μάγοι που ακολουθούν το αστέρι, οι βοσκοί, οι άγγελοι που καλούν τους βοσκούς να προσκυνήσουν, ο Ιωσήφ μακρύτερα (διδάσκοντας με αυτόν τον τρόπο ότι ο Ιωσήφ δεν ήταν ο φυσικός πατέρας του Χριστού, αλλά μόνο προστάτης της Παναγίας) και άλλα (Α. Καρέα, 2000, σσ.69-73). Μέσα από την ανάλυση της εικόνας, ο εκπαιδευτικός έχει την ευκαιρία να διηγηθεί την ιστορία, αλλά και να προβεί σε βαθύτερες θεολογικές αναλύσεις, οι οποίες επειδή δίνονται με αυτόν τον οπτικοποιημένο τρόπο γίνονται κατανοητές και το μάθημα πραγματοποιείται με ευχάριστο τρόπο⁶².

Μια άλλη προτεινόμενη δραστηριότητα είναι η προσπάθεια να ζωγραφίσουν οι μαθητές, να γίνουν οι ίδιοι εικονογράφοι, να μιμηθούν τις εικόνες των ορθόδοξων χριστιανικών βιβλίων ή να δημιουργήσουν τις δικές τους. Προς επίρρωση αυτού του τομέα παιδικής δραστηριότητας υπάρχουν ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία για μικρότερα παιδιά, τα οποία περιλαμβάνουν δραστηριότητες ή πρότυπα εικόνων για να τα χρωματίσουν, να τα συμπληρώσουν ή και να κάνουν τις πρώτες τους προσπάθειες για εικονογραφία με βάση τους κανόνες της ορθόδοξης χριστιανικής αγιογραφίας. Βοηθητικό, επίσης, θα μπορούσε να αποδειχθεί φωτογραφικό υλικό από τη λατρεία, τη ναοδομία κ.ά. Ακόμα, η παρουσίαση εικόνων σύγχρονων αγίων (άγιος Πορφύριος, άγιος Παΐσιος, άγιος Ιάκωβος κ.ά.) και η σύγκρισή με τις φωτογραφίες τους μπορεί να κεντρίσει σημαντικά το ενδιαφέρον και την προσοχή των μαθητών και να προκαλέσει συζήτηση σχετικά με τη μεταφορά πραγματικού προτύπου σε εικόνα και τους λόγους για τους οποίους η ορθόδοξη χριστιανική εικονογραφία προτιμά την δισδιάστατη από την τρισδιάστατη παρουσίαση και στερεί την προοπτική από τα έργα της (Α. Καρέα, 2000, σσ.73-80). Δεν πρέπει να παραληφθεί, παράλληλα, ότι οι άγιοι που παρουσιάζονται στις εικόνες υπήρξαν και ήταν φυσικά, ιστορικά πρόσωπα.

Η εικόνα δίνει τη δυνατότητα να δημιουργηθεί και παιχνίδι με αντίστοιχο περιεχόμενο. Για παράδειγμα, θα μπορούσε ο διδάσκων να φτιάξει memory με αντιστοίχιση εικόνων της ίδιας εορτής ή αντιστοίχιση εικόνας με την ανάλογη λέξη ή να φτιάξουν οι μαθητές κολλάζ για κάποιο θρησκευτικό γεγονός ή με αφορμή τα γεγονότα που αναφέρονται σε κάποιο

⁶²Παλιάκη, *Μαθαίνω από τις εικόνες, Η γέννηση του Χριστού μας*, χ.χ. Πατάπιος, 2008.

ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο που διάβασαν. Επίσης, και ο διαγωνισμός ζωγραφικής με θέμα το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο θα μπορούσε να είναι μια επιτυχημένη δραστηριότητα που συνδέει το βιβλίο με την εικόνα. Για τις πιο μικρές ηλικίες υπάρχουν πολύ αξιόλογες προτάσεις σε αυτόν τον τομέα τις οποίες οι ενδιαφερόμενοι εκπαιδευτικοί θα μπορούσαν να αναζητήσουν και να εφαρμόσουν στην τάξη. Ακόμα και ο στολισμός της τάξης κατά τις περιόδους των μεγάλων θρησκευτικών εορτών, όπως Χριστούγεννα, Πάσχα και η εορτή των Τριών Ιεραρχών, μπορεί να αποτελέσει μέρος του μαθήματος, όπου οι μαθητές θα προσεγγίσουν τις εορτές αυτές μέσα από σχετικές καλλιτεχνικές δημιουργίες, οι ιδέες για τις οποίες θα είναι δικές τους, πρωτότυπες, ή θα έχουν αντληθεί από το πλούσιο εικονογραφικό υλικό της ορθόδοξης αγιογραφίας και των ορθοδόξων χριστιανικών βιβλίων.

Αυτό που πρέπει να λάβει υπόψη ο κάθε εκπαιδευτικός είναι ότι καλό θα ήταν οι δραστηριότητες σχετικά με το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο να διακρίνονται από ποικιλία και να εναλλάσσονται συχνά, ώστε να μη γίνονται βαρετές. Για παράδειγμα, δεν γίνεται να ζητείται από τους μαθητές να χρωματίζουν φωτοτυπίες με εικόνες σε κάθε μάθημα ή να γίνεται πάντα ερμηνεία της αγιογραφικής απεικόνισης ενός γεγονότος της Αγίας Γραφής και άλλα παρόμοια. Επίσης, σημαντικό είναι να γίνεται επιλογή ποικιλίας διαφορετικών εικόνων και να μην αξιοποιούνται πάντα οι ίδιες.

3.7. Σκοπός, στόχοι και αξία της εκπαιδευτικής αξιοποίησης του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου

Η αξιοποίηση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου στην εκπαίδευση δεν είναι μια τυχαία αστήρικτη πρόταση, αλλά διέπεται από εκπαιδευτικούς στόχους, οι οποίοι έχουν κοινή παράμετρο την επίτευξη της ωφέλειας των μαθητών σε πολλαπλούς τομείς. Συνεπώς, ο σκοπός της εκμετάλλευσης του εντύπου ορθόδοξου χριστιανικού υλικού στα πλαίσια του σχολείου είναι η πολύπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας των μαθητών και συγχρόνως, προσφορά της γνώσης με τρόπο κατανοητό και ευχάριστο προς τα παιδιά.

Αρχικά, όσον αφορά στους γνωστικούς στόχους, μέσω της μελέτης των ορθοδόξων χριστιανικών βιβλίων, τα παιδιά που μεγαλώνουν σε ορθόδοξες χριστιανικές χώρες γνωρίζουν τις βάσεις πάνω στις οποίες διαμορφώθηκε η κουλτούρα του τόπου όπου ζουν. Είναι πολύ σημαντική η καλή γνώση της εντόπιας ιστορίας. Ακόμη, όμως, σημαντικότερη είναι η κατανόησή της, η οποία στηρίζεται στην εις βάθος μελέτη των επιμέρους παραγόντων που συχνά αποτελούν την αφετηρία και την αιτία πρόκλησης των γεγονότων. Η ιστορία δεν είναι δυνατό να εξηγηθεί δίχως να ληφθεί υπόψη και η κουλτούρα ενός τόπου και στην κουλτούρα κάθε τόπου η θρησκεία κατέχει μια από τις υψηλότερες θέσεις, καθώς καθορίζει το πλαίσιο των αντιλήψεων και την καθημερινότητα των ανθρώπων. Για παράδειγμα, οι μαθητές θα μάθουν ποιο είναι το νόημα των θρησκευτικών αργιών που έχουν καθιερωθεί στη χώρα τους, για ποιον λόγο η βλασφημία τιμωρείται από τον νόμο ή άλλα αντίστοιχα θέματα. Ή, για να γίνει ακόμα πιο επίκαιρος ο λόγος, τα παιδιά θα μπορούν να κατανοήσουν θέματα όπως την έντονη αντίδραση των εκκλησιαζόμενων χριστιανών στο κλείσιμο των ναών κατά την περίοδο της καραντίνας για την προστασία από τον μεταδοτικό ιό COVID-19, ενώ τα ίδια άτομα είχαν αποδεχθεί χωρίς διαμαρτυρία το κλείσιμο των καταστημάτων, ή την αντίθεσή τους στην έκδοση ηλεκτρονικών ταυτοτήτων, σε ταινίες βλάσφημου περιεχομένου κλπ. Άλλα ερωτήματα καθημερινότητας που με αυτόν τον τρόπο μπορούν να διευκρινιστούν είναι

ο λόγος ύπαρξης του σταυρού στην ελληνική σημαία ή το θέμα της προσκύνησης των εικόνων και το νόημα που έχει αυτή για τους ορθόδοξους χριστιανούς.

Η διευκρίνιση αυτών των απλών καθημερινών ερωτημάτων που μπορεί να τρέφουν τα αεικίνητα παιδικά και νεανικά πνεύματα δίνει τόπο στην επίτευξη των διαπροσωπικών στόχων που τίθενται κατά τη διδασκαλία του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου. Η βαθύτερη κατανόηση αυτών και άλλων ίσως το ίδιο απλών, αλλά μπορεί και πιο περίπλοκων, ερωτημάτων αποτελεί για τα παιδιά πολύ χρήσιμο οδηγό για την καλύτερη ένταξή τους στα πολυάνθρωπα περιβάλλοντα μέσα στα οποία αναπτύσσονται, καθώς θα είναι σε πιο πλεονεκτική θέση όσον αφορά την κατανόηση του χώρου και των ανθρώπων γύρω τους. Συνεπώς, θα έχουν τις βάσεις για πιο υγιείς διαπροσωπικές σχέσεις με τους συνανθρώπους τους και με τις δομές του κρατικού μηχανισμού. Μάλιστα, η ανάγκη της διδασκαλίας των παραπάνω καθίσταται αναγκαία, σχεδόν επιτακτική θα λέγαμε, σε μαθητές που προέρχονται από άλλες χώρες και ανήκουν σε διαφορετικά δόγματα ή θρησκείες, όχι για προσηλυτιστικούς λόγους εννοείται, αλλά για την επίτευξη του βασικού στόχου του εκπαιδευτικού οργανισμού, με άλλα λόγια, την ομαλή ένταξη και προσαρμογή αυτών των μαθητών στο νέο, ξένο προς τη δική τους κουλτούρα, περιβάλλον στο οποίο βρίσκονται, έτσι ώστε στο μέλλον να μη διαταράσσουν την ισορροπία της κοινότητας προκαλώντας προβλήματα στις σχέσεις τους με τους άλλους. Από την άλλη, όσον αφορά στους ορθόδοξους χριστιανούς μαθητές, μετά την ολοκλήρωση της διδασκαλίας του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου θα γνωρίζουν καλά όχι μόνο τα σχετικά με την Ορθοδοξία, αλλά και τα πιστεύω άλλων θρησκειών. Εάν ο αρμόδιος εκπαιδευτικός έχει μεταφέρει στους μαθητές του αυτήν τη γνώση με υπευθυνότητα, ολοκληρωμένα και κυρίως, χωρίς εμπάθεια, αυτή θα αποδειχθεί μελλοντικά χρήσιμη στα παιδιά για τη διαμόρφωση καλών διαπροσωπικών σχέσεων με τους συμμαθητές τους και κατόπιν με άλλους συνανθρώπους τους οι οποίοι θα ανήκουν σε άλλες θρησκευτικές κοινότητες ή θα δηλώνουν άθεοι (Μαγδαληνή, 2007, σσ.297-303). Γιατί η αλήθεια είναι ότι η άγνοια πολλές φορές προκαλεί φόβο και ο φόβος επιθετικότητα, η οποία σε καμιά περίπτωση δεν προάγει τις καλές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα σωστής προσέγγισης της διδασκαλίας σχετικά με άλλα δόγματα, υπεύθυνα και δίχως εμπάθεια, όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί η περίπτωση που ο δάσκαλος θα κληθεί να διδάξει τις διαφορές των ορθοδόξων χριστιανών σε σχέση με τους Μάρτυρες του Ιεχωβά. Είναι σύνηθες, οι μικροί μαθητές να είναι προκατειλημμένοι εναντίον των δεύτερων, διότι μπορεί να τους έχουν δει να επισκέπτονται τα σπίτια τους και πολλές φορές να γίνονται αντικείμενο χλευασμού από τους οικείους τους. Στην περίπτωση αυτή θα ήταν τραγικό λάθος να συμφωνήσει ο δάσκαλος με την επιθετική συμπεριφορά εναντίον τους, όπως εξίσου αποτυχημένη και αντιεπιστημονική προσέγγιση θα ήταν να καταφύγει στο υπεραπλουστευμένο σκεπτικό ότι όλες οι θρησκείες έχουν την αλήθεια, επιχείρημα που, τουλάχιστον όσον αφορά στην Ορθοδοξία, δεν υποστηρίζεται από τους φορείς της και αντιθέτως καταγγέλλεται ως αίρεση, ή ότι ο καθένας μπορεί να διδάσκει ό,τι θέλει και να γίνεται αποδεκτό ως σωστό κι αληθινό. Στον αντίποδα, μια προσέγγιση που θα μπορούσε να αποφέρει καλούς καρπούς και θα έδινε στους μικρούς μαθητές την ευκαιρία να εξασκήσουν την κριτική τους ικανότητα, είναι να διδάξει ο δάσκαλος με ακρίβεια και πληρότητα τις διδασκαλίες των Μαρτύρων του Ιεχωβά και να τις αντιπαραβάλει με τις διδασκαλίες του

Ευαγγελίου⁶³. Φυσικά, η διδασκαλία πρέπει να προσαρμόζεται πάντοτε σε συνάρτηση και ανάλογα με την ηλικία των παιδιών. Εννοείται πως χρέος του εκπαιδευτικού είναι να αποφύγει τους οποιουδήποτε χαρακτηρισμούς που να μειώνουν τους πιστούς των δογμάτων στα οποία αυτός δεν ανήκει και παράλληλα, χωρίς να αποκρύπτει τις αυθαίρετες ερμηνείες χωρίων της Αγίας Γραφής. Στη συνέχεια, αφού κάνει συζήτηση με την ολομέλεια της τάξης και λύσει τις όποιες απορίες των μαθητών, οφείλει να τονίσει ότι σεβόμαστε όλους τους ανθρώπους ακόμα κι αν η κοσμοθεωρία τους διαφέρει από τη δική μας. Τέλος, για να καλύψει το πρακτικό κομμάτι της υπόθεσης, μπορεί να αναφέρει την έννοια του προσηλυτισμού (*Σύνταγμα Της Ελλάδας*, Άρθρο 13, Παράγραφος 2), να την αναλύσει και να εξηγήσει ότι ο καθένας, όπως έχει δικαίωμα να πιστεύει σε όποια θρησκεία θέλει, άλλο τόσο έχει δικαίωμα να μην επιτρέπει να εισβάλλουν στον χώρο του άνθρωποι που δεν επιθυμεί. Τη θέλησή του, όμως, αυτή καλό είναι να την υποστηρίζει με σοβαρότητα και σεβασμό στο πρόσωπο του συνανθρώπου του, ο οποίος σε σύνδεση με το περιεχόμενο του μαθήματος είναι ο Μάρτυρας του Ιεχωβά.

Ο εκπαιδευτικός, σημαντικό είναι να δώσει πολλή προσοχή και στον τρόπο με τον οποίο θα μιλήσει για τους γονείς των μαθητών, καθώς είναι φυσικό κάποιοι μαθητές να περιγράψουν στα πλαίσια του μαθήματος τον επιθετικό τρόπο με τον οποίο αντιδρούν κάποιοι γονείς σε τέτοιες καταστάσεις. Πρέπει με κάθε τρόπο να αποφύγει να τους αποκαθηλώσει στα μάτια των μαθητών και συγχρόνως να προτείνει μια λύση που να κάνει τον μικρό μαθητή να αισθάνεται ασφαλής. Για παράδειγμα, ο εκπαιδευτικός μπορεί να πάρει το μέρος των γονιών που προσέχουν ποιον θα βάλουν στο σπίτι τους και δεν επιτρέπουν στον καθένα να μπει, καθώς θα τονίσει ότι στην επικαιρότητα ακούγονται τόσα και τόσα άσχημα περιστατικά που γίνονται λόγω της απροσεξίας των ανθρώπων και της εμπιστοσύνης που δείχνουν σε ξένα άτομα. Κατόπιν, όμως, θα προσθέσει ότι οι Μάρτυρες του Ιεχωβά που επισκέπτονται τα σπίτια είναι και αυτοί άνθρωποι σαν όλους. Μπορεί να έχουν άλλη πίστη και οι χριστιανοί ορθόδοξοι να μη θέλουν να ακούσουν τις διδασκαλίες τους σχετικά με την ορθότητα της πίστης αυτής, είτε αυτή ισχύει, είτε όχι. Οι χριστιανοί, ωστόσο, έχουν χρέος να τους εξηγήσουν ότι δεν επιθυμούν να τους ακούσουν δείχνοντας παράλληλα ότι τους σέβονται. Μια τέτοια συμβουλή και διατηρεί το κύρος και την καλή εικόνα του παιδιού για τους γονείς του και το διδάσκει τη σωστή αντιμετώπιση παρόμοιων καταστάσεων, ώστε να αποφεύγει τις συγκρούσεις με τους γύρω του.

Η εκτεταμένη αναφορά στο ακραίο αυτό παράδειγμα έγινε για να γίνει σαφές πόσο μεγάλη επίδραση έχει η σωστή χρήση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου στην εκπαίδευση και πώς ευαισθητοποιεί τους μαθητές στον τομέα των διαπροσωπικών σχέσεων.

Ωστόσο, πέρα από το επίπεδο των γνώσεων και των διαπροσωπικών σχέσεων, ο βασικός στόχος της διδασκαλίας του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου είναι να ωφεληθεί ο ίδιος ο μαθητής σε προσωπικό επίπεδο. Ο μαθητής, με την υπεύθυνη γνώση της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης θα είναι σε θέση να ξεκαθαρίσει μέσα του το περιεχόμενο των διδασκαλιών της Ορθοδοξίας, θα έχει τη δυνατότητα να συγκρίνει με άλλα δόγματα και θρησκείες και να καταλάβει με την πάροδο του χρόνου και των σπουδών του εάν αυτή η πίστη έχει τελικά νόημα για τον ίδιο και αν αξίζει να την ακολουθήσει στη ζωή του ή όχι. Η καλή γνώση μπορεί να τον βοηθήσει να αποφύγει πολλές άσκοπες φιλοσοφικές

⁶³ Πολύ βοηθητικό θα ήταν να αξιοποιηθεί υλικό από μαρτυρίες ανθρώπων που είχαν ενταχθεί στις ομάδες των Μαρτύρων του Ιεχωβά και παρουσιάζουν τις εμπειρίες τους. Π.χ. το βιβλίο του Νικόλαου Μαυρομάγουλου *Αναζητώντας Την Αλήθεια* (2004).

περιπλανήσεις στο μέλλον καθώς θα γνωρίζει ό,τι είναι απαραίτητο και θα ξέρει πως να συγκρίνει και να αναζητά την αλήθεια και την πίστη που τον ικανοποιεί και τον εκφράζει εσωτερικά. Για να καταλήξει, ωστόσο, στην ενήλικη πλέον ζωή του, να δεχθεί ή να απορρίψει την πίστη που του δόθηκε και να προσχωρήσει σε κάποια άλλη πρέπει να έχει καλή γνώση όλων των παραμέτρων του θέματος, καθώς η απόφαση αυτή αποτελεί πολύ σημαντικό κομμάτι που θα καθορίσει την πορεία της ζωής του. Βασικό ρόλο σ' αυτό κατέχει ο δάσκαλος, ο οποίος φέρει και μεγάλη ευθύνη σχετικά με το πόσο ολοκληρωμένα και βιωματικά θα έχει παρουσιάσει το θέμα «ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία».

Ακόμα, όμως, κι αν ένας άνθρωπος δεν προχωρήσει σε τόσο βαθιά έρευνα και δεν επηρεαστεί τόσο καθοριστικά στη ζωή του από τη θρησκευτική παιδεία που έλαβε, σίγουρα θα έχει ηθική ωφέλεια από μια σωστή χριστιανική εκπαίδευση, η οποία αξιοποιεί ως πηγή της το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο. Τα ηθικά παραδείγματα που προβάλλονται μέσα από το Ευαγγέλιο και τις μορφές των ηρώων της χριστιανικής πίστης, όπως και οι διδακτικές ιστορίες με πρότυπα προς μίμηση ή προς αποφυγή, προσιδιάζουν στην ανθρώπινη φύση, περιγράφουν με ενάργεια τις κινήσεις της ανθρώπινης ψυχής και είναι πολύ χρήσιμα για κάθε άνθρωπο που επιθυμεί να ζήσει σε αρμονία με τους γύρω του και με τον εαυτό του, ανεξάρτητα από το χριστιανικό δόγμα ή τη θρησκεία που ακολουθεί.

Οι προοπτικές, όμως, που ανοίγει η διδασκαλία του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου για τον εκπαιδευτικό και τους μαθητές δεν περιορίζεται μόνο στον τομέα της θρησκευτικής και ηθικής παιδείας. Η ορθόδοξη χριστιανική βιβλιογραφία ανοίγει ορίζοντες που σχετίζονται και με άλλα μαθήματα, όπως τα Νέα Ελληνικά, η Λογοτεχνία, η Ιστορία, η Γεωγραφία, ακόμα και τα Μαθηματικά, η Φυσική κ.ά. Για παράδειγμα, μελετώντας την πορεία του Αποστόλου Παύλου κατά τις περιόδους του, ο εκπαιδευτικός μπορεί να το συνδυάσει με το μάθημα της Γεωγραφίας, βοηθώντας τους μαθητές να καταλάβουν, μέσα από χάρτες και χλιομετρικές αποστάσεις, πόσο απέχει ο ένας τόπος από τον άλλο, πόσο πιο δύσκολο ήταν τότε ένα τέτοιο εγχείρημα, πόσο έχουν αλλάξει τα μέσα μεταφοράς, τα ταξίδια και οι μετακινήσεις και άλλα.⁶⁴ Το ίδιο θέμα στην Ιστορία θα σχετιστεί με την πολιτική κατάσταση της εποχής, θα μελετηθεί μέσα στα πλαίσια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, θα αναφερθούν οι αυτοκράτορες οι οποίοι διοικούσαν τότε και ιδιαίτερα όσοι ενεπλάκησαν στην ιστορία του Αποστόλου Παύλου.

Ιδιαίτερο υλικό για το μάθημα της Ιστορίας προσφέρεται στην Εκκλησιαστική Ιστορία, όπου η Ιστορία του Βυζαντινού κράτους αλληλοπεριχωρείται με αυτήν της ορθόδοξης Εκκλησίας, αφού η Ορθοδοξία είναι βασική δομή του κράτους και πολλοί από τους «πρωταγωνιστές» είναι κοινοί και στις δύο περιπτώσεις (π.χ. Μέγας Κωνσταντίνος, Μέγας Αθανάσιος, Ιουλιανός, Μέγας Βασίλειος, Μέγας Φώτιος κλπ).

Στη Λογοτεχνία και τα γλωσσικά μαθήματα υπάρχει, επίσης, πληθώρα εκκλησιαστικών κειμένων, τα οποία προσφέρονται για μελέτη και ανάλυση, ενώ ακόμα και στα θετικά μαθήματα, ο εκπαιδευτικός μπορεί να αναφερθεί στις μεγάλες προσωπικότητες του εκκλησιαστικού χώρου οι οποίοι διακρίθηκαν και ως επιστήμονες (Λέων ο Μαθηματικός,

⁶⁴Σε αυτόν τον τομέα μπορεί να επεκταθεί και το μάθημα της Μελέτης του Περιβάλλοντος ή της Τεχνολογίας στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Επίσκοπος Μεσογαίας και Λαυρεωτικής Νικόλαος κ.ά.) ή σε θέματα επιστημονικά τα οποία έρχονται σε αντίθεση ή διάλογο με την Εκκλησία⁶⁵.

Στη συνέχεια, λοιπόν, θα γίνει μια συνοπτική αναφορά στην αξιοποίηση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου σε ορισμένα μαθήματα όλων των τάξεων του Δημοτικού σχολείου με βάση τα αναλυτικά προγράμματα.

Η αξιοποίηση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου μπορεί να εφαρμοστεί σε όλα σχεδόν τα μαθήματα όλων των τάξεων του Δημοτικού, όπως προαναφέρθηκε. Κατά τη μελέτη, λοιπόν, των Αναλυτικών Προγραμμάτων (ΑΠ) (<http://ebooks.edu.gr/ebooks/v2/ps.jsp>) της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, θα αναφερθούν δειγματοληπτικά κάποια παραδείγματα αξιοποίησης του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου στην εκπαίδευση. Φυσικά, δεν είναι δυνατό να καλυφθεί επακριβώς και καθ' ολοκληρία όλο το εύρος των ΑΠ για όλες τις τάξεις και βαθμίδες, αφενός διότι η αξιοποίηση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου ακολουθεί την έμπνευση και την ικανότητα σύνδεσης των διδακτικών αντικειμένων τις οποίες διαθέτει ο εκάστοτε εκπαιδευτικός και αφετέρου, ενός τέτοιου είδους εργασία θα απαιτούσε χρόνο και εύρος ισάξιο ξεχωριστής διατριβής. Συνεπώς, ενδεικτικά θα γίνει λόγος για ορισμένα σημεία των ΑΠ κάποιων μαθημάτων του Δημοτικού σχολείου.

Γλώσσα:

Αναφορικά με το γλωσσικό μάθημα, η αξιοποίηση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου στα πλαίσια της διδασκαλίας, τόσο ως γραπτό κείμενο, όσο και ως προφορικές δραστηριότητες βασισμένες στον γραπτό λόγο, οφείλει να ακολουθεί τις κατευθυντήριες γραμμές που ορίζει το ΑΠ. Άλλωστε, το βιβλίο ορθόδοξου χριστιανικού περιεχομένου αποτελεί ουσιαστικά, κλάδο της λογοτεχνίας και συνεπώς, είναι φυσικό να διδαχθεί όπως και όλα τα υπόλοιπα λογοτεχνικά έργα. Μέσω, λοιπόν, των δραστηριοτήτων που εκτελούνται προφορικά μέσα στην τάξη με βάση κάποιο αντίστοιχο κείμενο, προάγεται ο προφορικός λόγος στις διαλογικές, αλλά και μονολογικές μορφές του ως εργαλείο επικοινωνίας. Ακόμα, οι μαθητές «εξασκούν την αναγνωστική τους δεξιότητα ως γενική δεξιότητα μάθησης, αξιοποιώντας την στα άλλα μαθήματα και στις προσωπικές τους ανάγκες γραπτής επικοινωνίας» (ΑΠ Γλώσσας). Επίσης, καθώς το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο ως κατηγορία αποτελείται από διάφορους τύπους κειμένων και συγχρόνως, περιλαμβάνει και κείμενα λογοτεχνικού χαρακτήρα, συμβάλλει στην διεύρυνση της αναγνωστικής ικανότητας του μαθητή, «προσεγγίζοντας και τον βιωματικό λόγο» και τον ενθαρρύνει να απολαύσει τον «λόγο ως έργο τέχνης» (ΑΠ Γλώσσας).

Ακόμα, το λεξιλόγιο των ορθόδοξων χριστιανικών βιβλίων είναι ιδιαίτερο, πολύ ειδικό, και συχνά χαρακτηρίζεται από λέξεις που διαθέτουν παραπάνω από μια σημασία ή χρησιμοποιούνται με διαφορετική σημασία μέσα σε ένα θρησκευτικό κείμενο σε αντίθεση με ένα οποιοδήποτε άλλο κείμενο, προάγοντας με αυτόν τον τρόπο και τις λεξιλογικές γνώσεις των μαθητών. Τέλος, με την αξιοποίηση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου κατά τη γλωσσική διδασκαλία, οι μαθητές εξασκούνται στη διαχείριση των πληροφοριών που αποκομίζουν από τα γραπτά κείμενα, καθώς η διδασκαλία του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου δεν περιορίζεται στην απλή ανάγνωση, αλλά επεκτείνεται και σε σχετικές

⁶⁵Καρακατσάνης, 2001. <https://www.ecclesia.gr/greek/bioethiki/themabioethics.htm>

https://www.imml.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=2545&Itemid=982

δραστηριότητες ανάλογα με την έμπνευση του εκπαιδευτικού και ακολουθώντας τους στόχους των ΑΠ. Καθώς, λοιπόν, όλα τα παραπάνω αποτελούν προτάσεις-στόχους του ΑΠ για το μάθημα της Γλώσσας, κρίνεται ότι και στις έξι τάξεις του Δημοτικού μπορεί να αξιοποιηθεί ποικιλοτρόπως το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο προς όφελος των μαθητών και καλύπτοντας παράλληλα τις απαιτήσεις του ΑΠ.

Θρησκευτικά:

Όσον αφορά το ΑΠ των Θρησκευτικών, η αξιοποίηση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου μπορεί να γίνει σε κάθε κεφάλαιο και ενότητα, συνεπώς δεν θα αναφερθούν λεπτομερή παραδείγματα για να μην γίνει υπερβολικά εκτενής ανάλυση. Ο λόγος θα περιοριστεί στην αναφορά που γίνεται στο 4^ο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας με τα παραδείγματα διδασκαλίας.

Εικαστικά:

Στις τάξεις Α΄, Β΄, Γ΄ και Δ΄ Δημοτικού, ο πρώτος άξονας του ΑΠ που σχετίζεται με την «Εξοικείωση με απλά υλικά μέσα, τεχνικές» μπορεί να πραγματοποιηθεί με την ενεργό εμπλοκή των μαθητών στην πραγμάτωση δραστηριοτήτων που περιλαμβάνονται στα ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία που αναφέρονται σε θέματα τέχνης αξιοποιώντας τα υλικά που προτείνονται στο ΑΠ της κάθε τάξης. Τέτοια βιβλία είναι τα εξής: *Η τέχνη της εικόνας* (Ευδοκίμοφ, 1993), *Τι ξέρεις εσύ για τις εικόνες;* (Α. Καρέα, 2000) και *«Διαβάζοντας» την εικόνα των Χριστουγέννων* (Πατάπιος, 2008). Η εξοικείωση με τα υλικά της χριστιανικής τέχνης μπορεί να πλαισιωθεί και με γνώσεις οι οποίες προέρχονται από μη θρησκευτικά βιβλία τα οποία, όμως, παρουσιάζουν τη μέθοδο εργασίας του αγιογράφου, του ψηφιδογράφου κλπ. Παραδείγματα τέτοιων βιβλίων είναι τα παρακάτω: *Αυγοτέμπερα, θεωρία και πρακτική* (Thompson, 1997), *Ψηφιδωτά, Μέσα σ' ένα σαββατοκύριακο* (Cheek, 1997) και *Βυζαντινή ζωγραφική θεωρία* (Βολουδάκη, 1995). Επίσης, οι μαθητές μπορούν να αξιοποιήσουν θέματα που συναντούν μέσα σε ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία, τα οποία βοηθούν στην εξοικείωση των παιδιών με την ορθόδοξη χριστιανική τέχνη μέσω δραστηριοτήτων, κατασκευών κλπ⁶⁶. Καλό είναι να επιλέγονται θέματα που θα κεντρίζουν το ενδιαφέρον των μαθητών, όπως για παράδειγμα τα Χριστούγεννα, το Πάσχα και άλλα, για να τα αποδώσουν σχεδιαστικά ή με άλλους τρόπους καλλιτεχνικής έκφρασης (πχ. κατασκευή κάρτας, κολλάζ, μακέτα ή κατασκευή σκηνικών για σχολική εορτή, είναι κάποιοι από τους τρόπους που προτείνονται στο ΑΠ). Με αυτόν τον τρόπο, θα ικανοποιηθεί ο τρίτος άξονας του ΑΠ με τίτλο «Θέμα» για τις τάξεις Α΄ και Β΄ και «Θέμα-Περιεχόμενο» για τις τάξεις Γ΄ και Δ΄.

Επιπλέον, οι μαθητές των τεσσάρων πρώτων τάξεων του Δημοτικού, σύμφωνα με τον τέταρτο άξονα («Μορφές εικαστικών τεχνών») του ΑΠ των Εικαστικών, μπορούν να μάθουν σχετικά με την τέχνη της αγιογραφίας (βλ. Κόντογλου, 1993) και να σχεδιάσουν με βάση αυτήν την τεχνοτροπία ή να εκφραστούν ελεύθερα με σεβασμό πάντοτε στη διαφορετικότητα των έργων των άλλων παιδιών –όπως τονίζεται στο ΑΠ –σχεδιάζοντας, ζωγραφίζοντας με

⁶⁶Παραδείγματα τέτοιων βιβλίων είναι τα: *Οι παραβολές του Χριστού για παιδιά* (Καραγιαννάκη, 2010), *Ορθόδοξες δραστηριότητες (χ.χ.), Γιορτάζω-τραγουδώ, παίζω-δημιουργώ* (Παλιάκη και Παλιάκη, 2008), *Γιορτάζω-τραγουδώ, παίζω-δημιουργώ* (Παλιάκη και Παλιάκη, 2009), *Γιορτάζω-τραγουδώ, παίζω-δημιουργώ* (Παλιάκη και Παλιάκη, 2011), *Γιορτάζω-τραγουδώ, παίζω-δημιουργώ* (Παλιάκη και Παλιάκη, 2019), *Ανακαλύπτω τις γιορτές με χαρούμενες δραστηριότητες 2* (Σεϊτανίδου-Σταμάτη, 2011), *Δι' ευχών των αγίων, Δραστηριότητες* (Φωτόπουλος και Φωτοπούλου, 2010).

χρώματα ή δημιουργώντας με άλλους τρόπους, όπως για παράδειγμα, με πηλό, κολλάζ, υφάσματα και εμπεριχάραξη. Ως πηγή έμπνευσης μπορεί να είναι κάποιο ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο που διαβάστηκε στην τάξη και συνεπώς, με αυτόν τον τρόπο θα γίνει και σύνδεση του γραπτού λόγου με την εικόνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα προς έμπνευση και διδακτική αξιοποίηση είναι *Η Βίβλος εικονογραφημένη* (Μουστάκη και Τιμαγένους, χ.χ.) που συνοδεύει το κείμενο με εντυπωσιακές εικόνες.

Η σύνδεση της Τέχνης με διηγήσεις, δραστηριότητες και παιχνίδια, προτείνεται στον 5^ο άξονα του ΑΠ των τάξεων Α' και Β' («Έργα τέχνης») και των τάξεων Γ' και Δ' («Έργα τέχνης-Καλλιτέχνες»). Ακόμα, όσον αφορά την Γ' και Δ' Δημοτικού, προτείνεται, στα πλαίσια της γνωριμίας με τη βυζαντινή τέχνη, η παρουσίαση στους μαθητές ενός ψηφιδωτού, μιας εκκλησίας ή μιας φορητής εικόνας ή τοιχογραφίας της βυζαντινής περιόδου, τα οποία κάλλιστα, μπορεί να αναζητήσει ο εκπαιδευτικός σε ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία που πραγματεύονται την τέχνη της αγιογραφίας ή την αντίστοιχη ιστορική περίοδο. Πολύ βοηθητικές σε αυτό είναι επετειακές εκδόσεις με αφορμή κάποια σχετική έκθεση ή εκδόσεις που παρουσιάζουν το έργο κάποιου μεγάλου καλλιτέχνη αγιογράφου ή τις τοιχογραφίες κάποιου ιστορικού ναού⁶⁷.

Όσον αφορά στον πρώτο άξονα («Εξοικείωση με απλά υλικά, μέσα, τεχνικές») του ΑΠ των τάξεων Ε' και ΣΤ', ισχύουν περίπου τα ίδια που ειπώθηκαν και για τις προηγούμενες τάξεις. Στον τρίτο άξονα του ΑΠ με τίτλο «Θέμα-Περιεχόμενο-Νόημα», οι μαθητές των τελευταίων τάξεων του Δημοτικού σχολείου προτείνεται να εμπλουτίσουν τα έργα τους διαθεματικά, παίρνοντας δάνεια στοιχεία από άλλα μαθήματα. Συνεπώς, τα ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία, τα οποία κατά κύριο λόγο αποτελούν υλικό του μαθήματος των Θρησκευτικών, μπορούν να αποτελέσουν σημαντική πηγή έμπνευσης. Φυσικά, η έμπνευση που προσφέρουν τα θέματα των ορθόδοξων χριστιανικών βιβλίων μπορεί να εκφραστεί ποικιλοτρόπως με βάση τα όσα προτείνονται στον τέταρτο άξονα («Μορφές εικαστικών τεχνών»). Ιδιαίτερα η προσέγγιση της υπο-κλίμακα κατασκευής, την οποία συνιστά το ΑΠ, μπορεί να γίνει με την αξιοποίηση του πλήθους των εικόνων –βυζαντινών ή μη –που περιλαμβάνονται στις σελίδες των παιδικών ορθόδοξων χριστιανικών βιβλίων. Ακόμα, οι μαθητές, με την προσέγγιση των θρησκευτικών κόμικς⁶⁸, μαθαίνουν με ευχάριστο τρόπο να αφηγούνται ιστορίες με αλληλουχία σχεδίων και να συνδυάζουν εικόνα και γραπτό λόγο με ποικίλους τρόπους.

Με βάση τον πέμπτο άξονα του ΑΠ με τίτλο «Ιστορία τέχνης-Καλλιτέχνες», οι μαθητές μπορούν να προβούν σε σύγκριση έργων διαφορετικών τεχνοτροπιών και σε αναγνώρισή τους. Για παράδειγμα, θα μπορούσε να γίνει σύγκριση μιας Βίβλου με εικόνες ευρωπαϊκής τεχνοτροπίας με μια αντίστοιχη βυζαντινής⁶⁹, οι οποίες αν και έχουν το ίδιο περιεχόμενο, διέπονται από τελείως διαφορετικές καλλιτεχνικές τεχνοτροπίες ως προς την εικονογράφιση. Τέλος, ακολουθώντας τις προτάσεις του έκτου άξονα («Απλά στοιχεία αισθητικής, κριτικής και ανάλυσης έργου»), οι μαθητές μπορούν παρατηρώντας τις εικόνες διάφορων εικονογραφημένων ορθόδοξων χριστιανικών βιβλίων να συμμετέχουν σε συζητήσεις σχετικά με έργα τέχνης, να εκφράζονται με ακρίβεια και να κατανοούν την ερμηνεία των έργων που τους παρουσιάζονται.

Ιστορία:

⁶⁷Πχ. Πανσέληνος, 2003. Χατζηδάκης, 1997. *Ιερά γη*, 1999. Ι. Μ. Βατοπεδίου, 2000. Ι. Μ. Βατοπεδίου, 2007.

⁶⁸Πχ. *Ένας μαχητής του Χριστού π. Αυγουστίνος*, 2020. Γουσίδης, 2014.

⁶⁹Πχ. Βαλλή και Κασαπίδης, 2013.

Σε σχέση με το μάθημα της ιστορίας, το ΑΠ για την Γ΄ Δημοτικού προτείνει την αναφορά στη δημιουργία του κόσμου και την Τιτανομαχία, τον Δευκαλίωνα και την Πύρρα. Σε αντιστοίχιση, λοιπόν, με τις συγκεκριμένες θεματικές, μπορεί να γίνει παράλληλη αναφορά στην Ορθόδοξη εκδοχή της Δημιουργίας και του κατακλυσμού με την αξιοποίηση της Βίβλου⁷⁰. Κατόπιν σε συσχέτιση με τον Ηρακλή, θα γίνει αναφορά στον μύθο με την Αρετή και την Κακία και θα συνδυαστεί με τα πάθη και τις αρετές, όπως τα προβάλλουν τα ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία *Χαρίσματα και χαρισματούχοι* (Τόμ. 3, 1997) και *Πάθη και αρετές* (Παΐσιος, 2006). Έτσι, οι μαθητές όχι μόνο θα θαυμάσουν την παλικαριά, την καλοσύνη, το ήθος και την ανωτερότητα του Ηρακλή, αλλά θα συγκρίνουν αυτές του τις αρετές και με το αντίστοιχο ήθος μορφών της ορθόδοξης Εκκλησίας. Στη συνέχεια, η αναμέτρηση του Θησέα με τον Μινώταυρο μπορεί να παραλληλιστεί με την ιστορία του Αγίου Γεωργίου⁷¹. Επιπροσθέτως, η αναφορά του ΑΠ στην προϊστορία της Κύπρου ως αναπόσπαστου κομματιού του ελληνικού πολιτιστικού χώρου, μπορεί να επεκταθεί μέσω της γνωριμίας των μαθητών με τις άγιες προσωπικότητες της Κύπρου, όπως είναι ο Άγιος Σπυρίδων⁷², και με την ιδιαίτερη αναφορά στη μεγάλη σημασία της για τον ελληνικό πολιτισμό.

Το ΑΠ της Ιστορίας για την Δ΄ Δημοτικού προτείνει την αναφορά στη θρησκεία των αρχαίων Ελλήνων κατά τα Γεωμετρικά χρόνια. Με βάση αυτή την αναφορά, οι μαθητές μπορούν να προβούν σε σύγκριση των βασικών αρχών της αρχαίας θρησκείας και της Ορθοδοξίας με την αξιοποίηση των αντίστοιχων σχολικών εγχειριδίων της Ιστορίας και των Θρησκευτικών. Στη συνέχεια, η αναφορά στη Σπάρτη μπορεί να αξιοποιηθεί ως στοιχείο προς σύγκριση με τον εβραϊκό λαό εκείνης της εποχής, καθώς στην Παλαιά Διαθήκη αναφέρονται στοιχεία λιτότητας και ασκητικότητας των Εβραίων αντίστοιχα της σπαρτιατικής νοοτροπίας. Επίσης, κάτι που μπορεί να προκαλέσει έντονο ενδιαφέρον από μέρους των μαθητών είναι η επιστολή των Μακκαβαίων προς τους Σπαρτιάτες που αναφέρει συγγένεια μεταξύ των δύο λαών (Α΄ Μακκαβ. 12, 1-23).

Στην ενότητα «Η Αθήνα», οι *Πράξεις των αποστόλων* προσφέρουν πλούσιο υλικό σχετικά με τον τρόπο ζωής των Αθηναίων εκείνης της εποχής, καθώς γίνεται αναφορά σε αυτήν κατά τη διήγηση της επίσκεψης του αποστόλου Παύλου στην Αθήνα και του περίφημου λόγου του προς τους Αθηναίους (Πραξ. 17, 15-34). Στη συνέχεια, σε σύνδεση με την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου, μπορεί να γίνει λόγος και για το όραμα του Δανιήλ και την ερμηνεία του. Σε συνοπτική αναφορά, ο προφήτης Δανιήλ είδε σε όραμα ένα άγαλμα κατασκευασμένο από διάφορα υλικά. Το κάθε ένα από αυτά συμβόλιζε τις μεγάλες αυτοκρατορίες που θα κυριαρχούσαν τον κόσμο από την εποχή του (Βαβυλώνιοι) ως και τη Ρωμαϊκή εποχή (Δανιήλ 2, 32-33. Γιαννακόπουλος, Τόμ. 7. Δανιήλ, 1986, σσ.42-45. Παπαγιάννης, 2015, σσ.665-668). Ακόμα, κατά τη διδασκαλία των ελληνιστικών χρόνων με τους διαδόχους του Μ. Αλεξάνδρου, ο διδάσκων μπορεί να συνδέσει τη συγκεκριμένη ενότητα του ΑΠ με την εισβολή του Αντιόχου του Επιφανούς στα Ιεροσόλυμα (Α΄ Μακκαβ. 1), η οποία προκάλεσε την επανάσταση των Μακκαβαίων που αναφέρεται στην Παλαιά Διαθήκη (Α΄, Β΄, Γ΄ Μακκαβαίων). Είναι χαρακτηριστικό ότι στο έργο αυτό γίνεται αναφορά στον Μέγα Αλέξανδρο και τον πατέρα του Φίλιππο (Α΄ Μακκαβ. 1, 1).

⁷⁰Μπορούν να αξιοποιηθούν τα: Φωτόπουλος, 2022. Χιωτέλλη, 2005.

⁷¹Φωτόπουλος και Φωτοπούλου, Τόμ. 4, 2004.

⁷²Φωτόπουλος και Φωτοπούλου, Τόμ. 12, 2009.

Αναφορικά με το ΑΠ στο μάθημα της Ιστορίας για την Ε΄ Δημοτικού δεν θα πραγματοποιηθεί λεπτομερής αναφορά μίας προς μία των παραπομπών που μπορούν να γίνουν σε Ορθόδοξα Χριστιανικά βιβλία, διότι οι περισσότερες προσωπικότητες που αναφέρονται στη διδασκαλία της ιστορικής αυτής περιόδου, είτε είναι άγιοι της ορθόδοξης Εκκλησίας, είτε συνδέονται με μεγάλες προσωπικότητες του εκκλησιαστικού χώρου που κατέχουν σημαντική θέση στα γεγονότα της περιόδου. Δειγματοληπτικά τέτοιες προσωπικότητες είναι ο Μ. Κωνσταντίνος, ο Ιουστινιανός, ο Μέγας Θεοδόσιος και ο Θεοδόσιος ο μικρός, ο Ιουλιανός ο Παραβάτης κ.ά. Σχετικές αναφορές και αναλυτικά στοιχεία για τη θρησκευτική τοποθέτηση των μεγάλων μορφών της βυζαντινής περιόδου μπορεί να αναζητήσει ο διδάσκων στους Συναξαριστές της ορθόδοξης Εκκλησίας⁷³ ή σε άλλα σχετικά ιστορικά κείμενα με ορθόδοξο θεολογικό προσανατολισμό⁷⁴. Συνεπώς, η κάθε ενότητα του ΑΠ μπορεί να συνδυαστεί με κάποιο ή κάποια ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία, αφού όλες οι εκκλησιαστικές πηγές αναφέρονται στα γεγονότα που περιλαμβάνει το βιβλίο Ιστορίας της Ε΄ Δημοτικού.

Κλείνοντας την αναφορά στα ΑΠ του Δημοτικού για το μάθημα της Ιστορίας, θα γίνει λόγος σχετικά με την αξιοποίηση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου κατά τη διδασκαλία της Ιστορίας στην Στ΄ Δημοτικού. Στην πρώτη θεματική ενότητα του ΑΠ της Στ΄ Δημοτικού, γίνεται μεταξύ άλλων αναφορά και στη θρησκευτική μεταρρύθμιση την οποία μπορούν να κατανοήσουν καλύτερα τα παιδιά μέσω της μελέτης ορθόδοξων χριστιανικών βιβλίων τα οποία παρουσιάζουν τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στα δόγματα της ορθόδοξης Εκκλησίας και τις βασικές αρχές των προτεσταντικών ομολογιών (Αλεβιζόπουλος, 1992, Γκαλλάτιν, 2006). Επίσης, αναφορά μπορεί να γίνει και στον Διαφωτισμό με την αντιπαραβολή κειμένων των Γάλλων και Ελλήνων διαφωτιστών με κείμενα διαπρεπών Ορθόδοξων Ελλήνων διανοούμενων της εποχής εκείνης, αλλά και νεότερων⁷⁵. Παρακάτω, το ΑΠ αναφέρει ως στόχο διδασκαλίας της ενότητας «Οι Έλληνες κάτω από ξένη κυριαρχία», οι μαθητές «να εκτιμήσουν το γεγονός της επιβίωσης του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας κάτω από δυσμενείς συνθήκες», «να γνωρίσουν τις υποχρεώσεις που είχαν οι υπόδουλοι Έλληνες, καθώς και τους περιορισμούς, τις καταπιέσεις και τις ταπεινώσεις που υφίσταντο» και «να εκτιμήσουν το ρόλο των δασκάλων του Γένους και την προσφορά τους στη μόρφωση του λαού, και ιδιαίτερα το ρόλο του Αδαμάντιου Κοραή και του Κοσμά του Αιτωλού». Οι συγκεκριμένοι στόχοι μπορούν να συνδυαστούν με αναφορές στους Νεομάρτυρες της Εκκλησίας και με ειδική αναφορά στον βίο, το έργο και τους λόγους του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού (Ο άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, 2003, Μαϊδώνης, 2010).

Επίσης, η ήττα των Ελλήνων κατά τον μικρασιατικό πόλεμο και το δράμα των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, μπορούν να βιωθούν από τους μαθητές μέσα από τους βίους αγίων της περιόδου εκείνης, οι οποίοι κατοικούσαν στα μέρη εκείνα της Μικράς Ασίας. Τέτοιοι άγιοι είναι ο Άγιος Αρσένιος ο Καππαδόκης, ο Άγιος Παΐσιος ο αγιορείτης και ο Άγιος Ιάκωβος ο εν Ευβοία (Ένας άγιος Γέροντας ο μακαριστός π. Ιάκωβος, 1996. Παΐσιος, 1995. Ο άγιος Παΐσιος ο Αγιορείτης, 2015. Γουμενοπούλου, 2014. Άγιος Αρσένιος, 2015). Τέλος, «η Ελλάδα στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο» μπορεί να συνδεθεί, πέρα από τις ιστορικές πηγές, και με αναφορές στα θαύματα της Παναγίας στο μέτωπο, τα οποία αναφέρονται στα βιβλία *Εμφανίσεις και θαύματα της Παναγίας* (2003) και *Παναγία η κυρία των αγγέλων* (2004-2005).

⁷³ Λαγγής, *Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, Τόμ. 1-12.

⁷⁴ Παράδειγμα τέτοιων συγγραμμάτων είναι: Καραστάθης, 2012. Τσέντος, 2004.

⁷⁵ Μεταλληνός, 1992. Πάριος, 2015. Πάριος, 2016.

Και φυσικά, στην τελευταία ενότητα του ΑΠ με τίτλο «Τοπική Ιστορία», εκπαιδευτικοί και μαθητές μπορούν, με τη βοήθεια των κατάλληλων θρησκευτικών βιβλίων, να προσεγγίσουν και να γνωρίσουν διάφορα θρησκευτικά μνημεία του τόπου τους.

Μελέτη Περιβάλλοντος:

Στα ΑΠ της Α΄ και Β΄ Δημοτικού για το μάθημα της Μελέτης Περιβάλλοντος υπάρχει ενότητα σχετική με την οικογένεια και τις μορφές της. Με βάση αυτό, μπορεί να γίνει αναφορά σε οικογένειες αγίων όπως η οικογένεια του Μ. Βασιλείου, των αγίων Αδριανού και Ναταλίας, Ανδρόνικου και Αθανασίας και άλλων. Επιπροσθέτως, μπορεί να τονιστεί η μεγάλη σημασία της ύπαρξης αγάπης και συνοχής εντός της οικογένειας, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τους βίους των αγίων Ξενοφώντος, Ευσταθίου, Φιλαρέτου κ.ά.⁷⁶.

Ακόμα, η ενασχόληση των μαθητών με την ιστορία του τόπου τους, όπως αναφέρεται στο ΑΠ, μπορεί να συνδεθεί με την εύρεση λαϊκών παραδόσεων, ηθών και εθίμων σε παιδικά ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία με αντίστοιχο περιεχόμενο⁷⁷. Προτείνεται από το ΑΠ μια πρώτη γνωριμία των μαθητών με τον πολιτισμό του τόπου τους και πολιτιστικούς χώρους ή εκδηλώσεις. Αυτή η προσπάθεια θα μπορούσε να εμπλουτιστεί με την αξιοποίηση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου.

Η εισαγωγή των μαθητών των τάξεων Α΄ και Β΄ Δημοτικού στην ενότητα «Φυσικό περιβάλλον» θα μπορούσε να συνδεθεί με τη σχέση των αγίων με τη φύση –ζώα και φυτά – όπως αυτή παρουσιάζεται, μέσα στα ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία⁷⁸. Κατόπιν, η θεματική ενότητα «Ηλιος, αλλαγή ημέρας και νύχτας» μπορεί να συνδεθεί με τη Δημιουργία⁷⁹ και το σχετικό περιστατικό που αναφέρει η Παλαιά Διαθήκη με το θαύμα που συνέβη όταν ο Ιησούς του Ναυή, κατόπιν προσευχής, σταμάτησε την πορεία του ήλιου στον ουρανό ώσπου να τελειώσει η μάχη (Μουστάκη και Τιμαγένους, χ.χ., σ.192).

Το ΑΠ της Γ΄ Δημοτικού αναφέρει ως υποενότητα διδασκαλίας το θέμα της συμβίωσης των ανθρώπων σε κοινότητες. Η συγκεκριμένη υποενότητα μπορεί να συνδεθεί με αναφορές στις πρωτοχριστιανικές κοινότητες όπως αυτές αναφέρονται στις Πράξεις των αποστόλων (Πραξ. 2, 41-47, Πραξ. 6, 1-7) και το θρησκευτικό μυθιστόρημα *Φαβιόλα* (1990). Η ενότητα «Φυσικό περιβάλλον» του ΑΠ μπορεί να αντιμετωπιστεί με ανάλογο υλικό με αυτό που προτάθηκε να αξιοποιηθεί στην Α΄ και Β΄ Δημοτικού αντίστοιχα. Συμπληρωματικά, αναφορές στη δημιουργία του ανθρώπου (Φωτόπουλος, 2022, σσ.37-42), η δεκτική και αγαπητική αντιμετώπιση των παιδιών από τον Χριστό (Ιορδανοπούλου, 2009, σσ.127-129) και η αναφορά στην ισότιμη αντιμετώπιση ανδρών και γυναικών μέσα στην Ορθόδοξη Εκκλησία με παραδείγματα αγίων γυναικών οι οποίες είχαν πρόσβαση στη μόρφωση, όπως η Αγία Αικατερίνη, ή στον σεβασμό που έδειξε ο Χριστός στη γυναίκα κατά την περίοδο της παρουσίας Του στη γη (Ιορδανοπούλου, 2009, σσ.130-137, 172-175, 251-253), μπορούν να εμπλουτίσουν την υποενότητα «Ανάγκες και αγαθά» του ΑΠ.

Στη Δ΄ Δημοτικού, η γνωριμία των μαθητών με την πολιτισμική κληρονομιά της Ελλάδας που αναφέρεται στο ΑΠ μπορεί να γίνει με την παράλληλη αξιοποίηση ορθόδοξων

⁷⁶Βλ. Φωτόπουλος και Φωτοπούλου, 2002-2009. Λαγγής, *Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, Τόμ. 1-12.

⁷⁷Παλιάκη και Παλιάκη, 2008. Παλιάκη και Παλιάκη, 2009. Παλιάκη και Παλιάκη, 2011. Παλιάκη και Παλιάκη, 2019.

⁷⁸*Σταλαγματιές της αγάπης του Θεού*, 2006.

⁷⁹Φωτόπουλος, 2022, σσ.30-36.

χριστιανικών βιβλίων όπως αυτά που αναφέρθηκαν παραπάνω για τις αντίστοιχες ενότητες του ΑΠ των προηγούμενων τάξεων. Ακόμα, ως στόχος του ΑΠ αναφέρεται χαρακτηριστικά «να έρθουν» οι μαθητές «σε επαφή με τα θρησκευτικά μνημεία και να εντοπίσουν σημασία και τη διασύνδεσή τους με τη ζωή της τοπικής κοινωνίας». Για την επίτευξη του συγκεκριμένου στόχου σημαντική κρίνεται η αξιοποίηση του μοναστηριακού προσκυνηματικού οδηγού *Ορθόδοξα ελληνικά μοναστήρια* (Κόκορης, 1997). Τέλος, η αναφορά στις διάφορες γλώσσες της Ευρωπαϊκής Ένωσης θα μπορούσε να συνδεθεί με το ευρέως γνωστό περιστατικό του Πύργου της Βαβέλ (Σπυροπούλου, 1994). Με άλλα λόγια, το γεγονός του Πύργου της Βαβέλ μπορεί να είναι αυτό που οδήγησε στον διαχωρισμό της γλώσσας σε πολλές, αλλά η Ευρωπαϊκή Ένωση, μεταξύ άλλων, αποτελεί και μια προσπάθεια επανασύνδεσης και ενοποίησης των γλωσσών.

Μουσική:

Στα γενικά πλαίσια του μαθήματος της μουσικής, μπορεί να γίνει αξιοποίηση ψαλμών και τραγουδιών θρησκευτικού χαρακτήρα και καλάντων που μπορεί να περιλαμβάνονται σε ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία, τα οποία συχνά συνοδεύονται και από ακουστικό υλικό⁸⁰, ανάλογα με το ταλέντο και την ενασχόληση του εκάστοτε δασκάλου και το μουσικό επίπεδο των μαθητών. Το πιο προσεγγίσιμο σενάριο είναι να «ακούν» οι μαθητές «μια μελωδία», να «την τραγουδούν σιωπηλά και μετά δυνατά», σύμφωνα με το ΑΠ. Επίσης, μπορούν να παρουσιάσουν και εκτελέσεις τραγουδιών ή ψαλμών σε κοινό, όπως προτείνεται στο ΑΠ.

⁸⁰Για παραδείγματα τέτοιων βιβλίων βλ. την υποσημείωση 77.

Κεφάλαιο 4ο: Η διδακτική αξιοποίηση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου

4.1. Ιδιαίτεροι παράγοντες που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά τη διδασκαλία του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου

Η διδασκαλία του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου σε διάφορες βαθμίδες της εκπαίδευσης απαιτεί να ληφθούν υπόψη ορισμένες παράμετροι για να αποδώσει τα επιθυμητά αποτελέσματα. Αρχικά, οι πηγές και τα θέματα προς διδασκαλία είναι τα ίδια για όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης. Δηλαδή, πρόκειται για την Αγία Γραφή, τους βίους των αγίων, τη διδασκαλία των Πατέρων της Εκκλησίας κλπ. Αυτό που διαφοροποιείται είναι ο τρόπος που θα παρουσιαστεί σε κάθε ηλικία. Επίσης, διαφορετικά θα είναι και τα βοηθητικά μέσα, όπως τα παιδικά και εφηβικά ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία, τα οποία έχουν επεξεργαστεί τις πηγές και τις έχουν μεταφέρει με τρόπο πιο κατανοητό στα παιδιά και τους νέους. Παρατηρείται ότι για την ίδια πηγή (πχ. Αγία Γραφή) μπορεί να έχουν γίνει διάφορες εκδόσεις, οι οποίες αναφέρονται σε διαφορετική ηλικία η κάθε μια.

Επιπλέον, είναι απαραίτητο, ο εκπαιδευτικός να έχει γνώση της εργασίας που έχει γίνει πάνω σε ένα συγκεκριμένο θέμα κατά τις προηγούμενες εκπαιδευτικές βαθμίδες πριν καταπιαστεί με τη διδασκαλία του. Για να γίνει περισσότερο κατανοητό αυτό, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι εάν η ζωή των αγίων έχει διδαχθεί στο νηπιαγωγείο, ο δάσκαλος στο δημοτικό, όταν θα επιλέξει να διδάξει το ίδιο θέμα, οφείλει να ενημερωθεί για τις γνώσεις που ήδη διαθέτουν οι μαθητές του, ώστε να τις επαναφέρει στη μνήμη τους με μια γρήγορη επανάληψη. Θα σχεδιάσει, λοιπόν, το μάθημά του με τέτοιο τρόπο, ώστε να εμβαθύνει περισσότερο στο θέμα και να μην εγκλωβιστούν οι μαθητές σε έναν κύκλο στείρας επανάληψης.

Κάτι άλλο στο οποίο καλό είναι να εστιαστεί η προσοχή, είναι η διαφοροποίηση των δραστηριοτήτων που ακολουθούν την παράδοση του μαθήματος. Χαρακτηριστικά, η διδασκαλία για τις ορθόδοξες χριστιανικές εικόνες σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και των πρώτων τάξεων του Δημοτικού σχολείου μπορεί να περιλαμβάνει το χρωμάτισμα μιας εικόνας. Σε αυτό μπορεί να βοηθήσει και η αξιοποίηση εικόνων από σχετικά βιβλία⁸¹. Στις μεγαλύτερες τάξεις και στο Γυμνάσιο μπορεί να γίνει ανάλυση των εικόνων, δηλαδή παρουσίαση της ιστορίας που απεικονίζεται. Τέλος, στο Λύκειο, όπου οι μαθητές είναι πιο ώριμοι και έχουν αναπτυγμένη κριτική σκέψη, μπορεί να εκπονηθεί εργασία σχετικά με τη θεολογία της εικόνας. Παράλληλα, στις μεγάλες τάξεις του Γυμνασίου και του Λυκείου, οι μαθητές μπορούν να παρακολουθήσουν κάποια παρουσίαση σχετικά με την τεχντροπία της ορθόδοξης εικονογραφίας και στη συνέχεια, θα μπορούσαν να επιχειρήσουν να ζωγραφίσουν μια εικόνα, ακολουθώντας τις αρχές της ορθόδοξης εικονογραφίας. Αν και κάτι τέτοιο μπορεί να φαίνεται πολύ ιδιαίτερο και ίσως ανέφικτο, παρόλα αυτά θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί επιτυχώς, εάν η γνώση έχει οικοδομηθεί σταδιακά από τις μικρές ήδη τάξεις. Η σταδιακή αυτή αφομοίωση του θέματος από τους μαθητές τους βοηθά να εμπεδώσουν τη γνώση και να προσθέσουν τη νέα πάνω σε σταθερή βάση.

Ανάλογα με την ηλικιακή ομάδα στην οποία απευθύνεται ο εκπαιδευτικός, οφείλει να επιλέγει τα κατάλληλα βοηθήματα, ώστε να ταιριάζουν στην ηλικία των μαθητών του και να ελκύουν το ενδιαφέρον τους. Σε περίπτωση που δεν γίνει σωστή επιλογή, το θέμα είτε θα

⁸¹ Πχ. Καπάτσου, 2009. Σεϊτανίδου-Σταμάτη, 2011.

είναι ακατανόητο στους μαθητές, είτε βαρετό. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις θα κουραστούν γρήγορα και θα χάσουν το ενδιαφέρον και τον ενθουσιασμό τους για το μάθημα. Το ζητούμενο, λοιπόν, είναι τα βοηθήματα που επιλέγονται να δίνουν στους μαθητές την κατάλληλη αφόρμηση για να εκτιμήσουν το θέμα που θα διδαχθούν και, ιδανικά, να δημιουργηθεί περιέργεια, ενδιαφέρον και ενθουσιασμός γι' αυτό.

Εάν οι πηγές που είναι διαθέσιμες έχουν μελετηθεί επαρκώς και διεξοδικά, τότε ο εκπαιδευτικός μπορεί να προχωρήσει στο επόμενο βήμα που είναι η ορθή αξιοποίησή τους στην τάξη. Ακόμα και μια πολύ καλή πηγή, δεν θα αποδώσει εάν δεν της εφαρμοστεί ορθολογική αξιοποίηση. Με άλλα λόγια, εάν ένας διδάσκων κρίνει ότι θα έχει καλύτερη απήχηση εάν διαβάσει στους μαθητές ένα μεγάλο κεφάλαιο από κάποιο βιβλίο, εννοείται πως θα επιλέξει τον συγκεκριμένο τρόπο. Μπορεί, όμως, και να είναι προτιμότερο να το χωρίσει σε ενότητες με ενδιάμεσα διαλείμματα για προβληματισμό ή δραστηριότητες, ή να το αφηγηθεί με δικά του λόγια για περισσότερη ζωντάνια και παραστατικότητα. Είναι στην ευχέρειά του κάθε εκπαιδευτικού να κάνει κριτική επιλογή και εφαρμογή του καταλληλότερου τρόπου ανάλογα με τις συνθήκες. Στο σημείο αυτό έχει μεγάλη βαρύτητα η ύπαρξη μελετημένου σχεδίου μαθήματος, καθώς και οι ιδιαιτερότητες του σχολικού τμήματος, στο οποίο θα διδαχθεί το μάθημα. Πιθανώς, οι απαιτήσεις κάποιου τμήματος να διαφέρουν αρκετά από τις αντίστοιχες απαιτήσεις και ανάγκες άλλων τμημάτων, οπότε ο εκπαιδευτικός μπορεί κατά τη διδασκαλία του ίδιου μαθήματος και αξιοποιώντας τις ίδιες πηγές σε όλα τα τμήματα, να διαφοροποιήσει τη μέθοδο διδασκαλίας ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν σε κάθε τάξη.

Η διδασκαλία του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου εντάσσεται κυρίως στα πλαίσια του μαθήματος των Θρησκευτικών, παρόλο που σίγουρα μπορεί να αξιοποιηθεί ως εργαλείο αλληλεπίδρασης και μετάδοσης της γνώσης και σε άλλα γνωστικά πεδία. Κατά συνέπεια, ο διδάσκων είναι αναγκαίο να λάβει υπόψη του τις ιδιαιτερότητες που διέπουν το συγκεκριμένο μάθημα. Οι ιδιαιτερότητες αυτές ως επί το πλείστον, πηγάζουν από την εξοικείωση που έχουν οι μαθητές με τη θρησκεία, τις οικογενειακές τους αντιλήψεις, αλλά και από την επαφή που έχουν ή δεν έχουν με βιβλία θρησκευτικά. Γνωρίζοντας τα παραπάνω, ο εκπαιδευτικός που επιθυμεί να αξιοποιήσει το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο κατά τη διδασκαλία του θα κληθεί να διαχειριστεί τις καταστάσεις που περιγράφονται στη συνέχεια.

Αρχικά, η πλειοψηφία των μαθητών στις μέρες μας παρουσιάζει σημαντική άγνοια της θρησκευτικής ορολογίας και δεν έχει σχετικές εικόνες ή βιώματα. Τα παλαιότερα χρόνια, όπου το θρησκευτικό συναίσθημα ήταν εντονότερο στην ελληνική κοινωνία, και οι περισσότεροι άνθρωποι, έστω και τυπικά ή εθιμικά, συμμετείχαν στις λατρευτικές εκδηλώσεις της ορθόδοξης Εκκλησίας, οι μαθητές είχαν πολλές παραστάσεις ή και γνώσεις σχετικά με θρησκευτικά θέματα. Ήταν, λοιπόν, πολύ πιο εύκολο για τον εκπαιδευτικό να χρησιμοποιήσει ως αφετηριακό υλικό της διδασκαλίας του αυτές τις παραστάσεις. Στη σύγχρονη εποχή, όμως, λόγω της θρησκευτικής αδιαφορίας ή της συνειδητής επιλογής κάποιων γονέων να δώσουν άθρησκη αγωγή στα παιδιά τους, κάτι τέτοιο δεν θα αποδώσει τα επιθυμητά αποτελέσματα. Συνέπεια αυτού του παράγοντα είναι να υπάρχει μεγάλος βαθμός άγνοιας της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας και της λατρευτικής ζωής της ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας τόσο από τους μαθητές, αλλά ακόμα και από τους νέους εκπαιδευτικούς οι οποίοι μεγάλωσαν κάτω από αυτές τις συνθήκες. Οπότε, ούτε από το σχολείο, ιδιαίτερα το δημοτικό, δίνονται οι θρησκευτικές βάσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να

αξιοποιηθούν ως αφορμή για περαιτέρω ανάπτυξη και ενασχόληση με το θρησκευτικό βιβλίο και τη θρησκευτική αγωγή γενικότερα (Δεληκωσταντής, 2009, σσ.231-233).

Όλα τα παραπάνω υποχρεώνουν τον διδάσκοντα να ξεκινήσει από μηδενική βάση. Για να επιτύχει στο εγχείρημά του, πρέπει να θεωρήσει εξαρχής ότι το ακροατήριό του αγνοεί ακόμα και τη βασική ορολογία. Έτσι, με σύντομες και παραστατικές επεξηγήσεις, αποφεύγοντας ανιαρές αναλύσεις και περίπλοκες ερμηνείες, μπορεί να εισάγει σταδιακά τους μαθητές του στο πνεύμα της ορθόδοξης θεολογίας. Για παράδειγμα, εάν στόχος της διδασκαλίας του είναι να παρουσιάσει κάποιο θέμα σχετικό με τους Τρεις Ιεράρχες και επιθυμεί να αναφέρει ότι κοινό χαρακτηριστικό τους ήταν ότι και οι τρεις αφιερώθηκαν στον Θεό ως μοναχοί, ιερείς και επίσκοποι –γεγονός που πιθανό να αναφέρεται και στο βιβλίο που θα επιλέξει για τη διδασκαλία του μαθήματος –καλό είναι να αντιλαμβάνεται ότι δεν είναι αυτονόητο πως οι μικροί μαθητές κατανοούν τι σημαίνει αυτό. Πιθανότατα κάποιοι να μην έχουν δει ποτέ μοναχό ή επίσκοπο. Συνεπώς, ο εκπαιδευτικός οφείλει αρχικά να εξηγήσει τη σημασία αυτών των ιδιοτήτων με την παράλληλη επίδειξη εικόνων και βίντεο για να δημιουργηθεί μια σταθερή και ακριβής εικόνα στο μυαλό των μαθητών αναφορικά με τις έννοιες που περιγράφονται. Επίσης, μπορεί να περιγράψει με παραστατικές ιστορίες το σκεπτικό που ωθεί αυτούς τους ανθρώπους να επιλέξουν τον συγκεκριμένο τρόπο ζωής, καθώς και γεγονότα που περιγράφουν την προσφορά τους προς το κοινωνικό σύνολο. Έστερα, από την αναλυτική αυτή διασαφήνιση των όρων που θα συναντήσουν οι μαθητές κατά τη διδασκαλία του μαθήματος, ο εκπαιδευτικός μπορεί να ξεκινήσει να κάνει την αναφορά που επιθυμεί στη ζωή και το έργο των Τριών Ιεραρχών.

Ωστόσο, σε αυτό το σημείο υπάρχει και ένας αστάθμητος παράγοντας. Είναι πιθανό, σε ορισμένες τάξεις, να υπάρχουν μαθητές οι οποίοι να έχουν λάβει θρησκευτική παιδεία από τα σπίτια τους, στο κατηχητικό της ενορίας τους ή αλλού. Αυτοί οι μαθητές συνήθως θα επιδιώξουν να κάνουν επίδειξη των γνώσεων που διαθέτουν, ιδιαίτερα κατά το πρώτο επίπεδο της εξοικείωσης με το θέμα, όπου θα τους φαίνονται όλα γνωστά και οικεία. Σε αυτή την περίπτωση χρειάζεται ο διδάσκων να διαχειριστεί την κατάσταση αυτή με πολλή προσοχή, ώστε να δώσει σε αυτά τα παιδιά χρόνο να εκφράσουν αυτά που γνωρίζουν, χωρίς ωστόσο, να μονοπωλούν το ενδιαφέρον του και τη συζήτηση. Μια ωφέλιμη πρακτική είναι να γίνει αξιοποίηση των γνώσεων αυτών των μαθητών και, ίσως, κάποια εκκλησιαστικά βιβλία ή άλλα αντικείμενα που μπορεί να έχουν αυτοί οι συγκεκριμένοι στο σπίτι τους, ώστε να εμπλουτιστεί το μάθημα και να γίνει πιο παραστατικό με μεγαλύτερη αλληλεπίδραση μεταξύ του εκπαιδευτικού και των μαθητών, αλλά και των μαθητών μεταξύ τους. Όλα αυτά, όμως, μπορούν να γίνουν με την προϋπόθεση ότι θα γίνεται ισάξιος διαμοιρασμός του χρόνου σε όλους τους μαθητές για να αποφευχθεί η πιθανή δημιουργία συναισθημάτων δυσφορίας από μέρους των παιδιών που δεν διαθέτουν αντίστοιχες γνώσεις.

Ένας, ακόμα, παράγοντας που πρέπει να ληφθεί υπ' όψη του εκπαιδευτικού είναι οι προκαταλήψεις, οι διάφορες αντιλήψεις και οι δεισιδαιμονίες που επικρατούν στο οικογενειακό περιβάλλον των μαθητών. «Η ημιμάθεια είναι χειρότερη από την άγνοια», λέει ένα λαϊκό γνωμικό. Αυτό ισχύει απόλυτα όσον αφορά τον χώρο της θρησκείας. Πολλοί άνθρωποι, ανεξάρτητα από το αν θρησκευούν ή όχι, έχουν διαμορφώσει κάποιες αντιλήψεις σχετικά με την ορθόδοξη χριστιανική πίστη, οι οποίες δεν βασίζονται στις αυθεντικές εκκλησιαστικές πηγές και στην επίσημη πίστη της Εκκλησίας, αλλά σε λαϊκές παραδόσεις, διηγήσεις παλιών, αναφορές από προσωπικότητες που εμφανίζονται στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης κ.ά. Όλες αυτές οι απόψεις, ανάλογα με τη

σπουδαιότητα που τους δίνεται στα πλαίσια της καθημερινής οικογενειακής ζωής, διαποτίζουν τις αντιλήψεις των μικρών παιδιών.

Όταν, λοιπόν, ο εκπαιδευτικός αρχίσει να παρουσιάζει την ορθή χριστιανική διδασκαλία, όπως αυτή καταγράφεται στις ορθόδοξες χριστιανικές πηγές, θα συναντήσει την απορία, τη δυσφορία ή ακόμα και την αντίδραση από κάποιους μαθητές ή και από τους γονείς τους, οι οποίοι έχουν άλλη οπτική σχετικά με το θέμα. Απαιτείται διάκριση από μέρους του διδάσκοντα, ώστε να αφουγκραστεί τέτοιες αντιλήψεις μέσα στα πλαίσια της τάξης του και να τις διορθώσει με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην προκαλέσει παρεξηγήσεις, βίαιες αντιδράσεις ή ανεπιθύμητες ενέργειες. Αν, για παράδειγμα, ένα παιδί αναφέρει στο μάθημα ότι η γιαγιά του τού έχει πει ότι η νηστεία δεν είναι απαραίτητη, ότι δεν χρειάζεται, ο εκπαιδευτικός πρέπει να αποφύγει φυσικά να απαντήσει με βεβαιότητα ότι η γιαγιά του μαθητή κάνει λάθος, αλλά καλό είναι να επιδιώξει να δώσει ελαφρυντικά στη γιαγιά, χωρίς παράλληλα να συμφωνήσει μαζί της. Μπορεί, λοιπόν, να ρωτήσει τον μαθητή μήπως δεν κατάλαβε καλά τα λεγόμενα της γιαγιάς του και ίσως αυτή να εννοούσε ότι όταν κάποιος έχει προβλήματα υγείας δεν πρέπει να νηστεύει. Μάλιστα, αναφερόμενος σε αυτό μπορεί να εκμεταλλευτεί και την ευκαιρία για να αναπτύξει λίγο παραπάνω αυτή την πτυχή του θέματος. Να αναφερθεί δηλαδή, στην εντολή των αγίων ότι οι άνθρωποι με βαριές παθήσεις προσωρινά δεν πρέπει να ακολουθούν τις νηστείες της Εκκλησίας, δίνοντας έτσι και δίκιο στην υποθετική άποψη της γιαγιάς. Στη συνέχεια, μπορεί να αναπτύξει με παραστατικό τρόπο τα πολλαπλά οφέλη της νηστείας τόσο σε πνευματικό επίπεδο, όσο και στον τομέα της υγείας⁸². Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι περισσότερες περιπτώσεις αντιδράσεων από τους μαθητές κατευνάζονται. Μόνο σε ακραίες περιπτώσεις Ζηλωτισμού ή Οικουμενιστικών⁸³ και Παραθρησκευτικών τάσεων, όπου συνήθως η οικογένεια του μαθητή τον αξιοποιεί για να επιβάλει τις αντιλήψεις της στον σχολικό χώρο, ο εκπαιδευτικός θα αναγκαστεί να μιλήσει απόλυτα, και πάλι, όμως, χωρίς να προσβάλει τον μαθητή και επιδεικνύοντας την αποδοχή και το ενδιαφέρον του γι' αυτόν ή καλώντας τον σε κατ' ιδίαν συζήτηση, όπου θα μπορέσουν να μιλήσουν διεξοδικά και έτσι να εκλάβει ο μαθητής την εκτίμηση και την εμπιστοσύνη που τρέφει ο εκπαιδευτικός προς το πρόσωπό του, ανεξάρτητα από τις διαφωνίες που μπορεί να προκύπτουν κατά την ώρα του μαθήματος πάνω σε κάποια θέματα.

Ένας ακόμα παράγοντας που πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη κατά τη διδασκαλία του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου είναι η σύγχρονη πολυπολιτισμική κοινωνία η οποία εκτείνεται και εντός του σχολικού περιβάλλοντος. Λόγω της πολυπολιτισμικής μορφής που έχει η κοινωνία τα τελευταία χρόνια και της εισροής μεγάλου αριθμού προσφύγων και μεταναστών στην Ελλάδα, το σύγχρονο σχολείο έχει να αντιμετωπίσει και ένα άλλο θέμα, το οποίο ο εκπαιδευτικός πρέπει να το λάβει σοβαρά υπόψη του. Σε πολλές τάξεις θα συναντήσει μαθητές ετερόδοξους (Καθολικοί, Προτεστάντες κλπ), αλλόδοξους (Ινδουιστές, Μουσουλμάνοι κ.ά.), μέλη αιρετικών ομάδων (Μάρτυρες του Ιεχωβά κλπ) και μια άλλη ομάδα ανθρώπων οι οποίοι, αν δεν είναι εχθρικοί προς την ορθόδοξη χριστιανική πίστη, είναι τουλάχιστον επιφυλακτικοί.

Κατά τη διδασκαλία, ο εκπαιδευτικός οφείλει να περιλαμβάνει σε αυτή και αυτούς τους μαθητές, να τους προσφέρει ισότιμη με τους ορθόδοξους αντιμετώπιση, χωρίς διακρίσεις, και να τους δώσει να καταλάβουν ότι η γνώση που θα αποκομίσουν μέσα από το μάθημα, δεν

⁸² Βλ. σχετικά Κούτσας, 1991.

⁸³ Σχετικά με τις ακραίες αυτές τάσεις βλ. Θεοδωρόπουλος, 1997.

αποσκοπεί στο να επηρεάσει την πίστη τους, αλλά θα είναι ένα εφόδιο που θα τους διευκολύνει να κατανοήσουν καλύτερα την ελληνική πραγματικότητα και τους συνανθρώπους τους που έχουν μεγαλώσει μέσα σε μια κοινωνία που σφραγίστηκε από την ορθόδοξη πίστη και παράδοση. Επίσης, πρέπει να είναι πολύ προσεκτικός στις αναφορές του για να μη προσβάλει τα πιστεύω αυτών των μαθητών, αλλά και να μη μειώσει την ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία. Για παράδειγμα, εάν τεθεί το θέμα του ιερού πολέμου, δεν είναι σωστό να πει ότι το Κοράνι διδάσκει το μίσος για τον άπιστο, αλλά μέσα από σχετικές αναφορές στα κείμενα του Κορανίου και του Ευαγγελίου, ο μαθητής θα έχει την δυνατότητα να συγκρίνει τις διαφορές και να βγάλει μόνος του συμπεράσματα πάνω στο ζήτημα⁸⁴. Παράλληλα, όμως, για να είναι τίμιος προς τον εαυτό του και τους μαθητές του, ο εκπαιδευτικός δεν θα πρέπει για χάρη αυτών των μαθητών να αποκρύψει κάποια σημεία από τη διδασκαλία της μιας ή της άλλης θρησκείας, δημιουργώντας στους μαθητές την αντίληψη ότι όλες οι θρησκείες είναι παρόμοιες ή λατρεύουν τον ίδιο Θεό, καθώς αυτό αποτελεί μια αντίληψη που δεν συνάδει σε καμιά περίπτωση με την ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία και αδικεί και τις περισσότερες από τις γνωστές θρησκείες⁸⁵. Καλό, βέβαια, είναι, ιδιαίτερα στις μικρές τάξεις να αποφεύγονται τέτοια θέματα. Αναπόφευκτα, όμως, θα γίνουν αναφορές στο γυμνάσιο και το λύκειο, όπου τα θρησκευολογικά θέματα εντάσσονται στο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών.

Σε όλες τις περιπτώσεις πάντως, ο εκπαιδευτικός οπωσδήποτε οφείλει να δείχνει σεβασμό στο πρόσωπο και τα πιστεύω όλων των μαθητών και ανάλογα με τις ανάγκες του καθενός να τους αφιερώνει προσωπικό χρόνο εντός της τάξης ή και κατ' ιδίαν, ώστε να αισθάνονται οικεία και να «τολμούν» να εκφράζουν τις απόψεις τους και τις διαφωνίες τους. Κάτι τέτοιο θα δώσει ένα νέο φως σε διάφορες πτυχές του μαθήματος και της διδασκαλίας που παρουσιάζεται μέσα στο ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο, θα συμβάλει στη βαθύτερη και πιο ουσιαστική κατανόηση του διδακτικού αντικειμένου με την ενεργή εμπλοκή των μαθητών σε διάλογο και διαλεκτική αλληλεπίδραση και παράλληλα θα επιτευχθεί η απελευθέρωσή τους από προλήψεις και προκαταλήψεις, το οποίο αποτελεί βασική προϋπόθεση για να μπορέσουν να στραφούν με ζήλο και ενθουσιασμό προς την πρόσληψη της γνώσης. Αυτή η γνώση, στην περίπτωση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου μπορεί να παραμείνει στο επίπεδο των εγκυκλοπαιδικών γνώσεων, αλλά σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να δημιουργήσει για κάποιους μαθητές τις προϋποθέσεις για πιο συστηματική ενασχόληση με τη θρησκεία και είτε θα αναζητήσουν στην ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία απαντήσεις και στις προσωπικές τους υπαρξιακές αναζητήσεις, είτε θα τους ανοίξει προοπτικές ακόμα και ως προς τις σπουδές με προσανατολισμό τις θρησκευτικές επιστήμες.

Τέλος, όσον αφορά στη βαθμολόγηση κατά τη διδασκαλία του μαθήματος στα πλαίσια του οποίου αξιοποιείται το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο, ο εκπαιδευτικός πρέπει να είναι δίκαιος, αμερόληπτος, αλλά και επιεικής. Αυτό έχει μεγάλη διδακτική αξία, καθώς τα θρησκευτικά ζητήματα μπορεί να δώσουν τη δυνατότητα κατά την παράδοση του μαθήματος, για ενδιαφέρουσες προεκτάσεις, οι οποίες να αγγίζουν τον ψυχισμό των εμπλεκόμενων και να προσφέρουν στην προσωπική πνευματική ανάπτυξη του μαθητή. Για να επιτευχθεί αυτό,

⁸⁴Στον τομέα αυτόν, εκτός από τα ιερά βιβλία των εκπροσώπων των άλλων θρησκειών, έχουν γραφεί αξιόλογα έργα και από ορθόδοξους επιστήμονες θεολόγους, οι οποίοι παρουσιάζουν με συνέπεια τη σχέση της Ορθοδοξίας με τις άλλες θρησκείες. Π.χ. βλ. ενδεικτικά Γιαννουλάτος, 2016. *Ορθοδοξία και Ισλάμ*, 1997.

⁸⁵Η θεολογικά λανθασμένη αυτή αντίληψη ότι όλες οι θρησκείες έχουν μέρος της αλήθειας ή συμβάλλουν στη λατρεία του ενός Θεού, αποδίδεται στην εποχή μας με τον όρο Οικουμενισμός. Βλ. σχετικά Φωτόπουλος Λ., 2005.

όμως, δεν πρέπει να υπάρχει άγχος για την επίδοση και τον βαθμό. Οι μαθητές καλό είναι να είναι ελεύθεροι να εκφράσουν τις σκέψεις τους, ή να μην τις εκφράσουν, να πουν κάτι το οποίο μπορεί και να είναι λανθασμένο, να ξεφύγουν ακόμα και από το θέμα της συζήτησης. Γενικά, οι μαθητές καλό είναι να αισθάνονται ελεύθεροι από κάθε αξιολογικό περιορισμό. Από την άλλη, βέβαια, δεν είναι σωστό να θεωρείται δεδομένο το άριστα ως τελική βαθμολογία, γιατί τότε μπορεί να υπάρξει αδιαφορία για το μάθημα, ή διασάλευση της τάξης από τους μικρούς μαθητές, για τους οποίους συχνά ο βαθμός είναι ένα κίνητρο για συμμετοχή και προσοχή στο μάθημα. Συμπερασματικά, λοιπόν, η βαθμολογία πρέπει να είναι δίκαια και επιεικής συγχρόνως, λαμβάνοντας υπόψη κυρίως, το ενδιαφέρον, την προσοχή και τη συμμετοχή των μαθητών κατά την παράδοση του μαθήματος και όχι τόσο τη μελέτη τους και την επίδοσή τους. Αυτό είναι μια ακόμα «ιδιορρυθμία» της διδασκαλίας των θεολογικών μαθημάτων, η οποία δεν μπορεί να εφαρμοστεί στα «ακραϊφνώς γνωστικά», όπως είναι, παραδείγματος χάριν, τα Μαθηματικά, η Νεοελληνική Γλώσσα, η Φυσική κλπ.

Ωστόσο, όσο άριστα σχεδιασμένα και κατατοπιστικά κι αν είναι τα προγράμματα και τα σχέδια μαθημάτων, ο καταλυτικός παράγοντας που καθορίζει το τελικό επιτυχές ή ανεπιτυχές αποτέλεσμα του εγχειρήματος είναι ο ίδιος ο διδάσκων. Ένας εκπαιδευτικός που διαθέτει ευφυΐα και διδακτικές ικανότητες σε συνδυασμό με αγάπη και όρεξη για τη δουλειά του, θα μπορούσε να εκμεταλλευτεί στο έπακρο τις δυνατότητες που προσφέρει στο επίπεδο της διδασκαλίας το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο και να εμπλουτίσει τα μαθήματα που είναι στην αρμοδιότητά του να διδάξει, ώστε να επιτύχει αξιολογικά αποτελέσματα.

Ιδιαίτερα, όμως, αναφορικά με τη διδασκαλία του θρησκευτικού μαθήματος ή έστω, τη διδασκαλία του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου στα πλαίσια άλλων σχολικών μαθημάτων που περιλαμβάνονται στα αναλυτικά προγράμματα, απαιτούνται από τον διδάσκοντα ορισμένα σημαντικά εφόδια όπως τα παρακάτω:

α) Γνώσεις και μόρφωση

Ο δάσκαλος που σκοπεύει να αξιοποιήσει το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο στη διδασκαλία του οφείλει να διαθέτει ευρύτητα γνώσεων σχετικών με το αντικείμενο που θα διδάξει, το οποίο κατά βάση είναι η ορθόδοξη Θεολογία. Όπως κάθε άλλη ειδικότητα, έτσι και η Θεολογία έχει κάποιες βάσεις και μια ενότητα. Επομένως, εάν κάποιος δεν διαθέτει σφαιρική γνώση πολλών από τα πεδία της, είναι πολύ πιθανό να υποπέσει σε σφάλματα ως προς την ανάλυση του θέματός του. Παραδείγματος χάριν, εάν ένας εκπαιδευτικός επιλέξει να διδάξει τη ζωή του αγίου Αθανασίου, δεν αρκεί να γνωρίζει μόνο τα σχετικά με την αγιολογία, αλλά καλό είναι να έχει μελετήσει και να κατέχει γνώσεις πάνω στη Δογματική, αφού ο άγιος Αθανάσιος είχε πρωτοστατήσει στην Α' Οικουμενική Σύνοδο και δραστηριοποιήθηκε ενεργά σε όλη του τη ζωή στον αγώνα εναντίον των αιρέσεων (Λαγγής, 1997, σσ.408-430). Για να είναι σε θέση ο δάσκαλος να εξηγήσει στους μαθητές του τι ήταν οι αιρέσεις, πόσο σημαντική ήταν η καταπολέμησή τους για την Εκκλησία, αλλά και για τη συνοχή της Ρωμαϊκής, γνωστής και ως Βυζαντινής, αυτοκρατορίας και για να εξηγήσει τον όρο δόγμα της πίστης, πώς διατυπώθηκε το δόγμα από τις Οικουμενικές Συνόδους και διάφορα άλλα σχετικά, είναι αναγκαίο να γνωρίζει καλά το δόγμα της ορθόδοξης χριστιανικής ιστορίας, καθώς και τις ειδικές ιστορικές και εκκλησιαστικές συνθήκες της εποχής εκείνης, όπως αυτές παρουσιάζονται στον επιστημονικό τομέα της Εκκλησιαστικής Ιστορίας.

Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις οι μαθητές θέτουν ερωτήματα, η απάντηση στα οποία απαιτεί συνήθως να έχει μελετήσει ο εκπαιδευτικός διάφορους τομείς της ορθόδοξης Θεολογίας.

Εκτός, όμως, από την εγκυκλοπαιδική γνώση που οφείλει να έχει ο εκπαιδευτικός, όταν καλείται ή αποφασίζει να διδάξει το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο, πρέπει να διαθέτει και βιωματική-εμπειρική γνώση.

β) Βίωμα και εμπειρία

Όσον αφορά στην ορθόδοξη χριστιανική πίστη, δεν πρόκειται απλά για μια νεκρή ιστορική πηγή, αλλά είναι ένα ζωντανό βίωμα της καθημερινής ζωής των χριστιανών. Πολλά από τα γεγονότα τα οποία περιγράφονται στα ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία δεν μπορούν να γίνουν κατανοητά αν ο διδάσκων δεν έχει προσωπική βιωματική εμπειρία από τη συμμετοχή του στη λατρεία και την προσωπική εμπλοκή του στον πνευματικό αγώνα που διδάσκει η ορθόδοξη Εκκλησία (Κογκούλης, 2019, σσ.434-435). Μόνο μέσω του βιώματος θα είναι σε θέση να μεταγγίσει στους μαθητές την ουσία της ορθόδοξης Θεολογίας και να απαντά με ακρίβεια και ολοκληρωμένα στα ερωτήματά τους χωρίς να αφήνει κενά αμφιβολίας και χωρίς να μπερδεύει την παιδική σκέψη με φιλοσοφίες και περίπλοκες ή ανιαρές διδαχές. Το βίωμα του εκπαιδευτικού μπορεί να μετατρέψει τις δύσκολες έννοιες της θεολογίας σε απλές καθημερινές αφηγήσεις γεγονότων ή σύντομες κατανοητές εισηγήσεις. Για παράδειγμα, εάν ο εκπαιδευτικός εκκλησιάζεται συχνά μπορεί να πραγματοποιήσει διδασκαλία σχετική με την Θεία Λειτουργία και να περιγράψει με άνεση τα βασικά της στοιχεία, αφού τα έχει εμπειρώσει εμπειρικά ο ίδιος. Ακόμα, ως ενεργό μέλος της ορθόδοξης Εκκλησίας σίγουρα θα έχει ακούσει κηρύγματα, ομιλίες και θα έχει διαβάσει θεολογικά βιβλία γύρω από το νόημα των τεκταινόμενων κατά την ώρα της Θείας Λειτουργίας. Έτσι, θα είναι σε θέση χωρίς ιδιαίτερο κόπο να τα παρουσιάσει και να τα εξηγήσει στους μαθητές. Παράλληλα, στα πλαίσια της τέλεσης του μυστηρίου της Θείας Λειτουργίας είναι πιθανό ο ίδιος ο εκπαιδευτικός να έχει βιώσει ορισμένα συναισθήματα που μπορεί να μοιραστεί με τους μαθητές ή μπορεί να έχει παραστεί μάρτυρας περιστατικών που να κάνουν φανερή την αρετή άλλων ανθρώπων, είτε κληρικών, είτε λαϊκών, από αυτούς που συμμετέχουν στη λατρεία.

Εάν τα παραπάνω τα αξιοποιήσει για να εμπλουτίσει το μάθημα σε συνδυασμό και συσχέτιση με τα περιστατικά που αναγράφονται στα αντίστοιχα βιβλία που θα αξιοποιηθούν για τη διδασκαλία, μπορεί να κάνει το μάθημά του πολύ ενδιαφέρον και παραστατικό και να έχει επιτυχία ως προς τους στόχους του. Επίσης, η εμπειρία του εκπαιδευτικού και τα προσωπικά του βιώματα συνήθως κεντρίζουν το ενδιαφέρον και την προσοχή των μαθητών και αφομοιώνονται πιο εύκολα. Είναι σύνηθες τα παιδιά να επιστρέφουν στο σπίτι τους και να αφηγούνται στην οικογένειά τους ό,τι έμαθαν για τους δασκάλους τους, σχετικά με την εξωσχολική τους δραστηριότητα, την οικογενειακή τους ζωή και ό,τι άλλο επιτρέπει ο εκπαιδευτικός να γίνει γνωστό στους μαθητές. Με έξυπνο χειρισμό ο διδάσκων μπορεί να το αξιοποιήσει αυτό προς όφελος της διδασκαλίας του, καθώς η επανάληψη μέσω της αφήγησης σε τρίτους αποτελεί ισχυρό εργαλείο μάθησης και αφομοίωσης.

Συνεπώς, ο εκπαιδευτικός που στοχεύει στο να διδάξει το θρησκευτικό μάθημα με την αξιοποίηση ορθόδοξων χριστιανικών βιβλίων, δεν φτάνει να προετοιμαστεί λίγο πριν διδάξει την ενότητα που επιθυμεί, αλλά είναι σημαντικό να διέπεται από ενθουσιασμό και αγάπη για αυτό που κάνει σε τέτοιο βαθμό ώστε η ζωή του ολόκληρη να περιστρέφεται γύρω από αυτό (Δεληκωσταντής, 2009, σσ.42-43). Όπως, για παράδειγμα, ένας φιλόλογος, ο οποίος ενθουσιάζεται με τα αρχαία κείμενα και τα μελετά και εκτός του σχολικού προγράμματος για δική του τέρψη και ευχαρίστηση, καταφέρνει να προκαλέσει το ενδιαφέρον και συχνά μεταγγίζει την αγάπη του για τα αρχαία κείμενα και στους μαθητές του. Αντιθέτως, ένας

φιλόλογος που μελετάει τα αρχαία κείμενα από υποχρέωση προκειμένου απλά να τα διδάξει, το πιο πιθανό είναι ότι θα κάνει ένα μάθημα ψυχρό, ανιαρό και αδιάφορο για τους μαθητές με μεγάλη πιθανότητα να προκαλέσει την αποστροφή τους προς τα αρχαία κείμενα. Το ίδιο, λοιπόν, συμβαίνει και με τους καθηγητές των υπόλοιπων αντικειμένων, μεταξύ των οποίων και οι καθηγητές των Θρησκευτικών.

Επιπροσθέτως, σε ορισμένες τάξεις μπορεί να υπάρχουν μαθητές με οικογενειακό υπόβαθρο που θα τους έχει εφοδιάσει με πολλές γνώσεις πάνω στον τρόπο ορθόδοξης ζωής. Έτσι, οι συγκεκριμένοι μαθητές θα είναι σε θέση να καταλάβουν εάν ο καθηγητής έχει εμπειρία των πραγμάτων που διδάσκει. Αντίστοιχα, και άλλοι μαθητές χωρίς τις γνώσεις αυτές, αλλά με δυνατή διαίσθηση και κριτική σκέψη μπορούν να εντοπίσουν κάτι τέτοιο. Και όπως είναι φυσικό, οι μαθητές για να σεβαστούν τον εκπαιδευτικό και να αγαπήσουν το μάθημα «απαιτούν» ειλικρίνεια και αγάπη για το μάθημα από τον ίδιο τον εκπαιδευτικό κατ' αρχάς.

Ένας άλλος θετικός παράγοντας της εμπειρίας της λειτουργικής ζωής είναι ότι ο εκπαιδευτικός αποκτά μεγάλη άνεση στην εύρεση και αξιοποίηση εικόνων, εποπτικού υλικού και αφηγήσεων από όλα όσα ακούει και εισπράττει κατά τη συμμετοχή του στις λατρευτικές συνάξεις. Ακόμα, ορισμένα παιδιά που συμμετέχουν κατά κάποιον τρόπο στη λατρευτική ζωή έχουν κάποιες ερωτήσεις, τις οποίες λόγω της μικρής τους ηλικίας και της μη εξασκημένης κριτικής τους σκέψης δυσκολεύονται να κατανοήσουν. Ο εκπαιδευτικός που έχει παρόμοιες παραστάσεις μπορεί να εμβαθύνει σε αυτές τις απορίες ως ώριμος ενήλικας και να τις απαντήσει με απλό και κατανοητό τρόπο.

Σε γενικές γραμμές πάντως, όταν κάποιος αγαπάει το αντικείμενο που διδάσκει και το έχει μετατρέψει σε μέρος της καθημερινής του ενασχόλησης, δίνει πολύ μεγαλύτερη αξία σε αυτό και εμπνέει τους μαθητές του να το αγαπήσουν ολόψυχα κι εκείνοι (Μαγδαληνή, 2007, σ.29).

γ) Ιδιαίτερα ταλέντα και χαρακτηριστικά

Η δεξιοτεχνία του δασκάλου φαίνεται πέραν των παραπάνω στοιχείων που αναφέρθηκαν και από τον τρόπο που θα ενσωματώσει στη διδασκαλία του τα ιδιαίτερα ταλέντα και τις δεξιότητές του. Κάποια από αυτά μπορεί να είναι ενδεικτικά τα παρακάτω:

1) *Ικανότητα στην αφήγηση*: Εφόσον το βασικό εργαλείο διδασκαλίας στο οποίο εστιάζει η παρούσα εργασία είναι το θρησκευτικό βιβλίο, η ικανότητα σωστής διεξαγωγής της αφήγησης είναι ένα σπουδαίο εφόδιο⁸⁶. Είναι σημαντικό ο διδάσκων να μπορεί ανάλογα με το περιεχόμενο του κειμένου να προσδώσει σε αυτό την αρμόζουσα ζωντάνια, σοβαρότητα, να αξιοποιεί το παιχνίδισμα της φωνής σε συγκινητικές σκηνές ή όπου αλλού μπορεί να μεταφέρει στους ακροατές τα επιθυμητά μηνύματα, να αφηγείται με μυστήριο κλπ. Η καλή αφηγηματική ικανότητα ελκύει έντονα την προσοχή των παιδιών και τα βοηθάει να εισέλθουν στον κόσμο που περιγράφεται μέσα στις σελίδες του βιβλίου και να ζήσουν, με τη μεταφορική έννοια, τα δρώμενα από κοντά. Η καλή αφήγηση μπορεί να ενθουσιάσει, να συγκινήσει, ακόμα και να τρομάξει τον ακροατή. Φυσικά, καλό είναι ο δάσκαλος-αφηγητής να λαμβάνει υπόψη του την ηλικία των μαθητών τους οποίους έχει απέναντί του και να προσαρμόζει αναλόγως και τον τρόπο της αφήγησης.

⁸⁶Κογκούλης, 2019.

Ένα ακόμα σημαντικό στοιχείο είναι η γλώσσα του σώματος κατά τη διάρκεια της αφήγησης. Είναι ουσιώδους σημασίας κατά τη διάρκεια της αφήγησης ο εκπαιδευτικός να κοιτά ανά τακτά χρονικά διαστήματα το ακροατήριό του, πράξη η οποία αποτελεί ένα ακόμα εργαλείο έλξης της προσοχής και σύνδεσης του βιβλίου και του αφηγητή με τους ακροατές. Επίσης, το σώμα και οι εκφράσεις του προσώπου του, όπως αντίστοιχα και οι τόνοι της φωνής, πρέπει να ανταποκρίνονται στο περιεχόμενο του κειμένου που διαβάζεται. Να του αποδίδουν, δηλαδή, σοβαρότητα ή όχι σε συνάρτηση πάντα με το θέμα. Ακόμα, το χάρισμα της αφήγησης σημαίνει να μην υποδουλώνεται ο εκπαιδευτικός-αφηγητής στο κείμενο, αλλά να έχει την άνεση να προσθέτει πληροφορίες, να επεξηγεί ή να αφαιρεί μέρη του κειμένου ανάλογα με τις ανάγκες και το επίπεδο των μαθητών του.

2) *Μουσική, Ζωγραφική και άλλες τέχνες*: Η ύπαρξη χαρίσματος και γνώσεων μουσικής ή βυζαντινής μουσικής, ζωγραφικής ή αιογραφίας, θεάτρου ή κάποιας άλλης συναφούς τέχνης, αποτελεί σημαντικό εφόδιο που μπορεί να προσφέρει πολλά στην πραγματοποίηση ολοκληρωμένης διδασκαλίας. Με την αξιοποίηση των παραπάνω μπορεί να επιτευχθεί καλύτερα η επεξήγηση ορισμένων θεμάτων και να γίνει η παρουσίασή τους με πιο ζωντανό και παραστατικό τρόπο. Ακόμα, εμπλουτίζεται το μάθημα και γίνεται πιο ενδιαφέρον για τους μαθητές, ελκύνοντας το ενδιαφέρον και την προσοχή τους, καθώς στην πορεία του μαθήματος υπάρχουν ευχάριστες εκπλήξεις και εναλλαγές που δεν είναι αναμενόμενες στα πλαίσια της παραδοσιακής διδακτικής διαδικασίας η οποία κατά κύριο λόγο περιλαμβάνει μονότονη εισήγηση (Κογκούλης, 2019, σσ.781-789). Για παράδειγμα, όταν αντικείμενο της διδασκαλίας είναι η ζωή ενός αγίου, ο εκπαιδευτικός, εάν διαθέτει μουσικό χάρισμα και γνώσεις βυζαντινής μουσικής, μπορεί να ψάλλει στους μαθητές το απολυτίκιο του αγίου ή και να τους το διδάξει να το ψέλνουν κι αυτοί. Κάτι τέτοιο μπορεί να εντυπωσιάσει τους μαθητές, να τους ωθήσει να συμμετέχουν ενεργά στο μάθημα και παράλληλα θα είναι ένα ξεκούραστο διάλειμμα από την πίεση της σχολικής ρουτίνας. Επιπλέον, η συγκεκριμένη δραστηριότητα, όπως και κάθε άλλη ορθά σχεδιασμένη δραστηριότητα, μπορεί να δώσει αφορμές για περαιτέρω συζήτηση κι ενασχόληση με το θέμα. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα δραστηριότητας μπορεί να προκύψουν τα ερωτήματα για ποιον λόγο ψέλνουν στις εκκλησίες, γιατί διαφέρουν οι ψαλμοί της ορθόδοξης Εκκλησίας από τους ύμνους της Δυτικής Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, πώς διαβάζονται οι χαρακτήρες της Βυζαντινής μουσικής και άλλα τέτοια. Έτσι, ο εκπαιδευτικός επιτυγχάνει με ομαλό και ευχάριστο τρόπο να εμβαθύνει ουσιαστικά και πρακτικά στο μάθημα που διδάσκει και οι μαθητές ωθούνται να εκδηλώσουν γνήσιο ενδιαφέρον για το μάθημα και να αποκαλύψουν προβληματισμούς και ερωτήματα που εφάπτονται της καθημερινότητάς τους.

3) *Χαρακτήρας*: Στοιχεία του χαρακτήρα όπως η ευαισθησία, η διάκριση (Κογκούλης, 2019, σσ.436-438), η ισορροπημένη αυστηρότητα, η επείκεια και το χιούμορ είναι κάποια από τα στοιχεία που προσφέρουν πολύ στο μάθημα. Ιδιαίτερα κατά τη διδασκαλία του θρησκευτικού μαθήματος, στόχος του οποίου δεν είναι αποκλειστικά το γνωστικό αντικείμενο, αλλά κατά κύριο λόγο το βίωμα (Χρυσόστομος, 1982, σ.266), η προσωπικότητα του δασκάλου παίζει μεγάλο ρόλο. Και αυτό συμβαίνει, διότι συνήθως τα παιδιά εκδηλώνουν αγάπη ή αποστροφή για το κάθε μάθημα ανάλογα με την προσωπικότητα και τη συμπεριφορά του ανθρώπου που τους το διδάσκει. Αν, λοιπόν, ο χαρακτήρας του εκπαιδευτικού είναι τέτοιος ώστε να εμπνέει σεβασμό –όχι φόβο– αλλά και να δημιουργεί ένα όμορφο κλίμα στην τάξη, τότε μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι υπάρχει το ιδανικό υπόβαθρο για επιτυχημένη διδασκαλία.

4) *Απλοποίηση και μεταδοτικότητα*: Επειδή, όπως προαναφέρθηκε, τα περισσότερα ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία που θα αξιοποιηθούν στην πορεία της διδασκαλίας απευθύνονται σε ενήλικες, ένα ακόμα σημαντικό ταλέντο που θα πρέπει να χαρακτηρίζει έναν εκπαιδευτικό είναι να μπορεί να απλοποιεί τα δύσκολα νοήματα και να τα μεταδίδει στους μαθητές με παραστατικό τρόπο έτσι ώστε να γίνονται κατανοητά. Με άλλα λόγια, πρόκειται για την ικανότητα που επαινείται συχνά στους εκπαιδευτικούς ή εκπαιδευτές οποιουδήποτε είδους, γνωστή με τον όρο «μεταδοτικότητα». Πρόκειται συνήθως για έμφυτο χάρισμα που κατέχουν ορισμένοι άνθρωποι, αν και μπορεί να καλλιεργηθεί ως ένα βαθμό. Η μεταδοτικότητα είναι σημαντική, διότι διευκολύνει τη διαδικασία της μάθησης και βοηθάει τους μαθητές να κατανοήσουν και να αγαπήσουν το διδακτικό αντικείμενο, ενώ παράλληλα συμβάλλει στη διαμόρφωση ομαλών και θετικών σχέσεων μεταξύ μαθητών και εκπαιδευτικού. Χαρακτηριστικό της μεταδοτικότητας είναι ότι δίνονται στους μαθητές περίπλοκες έννοιες και νοήματα με απλό και κατανοητό τρόπο, χωρίς, ωστόσο, να απλουστεύονται και να χάνουν την ουσία τους. Συχνά, ένας εκπαιδευτικός που κατέχει αυτό το ταλέντο μπορεί να μεταδώσει με επιτυχία το μάθημα ανεξάρτητα από το εάν διαθέτει άλλα εποπτικά μέσα, αν και στην περίπτωση που υπάρχουν εύκαιρα, τα αξιοποιεί με πολύ εφευρετικό και ουσιαστικό τρόπο μετατρέποντας το μάθημα σε μια αξέχαστη εμπειρία για τους μαθητές.

5) *Ευρύτητα πνεύματος*: Σημαντική εκπαιδευτική ιδιότητα αποτελεί και η ελευθερία του πνεύματος του διδάσκοντα, ο οποίος μεριμνά ώστε να μην περιορίζεται στα στενά πλαίσια του θρησκευτικού αντικειμένου των ορθόδοξων χριστιανικών βιβλίων, αλλά να τα προσεγγίσει με πιο ανοιχτό και ευέλικτο τρόπο συνδυάζοντάς τα και με άλλα αντικείμενα, όπως η Γεωγραφία, η Γλώσσα, η Ιστορία κ.ά. Το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο μπορεί κάλλιστα να δώσει στον εκπαιδευτικό αφορμές για να εμβαθύνει σε ήδη διδαγμένες έννοιες των άλλων μαθημάτων και επίσης, μπορεί να αξιοποιηθεί κατά τη διδασκαλία των μαθημάτων αυτών για να τα εμπλουτίσει.

6) *Εξοικείωση με τις νέες τεχνολογίες, γνώσεις πληροφορικής, ενασχόληση με καλλιτεχνικές και άλλες εκδηλώσεις και δραστηριότητες*: Είναι ιδιαίτερα βοηθητικό για την ενίσχυση της διδασκαλίας, ο εκπαιδευτικός να διαθέτει εκείνες τις γνώσεις που θα του επιτρέψουν να διαμορφώσει το υπάρχον υλικό σύμφωνα με τα δεδομένα που υπάρχουν ή και να δημιουργήσει από το μηδέν το δικό του πρωτότυπο υλικό (Κογκούλης, 2016, σσ.563-567). Δηλαδή, για παράδειγμα, με στοιχειώδεις γνώσεις πληροφορικής θα μπορεί να προσαρμόσει ένα ενδιαφέρον εκπαιδευτικό βίντεο στα στενά χρονικά πλαίσια που του δίνονται για τη διδασκαλία του μαθήματος. Ή, εναλλακτικά, θα είναι σε θέση να φτιάξει διαφάνειες παρουσιάσεων με ποικιλία εικόνων και εφέ⁸⁷ που θα τραβήξουν την προσοχή των μαθητών και θα κάνουν τη διδασκαλία πιο παραστατική.

Επίσης, η δημιουργία παιχνιδιών που θα βασίζονται στο μάθημα είναι μια πρακτική που μπορεί να αποδειχθεί πολύ επιτυχημένη. Για παράδειγμα, ένα χειροποίητο επιτραπέζιο ή παιχνίδια γνώσεων με πόντους, που οι μαθητές θα καλούνται να δουλέψουν ομαδικά για να διαγωνιστούν, θα εκτιμηθούν από τους μαθητές και θα τους δώσουν μια ανάσα μέσα στο σφιχτό σχολικό πρόγραμμα, χωρίς ωστόσο να ξεφεύγει ο εκπαιδευτικός από τα πλαίσια της διδασκαλίας. Ακόμα, η άμεση ενασχόληση του εκπαιδευτικού με τη δημιουργία μιας ταινίας ή το ανέβασμα μιας θεατρικής παράστασης βασισμένης ίσως, σε κάποιο ορθόδοξο

⁸⁷ Η χρήση, όμως, όλων αυτών των τεχνολογιών, οι οποίες βασίζονται κυρίως στην εικόνα, πρέπει να γίνεται στοχευμένα και με καλό σχεδιασμό, ώστε να αποδώσουν παιδαγωγικά (Κογκούλης, 2019, σσ.775-781).

χριστιανικό βιβλίο ή σε κάποιο άλλο μάθημα, θα προσφέρει στους μαθητές όχι μόνο τη χαρά της δημιουργίας και θα τους ανοίξει νέους ορίζοντες εξερεύνησης των ικανοτήτων τους, αλλά θα τους φέρει και πιο κοντά μεταξύ τους και σε καλύτερη και πιο στενή επικοινωνία με τον εκπαιδευτικό. Μάλιστα, η καλή σχέση και επικοινωνία μεταξύ εκπαιδευτικού και μαθητών είναι ένας από τους θεμελιώδεις παράγοντες που κρίνουν τα αποτελέσματα της διδασκαλίας. Συνεπώς, ακόμα και φαινομενικά άσχετες δραστηριότητες, όπως η συμμετοχή του εκπαιδευτικού στα παιχνίδια των μαθητών (πχ. ποδόσφαιρο, βόλεϊ, ρακέτες, μπάσκετ) ή όταν ο εκπαιδευτικός παίζει κάποιο όργανο και τραγουδά μαζί με τους μαθητές κατά τον ελεύθερό του χρόνο ή κατά τις εκπαιδευτικές εκδρομές, δημιουργεί μια ζεστή σχέση μεταξύ των παιδιών και του διδάσκοντα, η οποία μεγιστοποιεί τις πιθανότητες επιτυχίας της διδασκαλίας του συγκεκριμένου διδάσκοντα.

δ) Εμπόδια που καλείται να υπερνικήσει ο εκπαιδευτικός

Το έργο της εκπαίδευσης είναι ιδιαίτερα σημαντικό, αναγκαίο και καθόλου εύκολο να επιτευχθεί. Ωστόσο, συχνά, ο εκπαιδευτικός καλείται να υπερνικήσει εμπόδια και δυσκολίες που προκύπτουν και παρακωλύουν την εκπαιδευτική διαδικασία. Ενδεικτικά, η εμπλοκή των γονέων ή και άλλων συναδέλφων με απαιτήσεις και συγκεκριμένη άποψη επί του τρόπου και του περιεχομένου διδασκαλίας, προβλήματα πειθαρχίας και συνεργασίας με τους μαθητές ή η έλλειψη αναγκαίων υλικών και τεχνολογικού εξοπλισμού, είναι μόνο ελάχιστα από όσα καλείται να αντιμετωπίσει ο διδάσκων σε καθημερινό επίπεδο. Ιδιαίτερα, όμως, το έργο του εκπαιδευτικού που επιθυμεί να διδάξει το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο και να εντάξει στη διδασκαλία του την θρησκευτική εκπαίδευση παρουσιάζει επιπρόσθετες δυσχέρειες.

Η καθημερινή ενασχόληση των μαθητών με την τηλεόραση, τα ηλεκτρονικά παιχνίδια και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, παρέχουν σε όλους τους εκπαιδευτικούς δυσκολίες, όπως είναι για παράδειγμα η διάσπαση της προσοχής και η δυσκολία συγκέντρωσης των μαθητών ή ο λιγιστός χρόνος που τους μένει για μελέτη και σκέψη. Πέρα από αυτά, όμως, οι επιπτώσεις για το θρησκευτικό μάθημα επεκτείνονται ακόμα περισσότερο. Οι παραστάσεις που προβάλλονται σε αυτά τα μέσα, ενώ σε άλλα μαθήματα προσφέρουν ευκαιρίες που μπορούν να αξιοποιηθούν στα πλαίσια της προαγωγής του μαθήματος (πχ. πληροφορική, αθλητισμός, τέχνη, μουσική κ.ά.) για το θρησκευτικό μάθημα αποτελούν εμπόδιο στην κατανόησή του, διότι συνήθως ο κοσμικός τρόπος ζωής και τα πρότυπα που προβάλλονται είναι εντελώς αντίθετα με τη διδασκαλία του Ευαγγελίου και της ορθόδοξης Εκκλησίας. Επίσης, οι αναφορές σε θέματα πίστεως είναι συνήθως απαξιοτικές και ειρωνικές. Επομένως, ο διδάσκων δεν καλείται να «χτίσει» πάνω σε ένα ήδη διαμορφωμένο θετικό πλαίσιο, ούτε η στάση των μαθητών απέναντι στη διδασκαλία είναι ουδέτερη, αλλά καλείται να αναιρέσει σε πρώτο επίπεδο τις λανθασμένες αντιλήψεις που έχουν διαμορφώσει τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και στη συνέχεια να οικοδομήσει πάνω σε σωστές βάσεις (Κογκούλης, 2016, σσ.614-615). Για να επιτευχθεί αυτό, ο εκπαιδευτικός καλό είναι να έχει την ικανότητα να διακρίνει μέσα στα πλαίσια του διαλόγου τις αντιλήψεις που έχουν οι μαθητές πάνω στο θέμα του και με τα κατάλληλα παραδείγματα να αναδιαμορφώσει τις λανθασμένες αντιλήψεις και να παρουσιάσει αναλυτικά την ορθή διδασκαλία της Εκκλησίας.

Άλλη δυσκολία, παρόμοια με την προηγούμενη, είναι η θρησκευτική αδιαφορία της σύγχρονης κοινωνίας, οι προκαταλήψεις και οι δεισιδαιμονίες, τα οποία αντικαθρεπίζονται και στην ελληνική οικογένεια και πηγάζουν από την έλλειψη βιώματος στην πνευματική-θρησκευτική ζωή. Ο εκπαιδευτικός, λοιπόν, έχει να παλέψει με αυτά ευαισθητοποιώντας

αφενός, τους μαθητές για να τους βοηθήσει να δουν με ενδιαφέρον το θρησκευτικό μάθημα και γενικά τη θρησκευτική λογοτεχνία και αφετέρου, προσπαθώντας να διορθώσει τις λανθασμένες θρησκευτικές αντιλήψεις που προαναφέρθηκαν, οι οποίες μπορεί να είναι βαθιά ριζωμένες στη συνείδηση των μαθητών, αφού εντός του οικογενειακού τους περιβάλλοντος θεωρούνται αυτονόητες. Υπάρχουν μάλιστα, και περιπτώσεις που ο διδάσκων θα συναντήσει τη δυσπιστία ή και την αντίδραση των μαθητών σε αυτή του την προσπάθεια να «αποκαθηλώσει» τις προκαταλήψεις της οικογένειας. Για παράδειγμα, εάν τεθεί το θέμα του «ματιάσματος», είναι πολύ δύσκολο να πείσει κάποιος τους μαθητές που έχουν εξοικειωθεί με τις τεχνικές ξεματιάσματος που εφαρμόζουν άνθρωποι του συγγενικού τους περιβάλλοντος (γιαγιάδες, θείες κλπ.) και δεν μπορούν να δεχτούν ότι κάτι τέτοιο δεν συνάδει με τη διδασκαλία της ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας. Ταυτόχρονα, ο δάσκαλος θα έχει να αντιμετωπίσει και μαθητές που προέρχονται από «ορθολογιστικά» περιβάλλοντα και δεν δέχονται καθόλου ότι υπάρχει το μάτιασμα. Συνεπώς, καλείται να εξηγήσει τι είναι η βασκανία (το κοινώς λεγόμενο μάτιασμα), ποια είναι τα πνευματικά όπλα της ορθόδοξης Εκκλησίας για την αντιμετώπισή της και στη συνέχεια να προχωρήσει στην απομυθοποίηση των προκαταλήψεων.

ε) Αναλυτικά προγράμματα του υπουργείου, στάση του συλλόγου διδασκόντων και εκπαιδευτικών

Αν και φαίνεται περίεργο, τα αναλυτικά προγράμματα των Θρησκευτικών του υπουργείου Παιδείας, πολλές φορές έχουν καταρτιστεί από ανθρώπους οι οποίοι δεν έχουν σχέση με την καθημερινότητα των σχολείων. Το ίδιο ισχύει και για τη συγγραφή των σχολικών εγχειριδίων (Κογκούλης, 2019, σσ.483-487). Με αυτό τον τρόπο, ωστόσο, δεν παρέχεται στον εκπαιδευτικό η αναγκαία και κατάλληλη αρωγή, εξαναγκάζοντάς τον κατά κάποιον τρόπο να προσαρμόσει τη διδασκαλία του και να εφεύρει μεθόδους ή να γράψει δικές του σημειώσεις για να καταφέρει να προσαρμόσει τα προγράμματα στο επίπεδο των μαθητών του και να τα κάνει πιο φιλικά προς αυτούς.

Σ' αυτή τη δυσκολία, κάποιες φορές, προστίθεται και η αρνητική στάση ή τα σχόλια κάποιων συναδέλφων ή διευθυντών, όταν αυτοί αντιληφθούν ότι κάποιος εκπαιδευτικός δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη θρησκευτική εκπαίδευση. Βέβαια, αυτό το γεγονός δεν παρατηρείται ιδιαίτερα συχνά, ενώ έγκειται στην προσωπικότητα του εκπαιδευτικού να διαχειριστεί σωστά αυτές τις αντιδράσεις και με τη στάση του να κερδίσει την εκτίμηση των συναδέλφων του και να αποφύγει τις ενδοσχολικές συγκρούσεις που διαταράσσουν την αρμονία του σχολικού περιβάλλοντος και παρακωλύουν το εκπαιδευτικό έργο.

στ) Αλλοδαποί μαθητές, πρόσφυγες κλπ.

Στο σύγχρονο πολυπολιτισμικό σχολείο οι τάξεις δεν είναι πάντοτε ομοιόμορφης υπόστασης. Έτσι, σε μια σχολική τάξη μπορεί να υπάρχουν μαθητές από διάφορα έθνη, με διαφορετικές θρησκείες και αντιλήψεις, όπως και μαθητές οι οποίοι δεν γνωρίζουν επαρκώς την ελληνική γλώσσα ή και καθόλου (συνήθως οι τελευταίοι είναι πρόσφυγες). Αυτή η σύνθεση της τάξης αποτελεί μια πρόκληση για τον εκπαιδευτικό, αλλά συγχρόνως δημιουργεί και πολλά προβλήματα, όπως εύκολα μπορεί να γίνει αντιληπτό.

ι) Δυσκολία στη γλώσσα:

Οι θρησκευτικοί όροι και οι έννοιες που αναφέρονται κατά τη διάρκεια του θρησκευτικού μαθήματος δεν είναι εύκολο να γίνουν κατανοητά από τους αλλοδαπούς μαθητές που δεν

διαθέτουν επαρκή γνώση της ελληνικής γλώσσας. Ο εκπαιδευτικός, ενώ προσπαθεί να εξηγήσει στους ελληνόφωνους μαθητές τα δύσκολα αυτά νοήματα, παράλληλα καλό είναι να έχει προνοήσει και για τους μαθητές που δεν κατανοούν τη γλώσσα. Το ίδιο ισχύει και στη περίπτωση που θα θελήσει να δώσει φυλλάδια ή να υποδείξει μέρος του μαθήματος που πρέπει να μελετήσουν από το εγχειρίδιο του μαθήματος ή από κάποιο άλλο ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο. Πράγματι, είναι ιδιαίτερα ενισχυμένη η πρόκληση να αντιμετωπίσει ταυτόχρονα τόσα διαφορετικά επίπεδα και τόσους διαφορετικούς μαθητές με τελείως διαφορετικές μαθητικές απαιτήσεις και ικανότητες.

ii) Διαφορετικά θρησκευόμενα ή θρησκευτικές προσεγγίσεις:

Η πιο μεγάλη δυσκολία, ωστόσο, που καλείται να αντιμετωπίσει ο διδάσκων είναι η ύπαρξη μέσα στην ίδια τάξη μαθητών από διάφορα θρησκευτικά περιβάλλοντα. Ο δάσκαλος οφείλει να σεβαστεί την ιδιαιτερότητα και τις αντιλήψεις του καθενός, να προσπαθήσει να προσφέρει τα κατάλληλα ερεθίσματα για να ευαισθητοποιήσει και τους αλλοδαπούς ή αλλόθρησκους μαθητές, να δημιουργήσει «εικόνες» στη συνείδηση των μαθητών, οι οποίοι δεν έχουν παραστάσεις από την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση (Δεληκωσταντής, 2009, σσ.219-229). Παράλληλα, μεγάλη προσοχή απαιτείται στις εκφράσεις και τις περιγραφές του, ώστε να μην πληγώσει ή προσβάλει κάποιον μαθητή, χωρίς, ωστόσο, να υποτιμήσει ή να παραποιήσει τη θρησκευτική πίστη. Είναι σημαντικό να έχει πάντα στο νου του ότι στην τάξη του παραβρίσκονται και ορθόδοξοι χριστιανοί μαθητές, αλλά και το ότι η αγάπη για την αλήθεια είναι το όπλο κάθε συνεπούς εκπαιδευτικού. Τέλος, προς όλους τους μαθητές, αλλά ιδιαίτερα προς κάποιες συγκεκριμένες κατηγορίες μαθητών, όπως οι πρόσφυγες και οι μετανάστες, οι οποίοι μπορεί να βιώνουν πολύ δύσκολες καταστάσεις στους τόπους διαμονής τους (δομές προσωρινής φιλοξενίας), ο δάσκαλος που διδάσκει το ορθόδοξο χριστιανικό μάθημα πρέπει να έχει και το αντίστοιχο ήθος. Για παράδειγμα, δεν είναι καθόλου σωστό να διδάσκει την ελεημοσύνη και την αγάπη προς τον συνάνθρωπο που βρίσκεται σε ανάγκη και να προσπερνά με αδιαφορία έναν μαθητή για τον οποίο γνωρίζει ότι βρίσκεται σε οικονομική ανέχεια. Μια κίνηση αγάπης, όπως η διακριτική προσφορά οικονομικής ή άλλης υλικής ενίσχυσης, θα ήταν πολύ πιο ουσιαστικό μάθημα από τα πολλά λόγια σε θεωρητικό επίπεδο.

Συνεπώς, ανακεφαλαιώνοντας, ο εκπαιδευτικός που στοχεύει στη διδασκαλία με την αξιοποίηση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου, καλό είναι να διαθέτει τα κατάλληλα εφόδια προκειμένου να επιτύχει στο έργο του και συγχρόνως να είναι κατάλληλα προετοιμασμένος να αντιμετωπίσει τα εμπόδια και τις αντίξοες συνθήκες κάτω από τις οποίες θα κληθεί να διδάξει, έχοντας πάντοτε ως κέντρο του ενδιαφέροντός του την ωφέλεια των μαθητών του.

4.2. Διαθεματικότητα και βιοματική διδασκαλία του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου

α) Διαθεματικότητα

Όπως προαναφέρθηκε, παρόλο που η θεματολογία του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου συνάδει κυρίως με το μάθημα των Θρησκευτικών, υπάρχει και μια μεγάλη ομάδα άλλων μαθημάτων στα οποία θα μπορούσε να αξιοποιηθεί. Αυτά είναι κυρίως, τα θεωρητικά μαθήματα, όπως η Αρχαία και Νεοελληνική Γλώσσα, η Ιστορία, η Λογοτεχνία, αλλά και άλλα όπως η Τεχνολογία, η Γεωγραφία, ακόμα και τα μαθήματα με θετικό προσανατολισμό, δηλαδή Μαθηματικά, Φυσική κλπ., αν και πιο σπάνια. Επίσης, ο διδάσκων μπορεί να αξιοποιήσει το συγκεκριμένο υλικό που προσφέρουν αυτά τα μαθήματα σε συνδυασμό με το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο για να εμπλουτίσει το μάθημα των Θρησκευτικών.

Για την πιο ολοκληρωμένη παρουσίαση των παραπάνω λεγομένων, σκόπιμο είναι να προταθούν ορισμένα παραδείγματα διαθεματικής εργασίας αυτού του είδους. Όσον αφορά στα γλωσσικά μαθήματα, τα ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία και κυρίως τα παιδικά, προσφέρουν πολύ μεγάλη ποικιλία κειμένων που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν ελεύθερα ως βάση για γλωσσική επεξεργασία, διδασκαλία των γραμματικών κανόνων, των γλωσσικών φαινομένων κλπ. Μάλιστα, η θεματολογία των συγκεκριμένων συγγραμμάτων και ιδιαίτερα αυτών που αναφέρονται στην ηθική διδασκαλία του Χριστιανισμού, προσφέρονται και για ασκήσεις γραπτής ή προφορικής κατανόησης κειμένου, για εφόρμηση σκέψης, προβληματισμού και διαλόγου των μαθητών της τάξης, άσχετα από τον θρησκευτικό τους προσανατολισμό. Περιστασιακά, έχουν συμπεριληφθεί στα σχολικά εγχειρίδια τέτοια κείμενα, όπως αποσπάσματα από την Αγία Γραφή ή από τους μεγάλους εκκλησιαστικούς συγγραφείς (Ιωάννης Χρυσόστομος, Μέγας Βασίλειος κ.ά.), αλλά δεν έχει γίνει αντιληπτή και συνεπώς, δεν έχει εκτιμηθεί δεόντως η αξία τους από τους εκάστοτε υπεύθυνους του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου⁸⁸.

Αρχικά, το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο μπορεί να αποδειχθεί πολύ χρήσιμο εργαλείο στα χέρια του εκπαιδευτικού που καλείται να διδάξει Αρχαία Ελληνικά. Μέσα από τα λιτά κείμενα της Αγίας Γραφής, ο εκπαιδευτικός μπορεί να εισάγει στην Αρχαία Ελληνική Γλώσσα τον μαθητή που έρχεται σε επαφή με αυτήν για πρώτη φορά, με ομαλό κι ευχάριστο τρόπο. Ο λόγος για τον οποίο θα ήταν προτιμότερο αυτή η εισαγωγή να γίνει μέσω των θρησκευτικών αυτών βιβλίων είναι διότι τα κείμενά τους είναι πιο κατανοητά από τα κείμενα στα έργα των Αρχαίων Κλασικών, καθώς είναι γραμμένα στην Κοινή Ελληνιστική⁸⁹, και προοριζόταν εξ αρχής για ευρεία χρήση από λαούς οι οποίοι δεν είχαν ως μητρική τους γλώσσα την Ελληνική. Επίσης, για μικρότερες τάξεις, ακόμα και του δημοτικού, θα ήταν πολύ ενδιαφέρον πείραμα να χρησιμοποιηθούν λέξεις από τα κείμενα αυτά σε μια πρώτη προσπάθεια ετυμολογικής τους προσέγγισης, δίνοντας με αυτόν τον τρόπο στους μικρούς μαθητές τη δυνατότητα να ανακαλύψουν τη στενή σύνδεση μεταξύ των Νέων και των Αρχαίων Ελληνικών. Να κατανοήσουν δηλαδή, ότι η Αρχαία Ελληνική δεν είναι μια ξένη ή νεκρή γλώσσα, αλλά η βάση της σημερινής Ελληνικής, καθώς οι περισσότερες από τις λέξεις

⁸⁸Είναι γεγονός ότι μελετώντας τα αναλυτικά προγράμματα του ΙΕΠ στα εν λόγω μαθήματα, τα σχετικά κείμενα με ορθόδοξο χριστιανικό περιεχόμενο είναι ελάχιστα (<http://iep.edu.gr/el/graf-b-yliko>).

⁸⁹<https://www.slideshare.net/paraskevi64/ss-45124801>

που χρησιμοποιούνται στις καθημερινές συνομιλίες προέρχονται από τις ή παραλλαγμένες από την Αρχαία ελληνική γλώσσα. Μια τέτοια προσέγγιση του γλωσσικού μαθήματος θα βοηθούσε και κατά τη μετάβαση των μαθητών από τη μια σχολική βαθμίδα στην άλλη – από Πρωτοβάθμια σε Δευτεροβάθμια – όπου οι περισσότεροι μαθητές συνήθως αισθάνονται μια αδιαφορία και δυσφορία που συχνά μετατρέπεται και σε απέχθεια για το μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών. Και δικαιολογημένα, αφού ξαφνικά βρίσκονται αντιμέτωποι με ένα πλήθος γραμματικών και συντακτικών φαινομένων, τα οποία φαντάζουν τελείως ξένα και υπερβολικά δύσκολα, καθώς δεν τους έχει αφιερωθεί ο αναγκαίος χρόνος για μια ομαλή και ευχάριστη γνωριμία με την «ψυχή» της γλώσσας, η οποία δεν είναι άλλη από τα ίδια τα κείμενα⁹⁰.

Το κατεξοχήν μάθημα, όμως, με το οποίο μπορεί ένας διδάσκων να δουλέψει διαθεματικά αξιοποιώντας το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο, είναι το μάθημα της Ιστορίας και ιδιαίτερος της Βυζαντινής. Τα περισσότερα ορθόδοξα χριστιανικά κείμενα όλων των κατηγοριών που έχουν αναφερθεί στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσης εργασίας, έχουν συνταχθεί κατά την περίοδο του Βυζαντίου. Επιπλέον, οι λαμπρότερες προσωπικότητες της Ορθοδοξίας έδρασαν τη χρονική αυτή περίοδο. Στη συνέχεια, μετά απ' αυτήν τη φιλική γνωριμία, θα μπορούσαν να εξοικειωθούν και με άλλες μορφές της Αρχαίας Ελληνικής, πιο λόγιες, καθώς στα εκκλησιαστικά κείμενα, ανάλογα με τον συγγραφέα τους, παρατηρείται μια μεγάλη ποικιλομορφία. Επίσης, η ποικιλία των θεμάτων που πραγματεύονται είναι τέτοια, ώστε δεν υπάρχει κίνδυνος να πλήξει ο μαθητής που θα τα διδάχεται με τον ομαλό τρόπο που προαναφέρθηκε. Όμως, και κατά τη μελέτη των νεότερων ιστορικών περιόδων διαπιστώνονται σημεία που οι ιστορικές και οι εκκλησιαστικές πηγές συμπίπτουν. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η περίοδος της Επανάστασης του 1821, όπου η ορθόδοξη πίστη, οι ιερείς και οι επίσκοποι, είχαν καθοριστικό ρόλο. Το ίδιο συνέβη και κατά τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, αλλά και αργότερα, στα γεγονότα του 1922 και σε πολλά άλλα. Είναι αρκετό, για να κατανοήσουμε αυτό το θέμα, να δούμε πόσοι Βυζαντινοί αυτοκράτορες κατατάσσονται στο αγιολόγιο (δηλαδή μεταξύ των αγίων) της ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας και από την άλλη πλευρά, πόσοι αυτοκράτορες πήραν ενεργά μέρος στις θρησκευτικές διαμάχες κατά τις περιόδους των μεγάλων αιρέσεων.

Για την καλύτερη κατανόηση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, μπορεί να γίνει αξιοποίηση πηγών από την Παλαιά Διαθήκη, αφού οι μεγάλοι πολιτισμοί εκείνης της περιόδου (Αιγύπτιοι, Βαβυλώνιοι, Πέρσες κλπ) επηρέασαν έμμεσα ή άμεσα την αρχαία ελληνική ιστορία και τον πολιτισμό. Επίσης, μεγάλες ιστορικές μορφές, όπως ο Μέγας Αλέξανδρος και κάποιοι διάδοχοί του άσκησαν επιρροή στη ζωή του Εβραϊκού έθνους ή υπήρξαν προφητείες γι' αυτούς από προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης⁹¹.

Συνεπώς, ο εκπαιδευτικός έχει πληθώρα επιλογών για να εμπλουτίσει το μάθημα της Ιστορίας μέσα από το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο ή και το αντίθετο, δηλαδή να διδάξει διαθεματικά το μάθημα των Θρησκευτικών αξιοποιώντας πηγές από το μάθημα της Ιστορίας.

Στη Λογοτεχνία, επίσης, ο πλούτος και η πληθώρα των διάφορων εκφραστικών, γλωσσικών και κειμενικών μορφών που συναντώνται στο ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο, δίνουν πολλές δυνατότητες για διαθεματική διδασκαλία, με τα έργα αυτά ως κύρια ή παράλληλα κείμενα.

⁹⁰Όσα αναφέρθηκαν αποτελούν πολύ μικρό δείγμα των όσων μπορεί να αξιοποιήσει ο εκπαιδευτικός. Δειγματοληπτικά αναφέρονται: Κανάβα, 2021. Βιγγοπούλου, 2013. Βιγγοπούλου, 2007. Βιγγοπούλου, 2008.

⁹¹ Βλ. τα βιβλία των Μακκαβαίων και το βιβλίο του Προφήτη Δανιήλ στην Παλαιά Διαθήκη.

Μια τέτοια προσέγγιση θα έδινε νέα πνοή στο μάθημα αυτό, καθώς οι εκπαιδευτικοί θα μπορούσαν να εκμεταλλευτούν διδακτικά πολύ περισσότερα κείμενα από τα συνήθη, συνδυάζοντας πολλά διαφορετικά είδη έκφρασης και με άλλα λόγια, προσφέροντας στον μαθητή ακόμη περισσότερο υλικό για εμβάθυνση, μελέτη και συνεπώς, πολύπλευρη καλλιέργεια. Τα θέματα που πραγματεύονται τα ορθόδοξα χριστιανικά κείμενα και ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζουν την ανθρώπινη ψυχή, φωτίζοντας σκοτεινές πλευρές της και αναδεικνύοντας την πολυπλοκότητά της, είναι στοιχεία που συναντώνται και σε διάφορα λογοτεχνικά κείμενα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν κάποια από τα κείμενα του μεγάλου Ρώσου Κλασικού Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι, ο οποίος αντλώντας παραδείγματα από την εμπειρία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης, επιχειρεί μέσα από τους χαρακτήρες των βιβλίων του να ερμηνεύσει τα ψυχικά αδιέξοδα στα οποία οδηγούν κάποιες καταστάσεις της ζωής τον άνθρωπο⁹². Το ίδιο γίνεται και με άλλα έργα μεγάλων Ελλήνων συγγραφέων, όπως του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, Αλεξάνδρου Μωραϊτίδη, Κωστή Παλαμά, Κωνσταντίνου Καβάφη και άλλων, τα οποία αφορούνται από το θρησκευτικό υπόβαθρο της κουλτούρας του ελληνικού λαού. Αντιστοίχως, σε πιο απλό επίπεδο, μέσα από λογοτεχνικά κείμενα και αντίστοιχα ορθόδοξα, ο δάσκαλος μπορεί να εμφυσησει στους μαθητές του τη συνειδητοποίηση του βάθους και του πλούτου της ανθρώπινης ψυχής, να παρατηρήσουν τους τρόπους έκφρασής της, να ευαισθητοποιηθούν σχετικά με τα συναισθήματα, τους προβληματισμούς και τις ευαισθησίες των συνανθρώπων τους και με τη μελέτη του προσωπικού ψυχικού τους κόσμου να γνωρίσουν καλύτερα τον ίδιο τους τον εαυτό. Μέσω τέτοιων συνδέσεων επιτυγχάνεται ο συνδυασμός του παραμυθένιου με το αληθινό και του θεωρητικού με το πρακτικό, προσφέροντας στους μαθητές πολύτιμα διδάγματα κι εφόδια για τη ζωή τους με τρόπο ευχάριστο και μοναδικό. Πρόκειται για μια διακριτική εισαγωγή στον κόσμο της Ψυχολογίας και της Φιλοσοφίας, τα οποία θα συναντήσουν κατόπιν σε μεγαλύτερες βαθμίδες εκπαίδευσης, αλλά και σε πρακτικό επίπεδο μέσα στην καθημερινότητά τους. Πρόκειται για έναν συνδυασμό δύσκολο και χρήσιμο συγχρόνως, ο οποίος δεν θα ήταν εύκολο να επιτευχθεί με άλλο τρόπο.

Σε άλλα μαθήματα θετικού προσανατολισμού, όπως η Τεχνολογία, η Φυσική και τα Μαθηματικά, μπορεί να γίνει σποραδικά αξιοποίηση του περιεχομένου ορισμένων χριστιανικών βιβλίων, αφού κάποιοι από τους χριστιανούς συγγραφείς ή τους ήρωες της ορθόδοξης πίστης ήταν διακεκριμένοι επιστήμονες κι έχουν αφήσει επιστημονικά συγγράμματα (πχ. Μέγας Φώτιος, Μέγας Βασίλειος κ.ά.). Συμπληρωματικά, ανά καιρούς, μέσα στην ορθόδοξη χριστιανική βιβλιογραφία παρουσιάζονται επιστημονικά, πολιτιστικά και τεχνολογικά επιτεύγματα των παλαιότερων πολιτισμών και ιδιαίτερα των Βυζαντινών που αξίζει να τα διδαχθούν οι μαθητές.

Τέλος, τα μαθήματα των Καλλιτεχνικών και της Μουσικής, μπορούν κάλλιστα να συμβάλλουν στη διδασκαλία του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου και αντίστροφα, αφού η καλλιτεχνική έκφραση αποτελεί κύριο μέρος της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Ο δάσκαλος μπορεί να συμπεριλάβει στο μάθημα ύμνους και εικόνες, να φέρει σε επικοινωνία τα παιδιά με την εκκλησιαστική μουσική και την καλλιτεχνική εικονογραφική τεχνοτροπία⁹³.

⁹² Οι χαρακτήρες των τριών αδελφών στο *Αδελφοί Καραμάζοβ* (Ντοστογιέφσκι, χ.χ.), αλλά και ο Στάρετς Ζωσιμάς, παραπέμπουν ακριβώς σ' αυτό και είναι εμπνευσμένα από την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση και τη διδασκαλία των Πατέρων της Εκκλησίας (Περεβέζεντσεφ, χ.χ.).

⁹³ Εκτός από τα βιβλία που απευθύνονται σε ενήλικες και μπορούν να χρησιμοποιηθούν σ' αυτή την κατεύθυνση (πχ. Α. Καρέα, 2000. Ευδοκίμοφ, 1993), υπάρχουν και παιδικά με αντίστοιχες δραστηριότητες (πχ. Φωτόπουλος και Φωτοπούλου, *Δι' ευχών των αγίων, Δραστηριότητες*, 2010. Καπάτσου, 2009).

Μπορεί, ακόμα, να εμπλουτίσει τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών ή αντίστοιχα της μουσικής και των καλλιτεχνικών με εκκλησιαστικά ακούσματα και εικόνες. Άλλωστε, η μουσική και η ζωγραφική είναι εργαλεία διδασκαλίας που ταιριάζουν σε κάθε μάθημα, αφού αποτελούν τρόπο έκφρασης του ανθρώπου όλων των εποχών, όλων των λαών και όλων των ηλικιών.

Όλα τα παραπάνω μπορούν να αξιοποιηθούν, όπως έχει ήδη αναφερθεί, και αμφίδρομα. Δηλαδή, τόσο κατά τη διδασκαλία άλλων μαθημάτων του σχολικού ωρολογίου προγράμματος, όπως παρουσιάστηκαν, όσο και κατά τη διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών. Επίσης, το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο μπορεί να αξιοποιηθεί και ως συνδετικός κρίκος στο υλικό διαθεματικών μαθημάτων που απαιτούν τη συνεργασία εκπαιδευτικών διαφορετικών ειδικοτήτων.

β) Βιωματικότητα

Το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο δίνει μοναδικές ευκαιρίες για βιωματική διδασκαλία, αφού τα θέματα τα οποία πραγματεύεται δεν είναι θεωρητικά ή αφηρημένα, αλλά πρακτικά, βγαλμένα μέσα από τη ζωή της Εκκλησίας και τις λατρευτικές τελετές της.

Με αφετηρία τις παραστάσεις της λατρείας, ο διδάσκων έχει την ευχέρεια και την επιλογή να αξιοποιήσει εικόνες από τα χριστιανικά βιβλία, κυρίως από τα παιδικά, για να εξηγήσει τα νοήματα και να εξοικειώσει τους μαθητές του με το αντικείμενο της διδασκαλίας. Το πλούσιο εικονογραφικό υλικό της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης που εμπεριέχεται στα θρησκευτικά βιβλία δίνει την ευκαιρία στους μαθητές να δουν, να καταλάβουν και να εμβαθύνουν στο νόημα των κειμένων. Άλλωστε, η ορθόδοξη εικονογράφηση χαρακτηρίζεται από τον απλό λαό ως το «βιβλίο των αγραμμάτων», αφού δίνει πολλά ερεθίσματα ακόμα και σε αυτούς που δεν έχουν ασχοληθεί με τα κείμενα, ώστε να καταλάβουν τα γεγονότα της ζωής του Χριστού και των Αγίων και να τους γεννηθούν απορίες που θα αποτελέσουν εν τέλει, αφορμή για συζήτηση και διδασκαλία. Αν ο διδάσκων επιζητεί να κάνει το μάθημα πιο βιωματικό, θα μπορούσε να οργανώσει μια επίσκεψη στον χώρο ενός ορθόδοξου ναού, όπου οι μαθητές παρατηρώντας τις τοιχογραφίες και τις εικόνες του τέμπλου μπορούν να κάνουν μια επανάληψη των όσων διδάχτηκαν στην τάξη, να δουν υπό άλλη πλέον οπτική τα γεγονότα που εικονίζονται στους τοίχους του ναού, να προβούν σε σύγκριση των παρόντων εικόνων με άλλες που έχουν δει στα σχολικά εγχειρίδια ή αλλού, να συζητήσουν για το μέγεθος και τη θέση της κάθε εικόνας στον χώρο σε αντιστοιχία με τη σπουδαιότητα των γεγονότων που απεικονίζουν και τη λειτουργική τους χρήση⁹⁴.

Αντίστοιχη είναι και η βιωματική προσέγγιση των Μυστηρίων της ορθόδοξης Εκκλησίας. Όσες θεωρητικές γνώσεις και πληροφορίες απέκτησαν οι μαθητές κατά τη διδασκαλία μέσα από τα βιβλία, μπορούν να βιωθούν παραστατικά στην τάξη ή με επίσκεψη και πάλι σε κάποιον ναό. Στο πλαίσιο της τάξης, ο εκπαιδευτικός μπορεί να παρουσιάσει διάφορα βοηθητικά σκεύη της λατρείας, όπως για παράδειγμα ένα πρόσφορο, μια μικρή καμπάνα, λειτουργικά βιβλία και άλλα, αλλά και στον ναό με τη βοήθεια του εφημέριου της ενορίας μπορεί να γίνει ξενάγηση των μαθητών στον χώρο του ναού και να τους παρουσιαστούν τα σκεύη της λατρείας με παράλληλη επεξήγηση της χρήσης τους. Σε κάποιες περιπτώσεις, έχει

⁹⁴⁹⁴ Για αυτή την επίσκεψη καλό είναι να έχει γίνει η κατάλληλη προετοιμασία στην τάξη με τη βοήθεια σχετικών βιβλίων. Τέτοια βοηθήματα υπάρχουν πολλά, τα οποία απευθύνονται σε διάφορες ηλικίες: Π.χ. Για μικρά παιδιά: Παλιάκη, *Μαθαίνω από τις εικόνες, Η Παναγία μας*, χ.χ. Σκάλκου-Διαμαντίδη, 2018. Π.χ. Για μεγαλύτερα παιδιά: Κουγιουμτζόγλου, 1998. *Είσαι Χριστιανός Ορθόδοξος; Σε ενδιαφέρει...*, χ.χ.

δοκιμαστεί και η τέλεση Θείας Λειτουργίας με τη συμμετοχή μαθητών σε αυτή, κατά την οποία ο λειτουργός διακόπτει κάθε λίγο και εξηγεί στους μαθητές τα βασικά δρώμενα και τους συμβολισμούς τους. Επίσης, με την κατάλληλη προετοιμασία, οι μαθητές μπορούν ύστερα από μια τέτοια επίσκεψη να καταγράψουν ή να συζητήσουν την εμπειρία τους και όσα παρατήρησαν ή τους έκαναν εντύπωση⁹⁵.

Στον τομέα αυτό της βιωματικότητας υπάγονται και όλες οι υπόλοιπες βιωματικές δράσεις όπως είναι τα δρώμενα εντός σχολικής τάξης, παιχνίδια, θεατρικές παραστάσεις και κινηματογραφικές δημιουργίες μικρού μήκους, σχολικές εκδηλώσεις και ό,τι άλλο ελκύσει τη δημιουργική φαντασία του εκπαιδευτικού και των μαθητών του. Σε αυτά, ωστόσο, θα γίνει διεξοδική αναφορά στο επόμενο κεφάλαιο και θα γίνει ανάλυση του τρόπου με τον οποίο όλες αυτές οι δράσεις επιτρέπουν στον εκπαιδευτικό να αξιοποιήσει δημιουργικά το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο και να δώσει υπόσταση σε όσα έχει αναφέρει και αναλύσει στην τάξη.

4.3. Εκπαιδευτικές δραστηριότητες, ψηφιακή εκπαίδευση, θεατρικά δρώμενα, κινηματογραφικές δημιουργίες, σχολικές εορτές με αφορμή το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο

Το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο δίνει τη δυνατότητα για την πραγματοποίηση πληθώρας δραστηριοτήτων εντός και εκτός του σχολικού περιβάλλοντος. Από την ηλικία του νηπιαγωγείου ήδη, τα παιδιά καλούνται να συμμετέχουν στη δραματοποίηση της γέννησης του Χριστού κατά τη χριστουγεννιάτικη σχολική εκδήλωση. Μέχρι σήμερα, με αφορμή θρησκευτικά θέματα ή και παιδικές θρησκευτικές εκδόσεις, έχουν ανέβει διαφορές θεατρικές παραστάσεις ή και κινηματογραφικές ταινίες, οι οποίες απευθύνονται σε παιδιά και στις οποίες συμμετέχουν παιδιά. Ιδιαίτερα σε σχολικούς χώρους, ή σε ενοριακές δράσεις (κατηχητικά, νεανικές ομάδες κλπ) έχουν παρουσιαστεί πολύ αξιόλογες προσπάθειες που αφορούνται από ορθόδοξες χριστιανικές εκδόσεις⁹⁶. Η μεταφορά θρησκευτικών βιβλίων στη σκηνή του θεάτρου έχει κάποιες ιδιαιτερότητες σε σχέση με τις θεατρικές παραστάσεις που πραγματεύονται άλλα θέματα. Συνήθως, στις πρώτες, κεντρικό πρόσωπο είναι κάποιος άγιος ή και ο ίδιος ο Χριστός. Οι ηθοποιοί επιδιώκουν να μεταφέρουν στο ακροατήριο το βίωμα της αγιότητας, κάτι ιδιαίτερα δύσκολο, αφού το θρησκευτικό βίωμα είναι μια εσωτερική υπόθεση, η οποία γίνεται αντιληπτή στο περιβάλλον, αλλά δεν είναι εύκολο να την υποδυθεί κανείς, διότι δεν υπόκειται σε εξωτερικούς κανόνες. Αυτό που αποπνέει η παρουσία ενός αγίου στους ανθρώπους με τους οποίους έρχεται σε επικοινωνία, απαιτεί όχι μόνο καταπληκτική υποκριτική ικανότητα και ταλέντο από μέρος του ηθοποιού, αλλά είναι απαραίτητο ο ηθοποιός που αναλαμβάνει αυτόν τον ρόλο να έχει αντίστοιχα βιώματα στην προσωπική του ζωή⁹⁷. Επομένως, είναι πολύ «ριψοκίνδυνη» η προσπάθεια που γίνεται ανά

⁹⁵ Σχετικά βοηθήματα έχουν αναφερθεί σε προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας εργασίας.

⁹⁶ <https://www.agriniopress.gr/apo-tin-esypoli-stin-oyranoypoli-the/>
https://www.athinorama.gr/cinema/movie/paramuthi_xoris_onoma-10051567/

⁹⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=WNEiVN4LOM>
<https://www.greekaffair.news/synenteyxi-me-to-senariografo-giorgo-tsiakka-o-agios-pa-sios-einai-enas-gigantas-toy-pneymatos/>
<https://www.orthodoxianewsagency.gr/pemptousia-tv/mi-xasete-simera-o-aris-seructalis-mila-gia-to-rolo-tou-os-agios-nektarios/>

καιρούς να «ζωντανέψουν» σκηνές από τη ζωή μεγάλων μορφών της Ορθοδοξίας, καθώς ελλοχεύει η περίπτωση να υποβαθμιστεί το μεγαλείο τους, να δημιουργηθεί λάθος εικόνα στους θεατές και τελικά να αποτύχει στον επιδιωκόμενο σκοπό, ο οποίος είναι η γνωριμία του βάθους και της πνευματικότητας αυτών των προσωπικοτήτων. Γι' αυτό και σε παλαιότερες παραγωγές, κινηματογραφικές κατά κύριο λόγο, ο σκηνοθέτης απέφευγε να παρουσιάσει το πρόσωπο του Ιησού Χριστού, ο οποίος συνήθως παρουσιαζόταν σε μακρινά πλάνα ή από κάποια γωνία που δεν φαινόταν το πρόσωπό Του, έτσι ώστε να δημιουργείται στο νου του θεατή η ιεροπρέπεια και το Μυστήριο της θεανθρώπινης παρουσίας Του⁹⁸.

Κατά συνέπεια, ο εκπαιδευτικός που θα θελήσει να δραματοποιήσει ιστορίες με πρωταγωνιστές ιερά πρόσωπα, καλό είναι να λάβει σοβαρά υπόψη του αυτόν τον παράγοντα, ώστε να επιτύχει τον στόχο του. Ιδιαίτερα μάλιστα, σε παραστάσεις ή προβολές που πραγματοποιούνται εντός του σχολικού περιβάλλοντος υφίσταται μια ακόμα δυσκολία. Οι μαθητές που αποτελούν το κοινό, βλέποντας τους συμμαθητές τους να υποδύονται κάποια από τα πρόσωπα της ιστορίας, ταυτίζουν στο μυαλό τους τα ιερά αυτά πρόσωπα με την προσωπικότητα των συμμαθητών τους αυτών, η οποία συνήθως δεν συνάδει με την προσωπικότητα που αναπαριστούν. Βέβαια, όλες αυτές οι δυσχέρειες οπωσδήποτε, δεν πρέπει να αποθαρρύνουν τους διδάσκοντες να αξιοποιήσουν το ισχυρό αυτό μέσο της δραματοποίησης. Αντίθετα, έχοντας γνώση των ιδιαιτεροτήτων του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου, θα είναι σε θέση να το μεταφέρουν στη σκηνή ή στην οθόνη με τον καταλληλότερο τρόπο. Μια καλή πρακτική, πάντως, η οποία μειώνει τις δυσκολίες και δίνει ζωντάνια σε τέτοιες προσπάθειες, είναι να παρουσιάζεται η ιστορία και η προσωπικότητα μεγάλων αγίων μέσα από την καθημερινότητα των ανθρώπων. Για παράδειγμα, δεν χρειάζεται να διαδραματιστεί η ζωή του Αγίου Διονυσίου για να παρουσιαστεί η μεγάλη αγάπη και η συγχωρητικότητα που έδειχνε σε όσους τον έβλαπταν. Αρκεί να δημιουργηθεί μια σύγχρονη ιστορία ανάμεσα σε κάποιους νέους, οι οποίοι βρίσκονταν σε αντιπαλότητα και μέσα από γεγονότα, συζητήσεις και δράσεις θα οδηγηθούν σταδιακά στη συγχώρηση. Ποιος θα είναι ο ρόλος του Αγίου Διονυσίου σε ένα τέτοιο σενάριο; Μέσα από τις συμβουλές κάποιου καλού φίλου ή κάποιου μεγαλύτερου, θα παρουσιαστεί στους πρωταγωνιστές η ιστορία του αγίου, ο οποίος συγχώρεσε και προστάτευσε τον φονιά του αδερφού του. Η δραματοποίηση του γεγονότος μπορεί να παρουσιαστεί ακόμα πιο ζωντανά κάνοντας την ώρα της διήγησης ένα «flash-back» με εικόνες του γεγονότος από την ορθόδοξη εικονογραφία –εάν πρόκειται για κινηματογραφική ταινία –ή με μια μακρινή σιωπηλή αναπαράσταση του γεγονότος παράλληλα με τη διήγηση –στην περίπτωση της θεατρικής παραγωγής –όπου σε συνδυασμό με την κατάλληλη μουσική υπόκρουση, το συναίσθημα του θεατή θα κορυφώνεται και ταυτόχρονα θα παρουσιάζεται το μεγαλείο της άνευ όρων αγάπης του αγίου Διονυσίου. Η προσέγγιση αυτή έχει κι ένα ακόμα πλεονέκτημα. Βοηθά τους νεαρούς μαθητές να καταλάβουν ότι η διδασκαλία του Χριστού και των αγίων δεν είναι ένα μουσειακό είδος, αλλά μπορεί να έχει άμεση εφαρμογή στην καθημερινότητά και να δώσει λύσεις σε δύσκολες καταστάσεις και στα αδιέξοδα της ζωής των σύγχρονων κοινωνιών.

Το ίδιο σκεπτικό καλό είναι να διέπει τον εκπαιδευτικό όταν σκοπεύει να χρησιμοποιήσει τη ψηφιακή τεχνολογία στην τάξη ως βοηθητικό μέσο κατά τη διδασκαλία με βάση την ορθόδοξη χριστιανική πίστη. Τα τελευταία χρόνια, έχουν δει το φως της δημοσιότητας πολύ

⁹⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κλασική ταινία του Hollywood *Μπεν Χουρ* (1959), όπου ο Χριστός παρουσιάζεται στον πρωταγωνιστή με αυτόν τον τρόπο ή φαίνεται από μακριά κατά τη σταύρωση, χωρίς να γίνονται ευδιάκριτα τα χαρακτηριστικά του.

αξιόλογες παραγωγές, μεταφορές θρησκευτικών θεμάτων από αντίστοιχα βιβλία, κινούμενα σχέδια, θεατρικές παραστάσεις και ψηφιακά μαθήματα, τα οποία μπορούν να αποτελέσουν πλούσιο υλικό ως αφόρμιση ή συμπληρωματική ενίσχυση της διδασκαλίας. Και σε αυτή την περίπτωση, ωστόσο, χρειάζεται προσοχή, ιδιαίτερα όσον αφορά στις ταινίες κινουμένων σχεδίων, οι οποίες προέρχονται από τον προτεσταντικό, κυρίως, χώρο, και παρουσιάζουν τις μορφές της Αγίας Γραφής με τρόπο παρόμοιο με αυτόν των cartoons. Η προσέγγιση αυτή, κατά την οποία τα ιερά πρόσωπα παρουσιάζονται με μορφές παρόμοιες με αυτές των παιδικών κινουμένων σχεδίων ή των γελοιογραφιών, αποπροσανατολίζουν εντελώς τον μαθητή και δίνουν μια λανθασμένη εικόνα γι' αυτές. Με άλλα λόγια, οι ιερές ιστορίες της Αγίας Γραφής μπορούν πολύ επιτυχημένα να παρουσιαστούν με παιδικό τρόπο, αλλά πρέπει να υπάρξει προσοχή να μην δοθούν με τρόπο παιδαριώδη. Ευτυχώς, κατά την τελευταία δεκαετία, έχουν πραγματοποιηθεί αξιόλογες προσπάθειες σε αυτόν τον τομέα, κυρίως από Ρώσους παραγωγούς, όπου οι μορφές των θρησκευτικών κινουμένων σχεδίων ακολουθούν κατά κάποιο τρόπο την τεχνοτροπία της Βυζαντινής αγιογραφίας. Αυτές οι παραγωγές συμβάλλουν ώστε τα παιδιά να κατανοήσουν καλύτερα τα θρησκευτικά πρότυπα, προσφέροντας παράλληλα και την κίνηση της εικόνας που είναι τόσο αγαπητή, κυρίως στις μικρότερες ηλικίες.

Στον τομέα αυτόν, επίσης, μπορούν να αξιοποιηθούν πλήθος φωτογραφιών από ιερά μέρη (πχ. τα μέρη όπου έδρασε ο Χριστός) και αποσπάσματα σχετικών ντοκιμαντέρ, τα οποία θα εμπλουτίσουν σημαντικά και ουσιαστικά το μάθημα. Οι προβολές αυτές, σωστό είναι να είναι στοχευμένες, επιλεγμένες με προσοχή και να καλύπτουν μικρή χρονική διάρκεια, ώστε αφενός να μην καταναλώνουν όλο τον χρόνο του μαθήματος κι έτσι δεν δίνεται στους μαθητές η δυνατότητα για συζήτηση κι εμπέδωση, και αφετέρου να μην καταντούν ανιαρές για τους μαθητές οι οποίοι είναι συνηθισμένοι στη γρήγορη τηλεοπτική εικόνα, την οποία δεν μπορούν να προσφέρουν τα ντοκιμαντέρ στα οποία γίνεται αναφορά. Το ιδανικό θα ήταν να δοθεί βάση στην παραγωγή ολοκληρωμένων μαθημάτων προς αυτή την κατεύθυνση, τα οποία να πληρούν τις παραπάνω προϋποθέσεις.

Τέλος, προς επιπλέον εμπλουτισμό κι ενίσχυση του θρησκευτικού μαθήματος με βάση το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο, ο εκπαιδευτικός θα μπορούσε να διοργανώσει παιχνίδια και διαγωνισμούς γνώσεων και να σχεδιάσει εκπαιδευτικές εκδρομές σε μέρη που αναφέρονται μέσα στα βιβλία τα οποία αξιοποιήθηκαν κατά τη διδασκαλία. Για παράδειγμα, εάν γίνει διδασκαλία της ζωής του αγίου Νεκταρίου με την ανάγνωση κάποιου αντίστοιχου παιδικού βιβλίου που να αναφέρεται στη ζωή του⁹⁹ και με την παρακολούθηση αποσπασμάτων από την πρόσφατη κινηματογραφική παραγωγή που αναφέρεται στη ζωή και το έργο του αγίου¹⁰⁰, κατόπιν ο εκπαιδευτικός μπορεί να πάει εκδρομή με τους μαθητές του στην Αίγινα για να γνωρίσουν από κοντά τον τόπο όπου έζησε κι έδρασε ο Άγιος Νεκτάριος. Ακόμα, στα πλαίσια των δημιουργικών μαθημάτων «εργαστήριο δεξιοτήτων» της πρωτοβάθμιας και «project» της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, η τάξη μπορεί να δημιουργήσει το δικό της θρησκευτικό βιβλίο με ομαδική επιλογή μέσα από την ορθόδοξη χριστιανική θεματολογία¹⁰¹. Συνεπώς, ο εκπαιδευτικός έχει τη δυνατότητα να εφαρμόσει πλήθος δραστηριοτήτων κατά την ενασχόλησή του με τη διδασκαλία του Ορθόδοξου Χριστιανικού βιβλίου.

⁹⁹Ιακώβου, *Ήταν κάποτε παιδιά, Ο Άγιος Νεκτάριος*, 2007.

¹⁰⁰<https://www.dailymotion.com/video/x8a52dv>
<https://www.dailymotion.com/video/x8a52e0>

¹⁰¹Λύκειο Παιανίας, 2004-2005. Λύκειο Παιανίας, 2007.

4.4. Παραδείγματα διδασκαλίας στην προσχολική και πρώτη σχολική ηλικία

Ο άνθρωπος κατά τη βρεφική και παιδική ηλικία είναι ιδιαίτερα εύπλαστος και απορροφά κάθε νέα γνώση και διδασκαλία που του προσφέρονται κατά την περίοδο αυτή, διαμορφώνοντας έτσι τις βάσεις που θα καθορίσουν τη μελλοντική του προσωπικότητα. Συνεπώς, όσον αφορά στις αρχές της θρησκευτικής εκπαίδευσης, κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό να δοθούν στα μικρά παιδιά ήδη από την προσχολική ηλικία, αφού σε αυτό το διάστημα τίθενται και οι βάσεις της θρησκευτικής τους αγωγής. Για να γίνει κατανοητή και να αφομοιωθεί σε ικανοποιητικό βαθμό η γνώση που προσφέρεται σε αυτή την ηλικιακή βαθμίδα, ωφέλιμη κρίνεται η χρήση απλών παραστατικών διηγήσεων και δραστηριοτήτων παιγνιώδους χαρακτήρα. Τα βοηθήματα που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν για τον εμπλουτισμό της διδασκαλίας σε αυτές τις ηλικίες, παρατηρείται ότι περιλαμβάνουν πληθώρα εικόνων, λίγα λόγια και συχνά συνοδεύονται από απλές κατασκευές, CD με τραγούδια και αφηγήσεις, έντυπα για ζωγραφική και αυτοκόλλητα¹⁰². Ο εκπαιδευτικός που διδάσκει σε μικρές ηλικίες πρέπει να επιδιώκει να κάνει το μάθημα παραστατικό, βιωματικό και πάνω απ' όλα ευχάριστο για τους μικρούς μαθητές. Η επιτυχία ενός τέτοιου μαθήματος είναι να γίνει με τέτοιο τρόπο ώστε να μη θυμίζει σε τίποτα το συμβατικό μάθημα, το οποίο έχει αναπόφευκτα συνδεθεί με την ανία και την ονειροπόληση κατά τη διάρκεια μιας διάλεξης.

Στη συνέχεια παρατίθενται κάποιες ενδεικτικές προτάσεις που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν κατά τη διδασκαλία θρησκευτικών θεμάτων στην προσχολική ηλικία με την αξιοποίηση παιδικών ορθοδόξων χριστιανικών βιβλίων ως ενισχυτικών μέσων διδασκαλίας.

ΘΕΜΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ:

Τα Πάθη και η Ανάσταση του Χριστού

ΣΤΟΧΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ:

Το συγκεκριμένο θέμα είναι ιδιαίτερα αγαπητό σε όλες τις ηλικίες. Ωστόσο, στη συγκεκριμένη περίπτωση, που το μαθητικό κοινό έχει πολύ χαμηλό ηλικιακό δείκτη, βασικός στόχος είναι οι μαθητές να γνωρίσουν τα γεγονότα και να επιτευχθεί μια βασική κατανόησή τους. Το ενδιαφέρον καλό είναι να επικεντρωθεί στα γεγονότα της ζωής του Χριστού. Οι μαθητές θα αντιληφθούν τη θεανθρώπινη υπόστασή Του, δηλαδή ότι αν και φαινόταν ως απλός άνθρωπος, ωστόσο ήταν ο ίδιος ο Θεός, γεγονός που γίνεται αντιληπτό μέσα από τα θαύματα που επιτελούσε και από την Ανάστασή Του. Ακόμα, έμφαση μπορεί να δοθεί στη μεγάλη αγάπη που δείχνει ο Χριστός για τους ανθρώπους μέσα στη ζωή Του και κυρίως με τα Πάθη Του. Τέλος, σημαντικό είναι να συνδυάσουν τα γεγονότα αυτά του παρελθόντος με τη σημερινή πραγματικότητα, δηλαδή να γίνει κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο βιώνεται η επικοινωνία των ανθρώπων με τον Χριστό μέσα από την κοινή λατρεία και την κατ' ιδίαν προσευχή των Χριστιανών.

ΥΠΟ-ΕΝΟΤΗΤΕΣ ΘΕΜΑΤΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ:

¹⁰² Πχ. Παλιάκη και Παλιάκη, 2019. Παλιάκη και Παλιάκη, Τόμ. 6, 2019. Παλιάκη και Παλιάκη, 2008. Τζιάσιου, 2012 και άλλα που έχουν αναφερθεί παραπάνω.

Η διδασκαλία του μαθήματος είναι αναγκαίο να χωριστεί σε τέσσερις τουλάχιστον ενότητες λόγω του μεγάλου όγκου της ύλης και για να γίνει επαρκής ανάπτυξη του κάθε μέρους της.

Οι ενότητες θα είναι ενδεικτικά οι παρακάτω:

α) Τα γεγονότα από την Ανάσταση του Λαζάρου έως και το Μυστικό Δείπνο,

β) Η προσευχή του Ιησού στον κήπο των Ελαιών, η σύλληψή Του και η καταδίκη Του από τους Ιουδαίους,

γ) Η δίκη Του από τον Πόντιο Πιλάτο, η Σταύρωση και η Ταφή Του,

δ) Η Ανάσταση Του και οι εμφανίσεις Του μέχρι την Ανάληψη.

Ο εκπαιδευτικός πρέπει να λαμβάνει υπόψη του ότι απευθύνεται σε πολύ νεαρές ηλικίες και να περιλαμβάνει στη διήγησή του μόνο τα βασικά στοιχεία για να μην μπερδευτούν οι μαθητές και χάσουν τον κεντρικό στόχο και το νόημα. Οι λεπτομέρειες και η περαιτέρω εμφάνιση θα προστεθούν σταδιακά σε μεγαλύτερες τάξεις.

Το παρακάτω παράδειγμα διδασκαλίας περιορίζεται στα γεγονότα της Ανάστασης του Λαζάρου και της Κυριακής των Βαΐων, αλλά μπορεί αντίστοιχα να προσαρμοστεί και σε άλλες θεματικές.

ΠΡΙΝ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ:

Για να κεντρίσει ο εκπαιδευτικός το ενδιαφέρον των μαθητών και να τους προδιαθέσει θετικά για τη διδασκαλία του μαθήματος που θα ακολουθήσει μπορεί να καταφύγει σε ορισμένες δραστηριότητες που θα ελκύσουν την προσοχή τους και παράλληλα θα προκαλέσουν σχετική συζήτηση, ενδεικτική των γνώσεων που ήδη κατέχουν πάνω στο θέμα. Με αυτόν τον τρόπο ο εκπαιδευτικός αποκομίζει πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με το σημείο εκκίνησης του μαθήματος και τη δυναμική του τμήματος πάνω στο συγκεκριμένο θέμα. Με άλλα λόγια, το πρώτο αυτό βήμα αποτελεί τόσο εισαγωγή στο κεντρικό θέμα, όσο και ενημέρωση του εκπαιδευτικού για την πορεία που μπορεί να ακολουθήσει, δηλαδή τα σημεία όπου θα πρέπει να εστιάσει και εκείνα που μπορεί να περάσει πιο περιληπτικά, αφού είναι ήδη γνωστά.

Ως δραστηριότητες προετοιμασίας του μαθήματος προτείνονται οι παρακάτω, αν και είναι στη ευχέρεια κάθε εκπαιδευτικού να αυτοσχεδιάσει και να διαμορφώσει ό,τι δραστηριότητες επιθυμεί. Επομένως, ενδεικτικά ο εκπαιδευτικός:

α) μπορεί να δείξει εικόνες με τα γεγονότα της ζωής του Χριστού που σκοπεύει να διδάξει, και να ρωτήσει τους μαθητές τι βλέπουν. Μέσα από τις ερωτήσεις και τις παρατηρήσεις που θα προκύψουν θα ξεδιπλωθεί σταδιακά και η διήγηση.

β) μπορεί να δείξει τις εικόνες, να ακολουθήσει συζήτηση στην ολομέλεια της τάξης και στη συνέχεια να γίνει γραμμική διήγηση των ιστοριών με φόντο την αντίστοιχη εικόνα κάθε φορά.

γ) μπορεί αρχικά να προβεί σε διήγηση των ιστοριών και στη συνέχεια να παρουσιάσει τις εικόνες και να βρίσκουν οι μαθητές σε ποιο γεγονός παραπέμπει η κάθε μια. (Η συγκεκριμένη δραστηριότητα, βέβαια, θα ήταν προτιμότερο να αξιοποιηθεί ως δραστηριότητα εμπέδωσης στο τέλος της διδασκαλίας.)

ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ:

Όποιος από τους παραπάνω τρόπους διδασκαλίας κι αν επιλεγεί, το βασικό ζητούμενο είναι η αφήγηση των γεγονότων να γίνει με ζωντάνια, απλότητα και να επιτευχθεί η δημιουργία εικόνων στην παιδική φαντασία. Για παράδειγμα, εάν γίνεται λόγος για την είσοδο του Χριστού στην Ιερουσαλήμ (Κυριακή των Βαΐων), για να γίνει κατανοητός ο ενθουσιασμός των κατοίκων που υποδέχτηκαν τον Ιησού, καλό είναι πρώτα να γίνει αναφορά στην ιστορία της ανάστασης του Λαζάρου (Ιω. 11, 1-45) και να τονιστεί η μοναδικότητα του γεγονότος της ανάστασης νεκρού τεσσάρων ημερών. Βέβαια, το θέμα αυτό χρήζει ιδιαίτερης προσοχής, διότι μπορεί μεταξύ των παιδιών κάποια να έχουν χάσει πρόσφατα κάποιο αγαπημένο πρόσωπο ή ζώο και αυτό να τα φορτίσει αρνητικά. Ο καλός αφηγητής αφουγκράζεται τις ευαισθησίες του κοινού και προσαρμόζει την αφήγηση ανάλογα (Μαγδαληνή, 2007, σσ.114-117). Το ίδιο προτείνεται να κάνει και ο σωστός εκπαιδευτικός, αφήνοντας παράλληλα τους μαθητές να εκφραστούν ελεύθερα, πράγμα που εύκολα γίνεται σε αυτές τις ηλικίες.

Στη συνέχεια, μπορεί να επικεντρώσει το βάρος της διήγησης, όχι στον θάνατο, αλλά στο ευχάριστο της ιστορίας, την νίκη του Χριστού επί του θανάτου. Ανάλογα με το βάθος στο οποίο θα φτάσει η συζήτηση από τα ίδια τα παιδιά, ο δάσκαλος μπορεί να κάνει λόγο και για την αιώνια ζωή και τον Παράδεισο περιγράφοντας την ομορφιά του Παραδείσου και αποφεύγοντας την οποιαδήποτε αναφορά στην Κόλαση, η οποία ως θέμα σε αυτές τις ηλικίες προκαλεί φόβο και ανασφάλεια¹⁰³. Καλύτερα αυτό το θέμα να συμπεριληφθεί στη διδασκαλία μεγαλύτερων ηλικιών. Αν βέβαια, τεθεί από μέρους των μαθητών, διότι έχουν ίσως ακούσει κάτι σχετικό, τότε με διακριτικό τρόπο ο εκπαιδευτικός μπορεί να δώσει κάποιες διευκρινίσεις, φροντίζοντας να ξεφύγει γρήγορα από μια μεγαλύτερη ενασχόληση με το θέμα και αλλάζοντας τις εντυπώσεις στρέφοντας τη συζήτηση στην ομορφιά και τη χαρά που επικρατεί στον Παράδεισο (Πάτσαλος και Χατζηθανάση, 2022, σσ.186-212). Επίσης, καλό είναι να γίνει σύντομη επαναφορά στην ιστορία της ανάστασης του Λαζάρου. Η κατάπληξη των ανθρώπων που παρευρίσκονταν μπροστά στο θαύμα είναι σημαντικό να αναφερθεί. Με αυτόν τον τρόπο, έχουν πια τεθεί τα γνωστικά θεμέλια για να κατανοήσει ο μαθητής γιατί οι άνθρωποι της Ιερουσαλήμ βγήκαν να υποδεχθούν τον Χριστό με τόσο ενθουσιασμό, καθώς αποτελούσε εκείνη τη μοναδική προσωπικότητα που νίκησε τον θάνατο και μπορούσε να επαναφέρει τους νεκρούς στη ζωή.

Για να ζωντανέψει η σκηνή στη φαντασία των παιδιών και να κατανοήσουν καλύτερα το πνεύμα που διέπει τη συμπεριφορά των ανθρώπων εκείνης της εποχής, ο εκπαιδευτικός μπορεί να κάνει ερωτήσεις όπως: «Εσείς τι θα κάνατε αν βλέπατε την ανάσταση του Λαζάρου; Σε ποιον θα το λέγατε;». Το πιθανότερο είναι ότι από την πλειοψηφία των απαντήσεων δεν θα παρέμενε μυστικό, διότι οι περισσότεροι θα το μοιράζονταν με αγαπημένα τους πρόσωπα. Ακούγοντας τις σκέψεις τους, ο δάσκαλος θα τις αξιοποιήσει ως παράδειγμα για να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο έγινε γνωστό το γεγονός της ανάστασης του Λαζάρου σε όλους τους κατοίκους των Ιεροσολύμων, με αποτέλεσμα τη μεγάλη και θερμή υποδοχή που έκαναν στον Χριστό όταν έφτασε στην πόλη τους. Φυσικά, όλη η παραπάνω διδασκαλία και συζήτηση θα γίνεται με την υποστήριξη των αντίστοιχων εικόνων.

¹⁰³ Μπορούν να χρησιμοποιηθούν, εκτός από πραγματικά γεγονότα, και αποσπάσματα σχετικών διηγήσεων από παιδικά βιβλία που πραγματεύονται το θέμα του θανάτου και δίνουν απαντήσεις στα παιδικά ερωτήματα με χαρακτηριστικό παράδειγμα το βιβλίο *Το Ημερολόγιο Του Πέτρου* (Σταμάτη, 2013, σσ.212-216).

Καθώς η διδασκαλία θα συνεχίζεται, η αφήγηση θα επικεντρωθεί στην εικόνα της Βαϊοφόρου (Κόντογλου, 1993, σσ.170-171). Εφόσον οι μαθητές πλέον είναι σε θέση να καταλάβουν τους λόγους που ώθησαν την ενθουσιώδη στάση των ανθρώπων, το βάρος θα μεταφερθεί πλέον στον τρόπο με τον οποίο γίνεται δεκτός ο Ιησούς από τους ανθρώπους και στη διακριτική και ταπεινή Του στάση (Ματθ. 21, 1-11). Η αξιοποίηση της εικόνας ή των εικόνων, επιτρέπει στους μαθητές να παρατηρήσουν τον τρόπο υποδοχής του Χριστού: άνθρωποι (παιδιά ως επί το πλείστον) πάνω στα δέντρα να κουνούν κλαδιά φοινίκων, γυναίκες με μωρά στην αγκαλιά και άνθρωποι που στρώνουν τα ρούχα τους στο έδαφος. Συζητώντας τις παρατηρήσεις των παιδιών, ο δάσκαλος μπορεί να επιλύσει τις απορίες και να εξηγήσει όσα οι μαθητές αγνοούν. Δηλαδή τι είναι οι Φοίνικες των Βαΐων, πώς μοιάζουν τα κλαδιά και τα φύλλα τους, γιατί οι άνθρωποι έστρωναν τα ρούχα τους στο έδαφος και γιατί εικονίζονται τα μωρά στις αγκαλιές των μητέρων. Τις απαντήσεις μπορεί να τις αντλήσει από τα ίδια τα βιβλία από τα οποία προέρχονται οι εικόνες που επιδεικνύονται, από τις διηγήσεις του Ευαγγελίου, τα ερμηνευτικά Πατερικά κείμενα ή τα παιδικά βιβλία που βασίζονται σε αυτά¹⁰⁴. Βασικός τρόπος για να κατανοήσουν καλύτερα την κατάσταση οι μαθητές και να κάνουν τις απαραίτητες αντιστοιχίες, είναι να παρουσιάσει ο εκπαιδευτικός είτε με αφήγηση, είτε με οπτικοακουστικό υλικό, εάν του βρίσκεται, τον τρόπο με τον οποίο υποδέχονταν οι Ρωμαίοι πολίτες τους βασιλείς τους όταν επέστρεφαν από νικηφόρο πόλεμο και περνούσαν θριαμβευτές τα τείχη της πόλης. Εννοείται πως σε αυτές τις ηλικίες δεν χρειάζεται, και ούτε κρίνεται ωφέλιμο, ο εκπαιδευτικός να επεκταθεί σε ιστορικές λεπτομέρειες. Κατά τη διήγηση, λοιπόν, ο δάσκαλος μπορεί να επιδεικνύει στους μαθητές, ή όλοι μαζί να εντοπίζουν, τις αντιστοιχίες της εισόδου του Χριστού στην Ιερουσαλήμ με αυτές της εισόδου των βασιλέων, οι οποίες συνοπτικά είναι οι εξής: όλος ο λαός Τον υποδέχεται έξω από τα τείχη της πόλης, όπως φαίνεται και στην εικόνα, στρώνουν τα ρούχα τους αντί για τα πλούσια χαλιά που έστρωναν στους βασιλιάδες και κουνούν τα κλαδιά των Βαΐων φοινίκων («θρίαμβος», *Σχολική Υδρία, Μονοτονική Γενική Εγκυκλοπαίδεια Δημοτικής Και Μέσης Εκπαίδευσης*, 1991, σ.1644).

Ο εκπαιδευτικός μπορεί να φέρει στην τάξη βάρια από αυτά που μοιράζονται στην εκκλησία την Κυριακή των Βαΐων και να τα δείξει στους μαθητές. Οι μαθητές θα νοιώσουν το γεγονός πιο τρισδιάστατο και αληθινό και θα το αφομοιώσουν καλύτερα εάν ακουμπήσουν και επεξεργαστούν τα φύλλα.

Κατόπιν, η αφήγηση καλό είναι να εστιάσει και στη στάση του Χριστού σε όλη αυτή τη μεγαλόπρεπη υποδοχή του κόσμου. Αυτό θα επιτευχθεί και πάλι με την αξιοποίηση της εικόνας και την παρατήρηση που θα επιφέρει συζήτηση στην τάξη. Επίσης, σημαντικό είναι να τονιστεί η αντίθεση του Χριστού με τους Ρωμαίους βασιλείς κατά τη θριαμβευτική είσοδό τους στην πόλη. Το λαμπρό άλογο ή αμάξι, η συνοδεία των αξιωματούχων και τα πλούσια ρούχα των βασιλιάδων, στην περίπτωση του Χριστού είναι ένα ταπεινό γαϊδούρι (Ματθ. 21, 1-7, Λουκ. 19, 28-35) (στην κρίση του διδάσκοντος έγκειται εάν θα κάνει αναφορά στον τρόπο απόκτησης του γαϊδουριού αυτού), οι φτωχοί και αγράμματοι ψαράδες ως συνοδεία και τα ρούχα του, απλά καθημερινά ενδύματα. Η ήρεμη στάση του Χριστού που δεν δείχνει θριαμβευτής, καθώς τα παιδιά θα παρατηρήσουν ότι απλά ευλογεί τον λαό, χωρίς να θριαμβεύει, μπορεί να αποτελέσουν έναυσμα συζήτησης σχετικής με την προσωπικότητα του Χριστού (Νικόδημος, 1999, σσ.322-323). Ανάλογα με τη διάθεση των μαθητών, το θέμα

¹⁰⁴ *Πατερικόν κυριακοδρόμιον, χ.χ.*, σσ.563-577. Λαγγής, Τομ. 13, 1995, σσ.441-448. Παλαμάς, 1985, σσ.398-419.

μπορεί να επεκταθεί στην ταπείνωση και την υπερηφάνεια ως γενικές έννοιες, να γίνει σύγκριση της ηθικής σπουδαιότητας του Χριστού με τους βασιλείς και σε πολλά άλλα θέματα που θα προσδώσουν στο μάθημα νόημα και ζωντάνια. Πάντα, βέβαια, ο εκπαιδευτικός καλό είναι να προσέχει ώστε η συζήτηση να μην ξεφύγει από τον κεντρικό άξονα του μαθήματος που είναι η είσοδος του Χριστού στα Ιεροσόλυμα. Όλα τα άλλα θέματα θα συζητούνται με βάση αυτό το θέμα και θα επανέρχονται σε αυτό, φωτίζοντάς το ακόμα περισσότερο.

Σημαντικό, επίσης, είναι να μην γίνει παράληψη να αναφερθεί η βιβλική διήγηση για τα βρέφη που άρχισαν να υμνούν τον Χριστό από τις αγκαλιές των μητέρων τους σαν μεγάλοι, ώριμοι άνθρωποι (*Τριώδιον κατανυκτικόν*, χ.χ., σσ.385-386). Είναι μια λεπτομέρεια, η οποία μπορεί να εντυπωσιάσει τα παιδιά, ειδικά όσα έχουν μικρά αδερφάκια στην βρεφική ηλικία.

Άλλο σημείο το οποίο μπορεί να αναφερθεί είναι οι Φαρισαίοι και οι Γραμματείς, οι «κακοί» της ιστορίας. Στην εικόνα οι μαθητές θα μπορέσουν να τους αναγνωρίσουν από την αμφίεσή τους, εάν βέβαια προηγουμένως ο εκπαιδευτικός έχει μεριμνήσει να τους επιδειξει εικόνες με αντίστοιχες φορεσιές από άλλες ιστορίες του βιβλίου ή από την Ιουδαϊκή παράδοση¹⁰⁵. Μπορεί να γίνει αναφορά στον διάλογό τους με τον Ιησού, αν και δεν είναι απαραίτητο. Παρόλα αυτά, θα βοηθούσε τους μικρούς μαθητές να καταλάβουν στη συνέχεια της σειράς των μαθημάτων τον λόγο για τον οποίο οι άνθρωποι αυτοί οδήγησαν τον Χριστό στη Σταύρωση. Επίσης, η αναφορά στους Γραμματείς και Φαρισαίους μπορεί να υπάρξει η αφετηρία για να γίνει συζήτηση σχετικά με τη ζήλια και την υπερηφάνεια και να γίνει σύγκριση με την ταπεινή στάση του Χριστού. Προς επίρρωση και εμπλουτισμό των λεγομένων σημαντική βοήθεια μπορεί να προσφέρει η αναφορά παραδειγμάτων από τη σύγχρονη ζωή και τα συναισθήματα των ανθρώπων. Σίγουρα, οι μικροί μαθητές θα έχουν πολλά ενδιαφέροντα βιώματα να διηγηθούν, παρουσιάζοντάς τα με τον παιδικό τους τρόπο.

ΜΕΤΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ:

ΒΙΩΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Αφού πραγματοποιηθεί η παραπάνω διαδικασία διδασκαλίας του μαθήματος, τα παιδιά θα έχουν πλέον κατανοήσει σε μεγάλο βαθμό το θέμα. Επομένως, θα είναι πλέον σε θέση να συμμετάσχουν σε μια πιο βιωματική προσέγγιση. Με άλλα λόγια, χωρίς να αποϊεροποιείται η ιστορία, δηλαδή χωρίς να γίνεται προσπάθεια να υποδυθούν το πρόσωπο του ίδιου του Χριστού, τα παιδιά κατόπιν υποδείξεως του καθηγητή θα μπορούσαν να υποδυθούν, όπως φαντάζονται και με βάση όσα έμαθαν, τους ανθρώπους που υποδέχονται τον Ιησού. Θα μπορούσαν να χωριστούν σε ομάδες και να αναπαριστούν τις αντίστοιχες κατηγορίες ανθρώπων, όπως τους ανθρώπους που ρίχνουν βάρια, αυτούς που στρώνουν τα ρούχα τους στον δρόμο, τα μωρά που υμνούν, τους Φαρισαίους και τους Γραμματείς που ψιθυρίζουν μεταξύ τους ενάντια στον Χριστό και σχεδιάζουν ύπουλα σχέδια κλπ. Ως βοηθητικά μέσα θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν φύλλα βαΐων που θα βρει και θα φέρει στην τάξη ο εκπαιδευτικός και τα πανωφόρια των μαθητών. Ακόμα, τον ρόλο των μωρών στην αγκαλιά των μανάδων θα μπορούσαν να τον πάρουν κούκλες-μωρά. Η τάξη θα μπορούσε να προετοιμάσει και να παρουσιάσει το μικρό αυτό δρώμενο στον εκπαιδευτικό ή στους συμμαθητές τους που θα επιλέξουν να μη συμμετέχουν.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΕΜΠΕΔΩΣΗΣ-ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ

¹⁰⁵Τσανανάς και Μπάργος, 2012, σ.16. Γριζοπούλου και Καζλάρη, 2016, σσ.125-127.

Το μάθημα ολοκληρώνεται με δραστηριότητες και κατασκευές που θα δώσουν την ευκαιρία στους μικρούς μαθητές να εμπεδώσουν τις γνώσεις που πήραν, με τρόπο δημιουργικό κι ευχάριστο. Αρχικά, θα μπορούσε να τους δοθεί χρόνος να ξεφυλλίσουν παιδικά βιβλία τα οποία αναφέρονται στα γεγονότα. Ενδεικτικά θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν τα εξής: *Η Βίβλος για παιδιά* (Βαλλή και Κασαπίδης, 2013, σσ.235-239), *Ο Θεός στη γη μας* (Ιορδανοπούλου, 2009, σσ.172-177, 181-183) *Γιορτάζω-τραγουδώ, παίζω-δημιουργώ* (Παλιάκη και Παλιάκη, 2019, σσ.4-5), *Βίβλος εικονογραφημένη* (Μουστάκη και Τιμαγένους, σσ.438-439), *Τα παιδιά διαβάζουν τη Βίβλο* (Χιωτέλλη, 2005, σσ.227-232), *Η Μεγάλη Εβδομάδα του Νικόλα* (Παλιάκη, 2011, σσ.4-5).

Στη συνέχεια, ο εκπαιδευτικός μπορεί να εφοδιάσει τους μαθητές με υλικό για ζωγραφική, κατασκευές ή τραγούδι. Για παράδειγμα, μια πρόταση θα ήταν οι μαθητές με τη βοήθεια του δασκάλου να ακούσουν και κατόπιν, να μάθουν να τραγουδούν τα κάλαντα του Λαζάρου (Σεϊτανίδου-Σταμάτη, 2011, σσ.12-19. Παλιάκη και Παλιάκη, 2011, σ.47). Η συγκεκριμένη δραστηριότητα προσφέρει στους μαθητές μια ευκαιρία για να εκφραστούν, να εργαστούν ομαδικά, να αναπτύξουν τις δεξιότητές τους και ορισμένοι να ανακαλύψουν το ταλέντο τους στη μουσική. Επίσης, θα συμμετέχουν σε μια δράση η οποία μπορεί να επεκταθεί και εκτός τους σχολικού πλαισίου, καθώς οι μαθητές θα μπορούσαν να τραγουδήσουν τα κάλαντα του Λαζάρου σε κάποια εκδήλωση, σχολική ή μη, στους γονείς και τους γείτονες την παραμονή του Σαββάτου του Λαζάρου, καθώς και στον ενοριακό ναό μετά το πέρας της Θείας Λειτουργίας εκείνη την ημέρα. Για τους μαθητές του Δημοτικού σχολείου, όπου συνήθως έχουν δάσκαλο ειδικευμένο στις μουσικές σπουδές, θα ήταν δυνατό ο δάσκαλος της τάξης σε συνεργασία με τον δάσκαλο της μουσικής να οργανώσουν μια κοινή δράση προς αυτή την κατεύθυνση.

Η πιο εύκολη, όμως, και δημιουργική δραστηριότητα είναι η ζωγραφική. Είτε χρωματίζοντας το σχέδιο της εορτής, είτε σχεδιάζοντας ελεύθερα την εικόνα με τον τρόπο που τη φαντάζονται ή ακόμα και αντιγράφοντας κάποια από τις βυζαντινές εικόνες, οι μαθητές θα περάσουν δημιουργικά τον χρόνο τους και θα αναπτύσσουν παράλληλα τις καλλιτεχνικές τους δεξιότητες.

Είναι σημαντικό ότι ο εκπαιδευτικός δεν θα αντιμετωπίσει καμιά δυσκολία να αντλήσει εικόνες και υλικό πάνω στο συγκεκριμένο θέμα, διότι στις μέρες μας κυκλοφορεί πληθώρα σχετικών βιβλίων.

ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΓΝΩΣΕΩΝ

Εάν ο εκπαιδευτικός επιθυμεί να εξετάσει τον βαθμό κατάκτησης της γνώσης από τους μαθητές, η πιο απλή και συμβατική, θα λέγαμε, μέθοδος για να το επιτύχει αυτό είναι αυτή των γρήγορων ερωτήσεων στις οποίες καλούνται προφορικά ή γραπτά να απαντήσουν οι μαθητές. Ωστόσο, ειδικά στις ηλικίες στις οποίες στοχεύει το παρόν σχέδιο μαθήματος η αξιολόγηση με πιο παιγνιώδη τρόπο κρίνεται ως πιο προσιτή και φιλική προς τα παιδιά. Το είδος του παιχνιδιού που θα εφαρμοστεί έγκειται αποκλειστικά στην κρίση, την επιλογή και την έμπνευση του εκπαιδευτικού. Θα μπορούσε, για παράδειγμα, να είναι παιχνίδι με κάρτες που θα δείχνουν μέρος της εικόνας και ο μαθητής ή η ομάδα των μαθητών θα αναπαριστούν το γεγονός με παντομίμα. Η υπόλοιπη τάξη μπορεί να μαντεύει για πιο γεγονός πρόκειται. Θα μπορούσε ακόμα, να είναι ένα είδος επιτραπέζιου παιχνιδιού, όπου η κάθε σωστή απάντηση θα ισοδυναμεί με την εμπρόσθια κίνηση ενός πιονιού πάνω σ' ένα ταμπλό και ο νικητής ή η νικήτρια ομάδα θα έχει κάποια υλική επιβράβευση. Άλλη πρόταση είναι να είναι

γραμμένες οι ερωτήσεις σε χαρτάκια που θα έχουν τοποθετηθεί διπλωμένα μέσα σε μια μπάλα και ένας μαθητής ή ο κάθε μαθητής θα τραβάει μια ερώτηση στην τύχη για να την απαντήσει είτε ο ίδιος, είτε η ομάδα του, είτε κάποιο άτομο της επιλογής του.

Ποιο από τα παραπάνω θα αξιοποιηθεί εξαρτάται από τον εκπαιδευτικό και την όρεξη για συμμετοχή που έχει η τάξη. Πάντως όσο πιο παιγνιώδης είναι ο τρόπος της αξιολόγησης, τόσο μεγαλύτερη συμμετοχή στο μάθημα θα υπάρξει, διότι οι μαθητές θα αποκτήσουν κίνητρο, θα κεντριστεί το ενδιαφέρον τους, και παράλληλα θα αποκομίσουν μια ευχάριστη ανάμνηση από τη συγκεκριμένη διδασκαλία. Δεδομένου, μάλιστα, ότι οι μαθητές αυτών των μικρών ηλικιών ταυτίζουν σε μεγάλο βαθμό το πρόσωπο του δασκάλου και το κατά πόσο περνούν ευχάριστα στην τάξη με την αγάπη ή την απέχθεια για το μάθημα, είναι πολύ σημαντικό ακόμα και η αξιολόγηση να μην προκαλεί δυσάρεστα συναισθήματα, όπως συμβαίνει συνήθως όταν οι μαθητές καταλαβαίνουν ότι βρίσκονται υπό εξέταση για τις γνώσεις τους.

4.5. Παραδείγματα διδασκαλίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση

Ο τρόπος διδασκαλίας στις μεγάλες τάξεις του Δημοτικού σχολείου (Ε' και Στ') μοιάζει αρκετά με αυτόν που εφαρμόζεται στις μικρές τάξεις του Γυμνασίου (Α', ίσως και Β' γυμνασίου). Γι' αυτό, όπως αντίστοιχα στο προηγούμενο κεφάλαιο η διδασκαλία που περιγράφηκε αναφερόταν όχι μόνο σε παιδιά του Νηπιαγωγείου, αλλά και σε μικρούς μαθητές των πρώτων τάξεων του Δημοτικού, έτσι και σε αυτό το κεφάλαιο το παράδειγμα διδασκαλίας που θα προταθεί έχει να κάνει τόσο με την πρωτοβάθμια, όσο και εν μέρει με τις πρώτες τάξεις της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Φυσικά, σε ποιο τμήμα μπορεί να αξιοποιηθεί η ακόλουθη διδασκαλία έγκειται πάντα στην κρίση του εκπαιδευτικού με βάση και το επίπεδο ωριμότητας των μαθητών του και τη σύνθεση της τάξης του.

Σε σύγκριση με τις μικρότερες τάξεις, όταν η διδασκαλία στοχεύει σε αυτό το ηλικιακό φάσμα διαφοροποιείται ως προς τον βαθμό ανάλυσης και εμβάθυνσης στο θέμα, το επιδιωκόμενο επίπεδο διαλόγου με τους μαθητές, καθώς και τις θεματικές παρεμβάσεις που μπορούν να γίνουν, αφού οι μαθητές έχουν πλέον περισσότερες γνώσεις και παραστάσεις. Αλλά και τα μαθήματα που διδάσκονται καλύπτουν περισσότερους τομείς, όπως Φυσική, Γεωγραφία και Ιστορία, οι οποίοι συμπίπτουν με τη θεματολογία των ορθόδοξων χριστιανικών βιβλίων. Επιπλέον, έχουν προστεθεί και μαθήματα όπως η Μελέτη Περιβάλλοντος και η Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, τα οποία μπορούν επίσης, να συμπεριληφθούν στη διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών, να την εμπλουτίσουν ή αντίστοιχα να εμπλουτιστούν με την αξιοποίηση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου κατά τη διδακτική ώρα που προβλέπονται από το ωρολόγιο πρόγραμμα.

Στη συνέχεια, ακολουθούν κάποια ενδεικτικά παραδείγματα διδασκαλίας με την αξιοποίηση του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου για αυτή τη συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα για την οποία γίνεται λόγος σε αυτό το κεφάλαιο. Οι θεματικές των δύο αυτών παραδειγμάτων αναφέρονται, στους αγίους και τη σχέση τους με τη φύση και τα ζώα και στο γεγονός της Γεννήσεως του Χριστού.

ΘΕΜΑ Α':

Άγιοι και ζώα

Ένα πολύ αγαπητό θέμα σε όλες τις τάξεις της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι η σχέση του ανθρώπου με τα ζώα. Η ευαίσθητη παιδική φύση που εκφράζεται με αγάπη προς τα κατοικίδια που έχουν πολλές οικογένειες, αλλά και οι ταινίες και τα κινούμενα σχέδια με πρωταγωνιστές ζώα, έχουν προετοιμάσει κατάλληλα το έδαφος για την πραγματοποίηση ενός τέτοιου μαθήματος. Σε επαρχιακές περιοχές επίσης, όπου η κτηνοτροφία είναι μέρος της οικιακής ή της επαγγελματικής καθημερινότητας των ανθρώπων, το θέμα είναι ακόμα πιο οικείο. Συνεπώς, ως θέμα του συγκεκριμένου μαθήματος τίθεται η σχέση των αγίων με τα ζώα. Το συγκεκριμένο μάθημα θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί και στα πλαίσια της Μελέτης Περιβάλλοντος (Ενότητα 4^η, Κεφάλαια 6-10 στο http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2260/Meleti-Perivallontos_G-Dimotikou_html-empl/). Ανάλογα με τον χρόνο και τη βαρύτητα που θέλει να δώσει ο εκπαιδευτικός, αλλά και κατά πόσο θέλει να καλύψει περισσότερα θέματα πέρα από αυτό, θα μπορούσε να γίνει και γενικότερη αναφορά στη σχέση του ανθρώπου με τη φύση, μέρος της οποίας είναι και τα ζώα.

ΣΤΟΧΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ:

Βασικός σκοπός του συγκεκριμένου μαθήματος είναι να καταλάβουν τα παιδιά τον σημαντικό ρόλο των ζώων στη ζωή του ανθρώπου και την ιδιαίτερη σχέση που είχαν οι άγιοι με τα ζώα. Ακόμα, να κατανοήσουν τις ισορροπίες που διατηρούσαν οι άγιοι ανάμεσα στην αγάπη τους για τον Θεό, τους ανθρώπους, τα ζώα και τα υπόλοιπα κτίσματα (*Όταν τα ζώα μιλούν με τους αγίους*, 2013). Επίσης, οι μαθητές θα διδαχθούν τη σχέση του ίδιου του Θεού με τα κτίσματά του, δηλαδή τόσο τους ανθρώπους, όσο και τα ζώα. Ακόμα, θα γνωρίσουν κάποια παραδείγματα θαυματουργικών επεμβάσεων του Θεού στον κόσμο με την κατάργηση των φυσικών νόμων και των κανόνων της λογικής, στις οποίες συχνά συμμετέχουν και ζώα. Ως επιμέρους στόχοι είναι να γνωρίσουν τα παιδιά το ζωικό βασίλειο και να ευαισθητοποιηθούν σχετικά με τα προβλήματα που το μαστίζουν (πχ. είδη προς εξαφάνιση), αλλά και να κατανοήσουν την έννοια της υγιούς σχέσης ανάμεσα σε ανθρώπους και ζώα, η οποία δεν παρακωλύει τη φυσική ροή των πραγμάτων στη φύση, αφού δεν είναι ούτε καταστροφική, ούτε στοργική σε σημείο υπερβολής.

ΥΠΟ-ΕΝΟΤΗΤΕΣ ΘΕΜΑΤΟΣ:

Οι ενότητες θα είναι ενδεικτικά οι παρακάτω:

- α) Δημιουργία του κόσμου (με έμφαση στη δημιουργία των ζώων και του ανθρώπου),
- β) Πτώση του ανθρώπου και οι αλλαγές που έγιναν στον κόσμο ως επακόλουθο,
- γ) Η Κιβωτός του Νώε,
- δ) Ιστορίες με Αγίους και ζώα,
- ε) Η σχέση του ανθρώπου με τα ζώα σήμερα (διαθεματικότητα, δραστηριότητες και εκπαιδευτικές επισκέψεις).

ΠΡΙΝ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ:

Αρχικά, για να ελκύσει ο εκπαιδευτικός το ενδιαφέρον και την προσοχή των μαθητών μπορεί να προβάλει εικόνες που να παρουσιάζουν τη δημιουργία του κόσμου της πέμπτης και έκτης

ημέρας, οπότε φτιάχτηκαν τα ζώα και τα ερπετά, η θάλασσα, ο αέρας και η ξηρά. Θα μπορούσε να ζητήσει από τα παιδιά να ονομάσουν τα ζώα που βλέπουν στις εικόνες και να πουν όσα γνωρίζει το καθένα γι' αυτά τα είδη. Εναλλακτικά, μπορούν να χρωματίσουν τις εικόνες της Δημιουργίας ή το κάθε παιδί να αναλάβει να ζωγραφίσει ένα ζώο και να το παρουσιάσει στην τάξη. Στη συνέχεια, ο εκπαιδευτικός θα αφηγηθεί την ιστορία που κρύβεται πίσω από τις εικόνες της Δημιουργίας με έμφαση στη μεγάλη αγάπη του Θεού για τα ζώα. Ως κλείσιμο, θα μπορούσε να γίνει προβολή ντοκιμαντέρ σχετικού με το ζωικό βασίλειο στην ολομέλειά του, δηλαδή μικρόκοσμος, πτηνά όλων των ειδών, εξωτικά και παράξενα ζώα, σπάνια είδη, αλλά και πασίγνωστα, ή κατοικίδια¹⁰⁶. Μετά το πέρας του βίντεο θα γίνει συζήτηση για τη μεγάλη ποικιλία και τον πλούτο που διαθέτει το ζωικό βασίλειο. Έτσι οι μαθητές θα διευρύνουν τις γνώσεις τους με ευχάριστο τρόπο.

Κατόπιν, ο εκπαιδευτικός θα αναφερθεί στη δημιουργία του ανθρώπου και θα εστιάσει κυρίως στο γεγονός ότι ο Θεός τον κατέστησε αρχηγό της κτήσεως. Μπορεί να ρωτήσει τα παιδιά πώς αντιλαμβάνονται τον όρο «αρχηγός της κτήσεως» και αφού γίνει συζήτηση, ανάλογα με τις απαντήσεις, να αποκαλύψει ο εκπαιδευτικός ότι ο όρος *αρχηγός* ισοδυναμεί με τον όρο *προστάτης*. Ότι, με άλλα λόγια, δόθηκε στον άνθρωπο η εξουσία όχι για να εκμεταλλεύεται και να καταστρέφει τη φύση, αλλά για να τη φροντίζει και να την προστατεύει (Πάτσαλος και Χατζηθανάση, 2022, σσ.316-317). Με αφορμή αυτό, καλό είναι να γίνει διάλογος σχετικά με την αντιμετώπιση της φύσης και των ζώων από τους ανθρώπους σήμερα. Μπορεί να γίνει αναφορά στη μόλυνση του περιβάλλοντος, την κακοποίηση ζώων ή και την υπέρμετρη στοργή που τους δίνεται ορισμένες φορές σε σημείο που τα καθιστά ανίκανα να επιβιώσουν μόνα τους στο φυσικό περιβάλλον για το οποίο φτιάχτηκαν. Ακόμα, είναι σημαντικό να γίνει αναφορά στη σχέση που είχε ο άνθρωπος με τα ζώα όσο ήταν μέσα στον Παράδεισο, η οποία ήταν φιλική και η επικοινωνία μαζί τους ήταν εύκολη¹⁰⁷. Και μια ερώτηση που θα βάλει πιθανόν σε σκέψη τους μαθητές και θα τους προβληματίσει ως ένα σημείο, είναι να αναφέρουν ποια είναι η ουσιαστική διαφορά μεταξύ ανθρώπων και ζώων, η απάντηση στην οποία είναι ο λογικός νους και η ελευθερία των επιλογών.

ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ:

Ύστερα από όλη αυτή την εισαγωγή στις απαρχές της σχέσης ανθρώπων και ζώων, ο δάσκαλος θα αναφερθεί στην ιστορία της Πτώσης του ανθρώπου¹⁰⁸. Ως ερώτηση πριν την έναρξη της αφήγησης μπορεί να τεθεί στους μαθητές να αναρωτηθούν τον λόγο για τον οποίο μέσα στον Παράδεισο τα ζώα ήταν όλα φιλικά και επικοινωνούσαν με τον άνθρωπο, ενώ τώρα τον φοβούνται και κάποια είναι πλέον επιθετικά και επικίνδυνα με αποτέλεσμα να τα φοβάται και ο άνθρωπος. Αφού οι μαθητές πουν τις σκέψεις τους, ο εκπαιδευτικός θα αφηγηθεί την ιστορία της Πτώσης και θα αποκαλύψει ότι τα ζώα βλέποντας την εναντίωση του ανθρώπου στον Θεό τον οποίο αγαπούσαν ως Δημιουργό και Πλάστη τους, έχασαν την εμπιστοσύνη που είχαν προς τον άνθρωπο και άρχισαν να τον φοβούνται (Παΐσιος, 2006, σσ.231-238). Ο φόβος τους αυτός τα έκανε επιθετικά. Σε αυτό το σημείο χρήσιμο παράδειγμα είναι αυτό της οχιάς, η οποία, όπως μπορεί να εξηγήσει ο εκπαιδευτικός, δεν

¹⁰⁶ Στο σημείο αυτό μπορεί να γίνει αξιοποίηση του ντοκιμαντέρ *The Ocean Uncut/1hr Deep Blue Wildlife*, το οποίο ο εκπαιδευτικός μπορεί με μεγάλη ευκολία να βρει στον σύνδεσμο <https://www.youtube.com/watch?v=nkRMI4IMugw>

Επίσης, στη σελίδα <https://www.natgeotv.com/gr> του Natural Geographic υπάρχουν πολλά επεισόδια με κεντρικό τους θέμα τα ζώα.

¹⁰⁷ Φωτόπουλος, 2022, σ.40. Πάτσαλος και Χατζηθανάση, 2022, σσ.338-340.

¹⁰⁸ Μουστάκη και Τιμαγένους, σσ.20-23.

επιτίθεται για να εκδικηθεί, αλλά επειδή φοβάται. Τα παιδιά μπορούν να αναφέρουν και άλλα ζώα που έχουν τέτοιες αντιδράσεις φόβου. Επίσης, συνεχίζοντας η διήγηση, αναφορά θα γίνει και στο γεγονός ότι τα ζώα δεν στράφηκαν μόνο ενάντια στον άνθρωπο, αλλά και μεταξύ τους άρχισαν να κάνουν κακό το ένα στο άλλο. Έτσι εμφανίστηκαν και τα σαρκοφάγα ζώα. Θα εξηγήσει ο εκπαιδευτικός στα παιδιά ότι ο Θεός το επέτρεψε αυτό, διότι όλη η κτίση ήταν φτιαγμένη για τον άνθρωπο. Από τη στιγμή, όμως, που ο άνθρωπος έβαλε το κακό στη ζωή του, όλα στην κτίση ακολούθησαν το παράδειγμά του. Η διαφορά, ωστόσο, είναι ότι τα ζώα δεν κάνουν κακό από κακία, αλλά από φόβο, από ένστικτο, ενώ ο άνθρωπος έχει την ελευθερία της επιλογής μεταξύ καλού και κακού, διότι διαθέτει λογικό νου (Βελιμίροβιτς, Τόμ. 7, 2014, σ.55, Σαχάρωφ, 1995, σ.138).

Η ερώτηση που ακολουθεί και την οποία θα κληθούν οι μαθητές να απαντήσουν είναι με ποιον τρόπο θα μπορούσε να διορθωθεί αυτή η κατάσταση. Αφού τα παιδιά καταθέσουν τις σκέψεις και τις προτάσεις τους, ο εκπαιδευτικός θα τους ζητήσει να ψάξουν με βάση όσα έχουν ειπωθεί ως εκείνη τη στιγμή, την αιτία που ώθησε τα ζώα να απομακρυνθούν από τον άνθρωπο. Η απάντηση σε αυτό, όπως έχει ήδη αναφερθεί, είναι η απομάκρυνση του ανθρώπου από τον Θεό. Επομένως, το αντίθετο, δηλαδή η εκ νέου προσέγγιση του Θεού από τον άνθρωπο, θα οδηγήσει σε μια νέα σχέση αγάπης και εμπιστοσύνης του ανθρώπου με τα ζώα. Προς ενίσχυση των λεγομένων, και για να αποδειχθεί ότι πράγματι έτσι γίνεται, ο εκπαιδευτικός μπορεί να αφηγηθεί ιστορίες αγίων ανθρώπων που επειδή αγάπησαν και πλησίασαν τον Θεό, είχαν φιλική σχέση και με τα ζώα. Τέτοια παραδείγματα μπορεί να είναι η ιστορία του προφήτη Δανιήλ στον λάκκο με τα λιοντάρια (Βαλλή και Κασαπίδης, 2013, σσ.163-164), της Αγίας Μελανγκέλ με τα λαγουδάκια (*Σταλαγματιές της αγάπης του Θεού*, 2006, σ.41), του Αγίου Γερασίμου του Ιορδανίτου με το λιοντάρι (*Σταλαγματιές της αγάπης του Θεού*, 2006, σσ.31-35), του Αγίου Παϊσίου με τις οχιές και το πουλάκι Όλετ (Παΐσιος, 2006, σσ.239-240), του Αγίου Πορφυρίου με τα ζώα (*Σταλαγματιές της αγάπης του Θεού*, 2006, σσ.82-85) και πολλές άλλες ιστορίες που αναφέρονται σε διάφορα Ορθόδοξα Χριστιανικά βιβλία¹⁰⁹.

Με βάση τα παραπάνω, οι μαθητές μπορούν να αναζητήσουν και να βρουν ποια είναι τα κοινά χαρακτηριστικά που έχουν όλοι οι άγιοι μεταξύ τους, να εξετάσουν με ποιον τρόπο η αγιότητα, δηλαδή η αληθινή αγάπη, επηρεάζει ζώα και ανθρώπους, πώς είναι η ζωή των αγίων και γενικά να κάνουν μια μικρή έρευνα σχετικά με το ποιοι είναι οι άγιοι. Η έρευνα αυτή μπορεί να πραγματοποιηθεί είτε σε ομαδικό επίπεδο, είτε ατομικά με την κατάλληλη καθοδήγηση πάντα από τον εκπαιδευτικό.

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Στα πλαίσια της διαθεματικής προσέγγισης του συγκεκριμένου θέματος, ο εκπαιδευτικός θα μπορούσε να αναφερθεί στη θεωρία της εξέλιξης, η οποία εμπλέκει τόσο ιστορικές αναφορές και πρόσωπα, όσο και θέματα βιολογίας. Καθώς παραπάνω έχει ήδη γίνει αναφορά στην ορθόδοξη χριστιανική άποψη σχετικά με τη δημιουργία του κόσμου και του ανθρώπου, ο εκπαιδευτικός μπορεί να εξηγήσει περιληπτικά στους μαθητές τη θεωρία της εξέλιξης και να συγκρίνουν αυτές τις δύο διαφορετικές οπτικές. Κατόπιν, μπορεί με βάση αυτά να γίνει συζήτηση σχετικά με τους επιστήμονες, ότι δηλαδή κάνουν φιλότιμες προσπάθειες να εξηγήσουν τον κόσμο και τον τρόπο λειτουργίας του χωρίς, όμως, αυτό να σημαίνει ότι η επιστήμη έχει το «αλάθητο», όπως ομολογούν και οι ίδιοι οι φυσικοί επιστήμονες.

¹⁰⁹Όταν τα ζώα μιλούν με τους αγίους, 2013. *Χαρίσματα και χαρισματούχοι*, 1998, σσ.235-271.

Επομένως, μπορεί και να υπάρξουν και επιστημονικά λάθη ανά καιρούς. Χαρακτηριστικά, μπορεί να αναφερθεί στο γεγονός ότι έχουν δει το φως της δημοσιότητας σύγχρονες αξιόλογες μελέτες, οι οποίες υποδεικνύουν επιστημονικά λάθη και παραλήψεις της θεωρίας του Δαρβίνου¹¹⁰.

Μέσα από αυτόν τον διάλογο, τα παιδιά θα γνωρίσουν και θα κατανοήσουν την επίσημη θέση του Χριστιανισμού για τη Δημιουργία, καθώς και σε ποιο σημείο έχουν φτάσει οι ανθρώπινες προσπάθειες σχετικά με αυτό το ζήτημα¹¹¹. Επίσης, θα τονιστεί το απόλυτο του εκκλησιαστικού δόγματος, ότι δηλαδή ο άνθρωπος δημιουργήθηκε από την αρχή ως σώμα και ψυχή (Γρηγόριος, 2012). Σημαντικό είναι να γίνει, επίσης, κατανοητή η τάση του ανθρώπινου πνεύματος να βελτιώνεται, να ερευνά τον κόσμο και να ανακαλύπτει, η οποία εκφράζεται μέσα από τον επιστημονικό συλλογισμό, που αν και ευμετάβλητος, λόγω της σχετικής γνώσης του ανθρώπου, έχει αξία για την πρόοδο του πολιτισμού. Επιπλέον, οι μαθητές πρέπει να καταλάβουν μέσα από τα επιχειρήματα, τον προβληματισμό και τον γόνιμο διάλογο, ότι ακόμα κι αν κάποια επιστημονική θεωρία αποδειχθεί λάθος, αυτό δεν αποτελεί αρνητικό στοιχείο. Είναι στη φύση του ανθρώπου κατά την αναζήτηση της αλήθειας να λαθεύει. Αρκεί να έχει την επιστημονική υπευθυνότητα να αναγνωρίζει τα λάθη του και να τα αξιοποιεί ως έρευσμα και πολύτιμη γνώση για να προχωρήσει παραπέρα. Τέλος, είναι σημαντικό να κατανοήσουν οι μαθητές ότι η πίστη και η επιστήμη δεν είναι αντίπαλες όταν η κάθε μια δεν προσπαθεί να υπερβεί τα όριά της, αλλά συμπορεύονται και αλληλοσυμπληρώνονται (Δρίτσας και συν., 2002, σσ.196-204).

ΜΕΤΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ:

ΔΡΑΚΟΙ ΚΑΙ ΑΓΙΟΙ

Ένα ενδιαφέρον θέμα είναι επίσης, το ερώτημα εάν υπήρχαν δράκοι. Ένα βίντεο σχετικά με τον «Δράκο του Κομοντό» μπορεί να αποτελέσει ιδιαίτερα καλή αφορμή για την ανάπτυξη του θέματος¹¹². Στη συνέχεια, μπορεί να γίνει αφήγηση βίων αγίων που αντιμετώπισαν δράκους, με πιο χαρακτηριστικό τον βίο του Αγίου Γεωργίου¹¹³. Με την κατάλληλη αξιοποίηση εγκυκλοπαιδειών, ιστορικών γεγονότων και άλλων πηγών, ο εκπαιδευτικός μπορεί να αποδείξει στους μαθητές ζωντανά ότι πράγματι κάποτε υπήρχαν τα τεράστια αυτά ερπετά που σκόρπιζαν τον τρόμο, τα οποία τελικά εξαφανίστηκαν (*Εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν*, Τόμ. 4, 1928, σσ.747-749). Για τη διαθεματική προσέγγιση του θέματος, ο διδάσκων μπορεί να αξιοποιήσει και διηγήσεις, κείμενα αληθινά ή φανταστικά από τη λογοτεχνία και τα λαϊκά παραμύθια¹¹⁴ και να ενθαρρύνει τη συζήτηση και τον γόνιμο διάλογο, ακόμα και την αμφισβήτηση. Εάν ο εκπαιδευτικός έχει την ευχέρεια, μπορεί να επεκταθεί και στις γεωγραφικές και λαογραφικές προεκτάσεις του ζητήματος, αξιοποιώντας για παράδειγμα το ριζίτικο τραγούδι, εμβαθύνοντας στον συμβολισμό των ζώων σε αυτό, ή κάνοντας ένα μικρό «ταξίδι» στον κόσμο της τέχνης που ασχολείται με τα ζώα και κυρίως τους δράκους από τα παλιότερα χρόνια έως σήμερα.

¹¹⁰Υπάρχουν αρκετές επιστημονικές μελέτες σχετικά με το θέμα αυτό. Αναφέρουμε ενδεικτικά: Κωστόφ, 1988. Rose, 2000, σσ.283-338.

¹¹¹Χατζηνικολάου, *Αρχή και τέλος του κόσμου*, 2003. Χατζηνικολάου, *Ο άνθρωπος μέσα στο σύμπαν*, 2003.

¹¹²Πληροφορίες σχετικά μπορούν να αναζητηθούν στο <https://uofa.ru/el/chem-pitayutsya-varany-ostrova-komodo-komodskii-variant-samaya-krupnaya-iz/> και μπορεί να γίνει ενδεικτικά προβολή του συνοπτικού βίντεο που βρίσκεται στον σύνδεσμο <https://www.youtube.com/watch?v=rfljW07Us>.

¹¹³Ιακώβου, *Όταν γελάει ο ουρανός* 7, 2022. Φωτόπουλος και Φωτοπούλου, Τόμ. 4, 2004, σσ.41-46.

¹¹⁴Π.χ. Μέγας, 1994, σσ.205-209.

Στα πλαίσια της ενεργητικής διαθεματικής προσέγγισης της σχέσης του ανθρώπου με τα ζώα μπορούν να διενεργηθούν εντός του σχολικού προγράμματος δραστηριότητες όπως επισκέψεις σε ζωολογικά πάρκα ή σε μοναστηριακές μονάδες που εκτρέφουν ποικιλία ζώων. Ακόμα, μπορεί να διοργανωθεί επίσκεψη σε ιερό ναό με αγιογραφημένες εικόνες από τη Δημιουργία του κόσμου, τον κατακλυσμό του Νώε, εικόνες που να αναπαριστούν τον Άγιο Γεράσιμο τον Ιορδανίτη με το λιοντάρι, τον Άγιο Γεώργιο με τον Δράκο και άλλους αγίους με ζώα ή τα ζώα με τα οποία αναπαρίστανται οι τέσσερις Ευαγγελιστές. Κάθε ερέθισμα και κάθε εικόνα που δίνεται στα παιδιά είναι μια ευκαιρία για συζήτηση και προβληματισμό τόσο κατά τη διάρκεια της επίσκεψης, όσο και κατόπιν, στην τάξη.

Επίσης, μπορεί να πραγματοποιηθεί επίσκεψη του τμήματος σε κάποια μικρή κτηνοτροφική μονάδα, όπου οι άνθρωποι που εργάζονται εκεί, ύστερα από συνεννόηση με τον εκπαιδευτικό, θα μπορούσαν να κάνουν μια σύντομη ξενάγηση στους μαθητές και να τους μιλήσουν σχετικά με την ανάγκη να δείχνει ο άνθρωπος σεβασμό και αγάπη στα ζώα, αφού κι αυτά με τη σειρά τους του προσφέρουν τόσο πολλά καλά. Η επιλογή μικρής κτηνοτροφικής μονάδας είναι σκόπιμη, καθώς στις μεγαλύτερες το περιβάλλον είναι πιο απρόσωπο και η εργασία πιο εντατική, επομένως τα παιδιά μπορεί να μην έχουν την ευκαιρία να έρθουν σε στενότερη επαφή με τους ανθρώπους που δουλεύουν με τα ζώα, ούτε και με τα ίδια τα ζώα.

Τέλος, μια πολύ ενδιαφέρουσα και ωφέλιμη πρόταση είναι να πραγματοποιηθεί επίσκεψη στον χώρο του σχολείου από μέλη συλλόγων προστασίας άγριων ζώων, αλλά και οικοσυστηματικών, και να γίνει παρουσίαση στους μαθητές βασικών πληροφοριών που να στοχεύουν στην ενημέρωση και την ευαισθητοποίησή τους. Φυσικά, πριν από κάθε επίσκεψη σε οποιονδήποτε χώρο, ο εκπαιδευτικός και οι μαθητές καλό είναι να έχουν προετοιμαστεί κατάλληλα και να έχουν, εάν είναι δυνατόν, προετοιμάσει και κάποιες ερωτήσεις για να τις υποβάλουν στους ανθρώπους με τους οποίους θα έρθουν σε επαφή.

ΘΕΜΑ Β΄:

Η Γέννηση του Χριστού

Ένα άλλο θέμα το οποίο θα μπορούσε να προταθεί ως παράδειγμα διδασκαλίας του Ορθόδοξου Χριστιανικού βιβλίου, είναι η Γέννηση του Χριστού, καθώς πρόκειται για μια ιστορία σχετικά γνωστή στα παιδιά. Συνεπώς, στη συνέχεια θα γίνει μια σύντομη παρουσίαση ενός ενδεικτικού μαθήματος πάνω στο συγκεκριμένο θέμα.

ΣΤΟΧΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ:

Όπως προαναφέρθηκε, πρόκειται για ήδη γνωστό θέμα σε όλα τα παιδιά, αφού κάθε χρόνο στη γιορτή των Χριστουγέννων γίνεται αναφορά στο γεγονός της Γεννήσεως. Συνεπώς, στόχος του διδάσκοντα είναι να τα βοηθήσει να εμβαθύνουν στα σχετικά κείμενα, να αντιληφθούν τη σημασία και τη μοναδικότητα του γεγονότος και να επεκτείνουν τη μελέτη τους δημιουργικά και σε άλλα πεδία.

ΥΠΟ-ΕΝΟΤΗΤΕΣ ΘΕΜΑΤΟΣ:

Οι ενότητες διδασκαλίας του συγκεκριμένου θέματος διαμορφώνονται ως εξής:

- α) Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου,
- β) Η απογραφή και η Γέννηση του Χριστού,

γ) Το ταξίδι των Μάγων και η συνάντησή τους με τον βασιλιά Ηρώδη,

δ) Η σφαγή των νηπίων και η φυγή για την Αίγυπτο.

ΠΡΙΝ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ:

Είναι σημαντικό, ως πρώτο βήμα να τεθούν οι ιστορικές και θεολογικές βάσεις μέσω εισήγησης από τον εκπαιδευτικό, καθώς στη φάση αυτή οι μαθητές είναι δύσκολο να κατακτήσουν αυτή τη γνώση με έρευνα και ατομική ή ομαδική εργασία στα στενά χρονικά περιθώρια της σχολικής χρονιάς. Συνεπώς, ο εκπαιδευτικός θα εξηγήσει περιληπτικά και με απλή και κατανοητή αφήγηση πώς περίμεναν οι Ιουδαίοι την άφιξη του Μεσσία στον κόσμο, τι είχαν γράψει γι' αυτόν οι προφήτες και τι είχε υποσχεθεί ο ίδιος ο Θεός¹¹⁵. Σε αυτό το στάδιο, μεγάλη προσοχή πρέπει να δοθεί στη σύντομη διάρκεια και τη λακωνική περιγραφή, αφού δεν πρέπει να κουραστούν οι μαθητές με τις πληροφορίες αυτές οι οποίες είναι παράπλευρες του κυρίως θέματος. Πρόκειται απλά για κάποια βασικά στοιχεία που στοχεύουν στην καλύτερη κατανόησή του από τους μαθητές αργότερα στην πορεία της διδασκαλίας.

Στο επόμενο βήμα, αναφορά θα γίνει στο γεγονός του Ευαγγελισμού (Λουκ. 1, 26-38). Θα γίνει αναφορά στην Παναγία και οι μαθητές μπορούν να συμπληρώσουν τι γνωρίζουν γι' αυτήν¹¹⁶. Θα τονιστεί η αρετή της και το κατά πόσο ήταν άξια ώστε να επιλεγεί από τον Θεό για να γίνει μητέρα Του. Στη συνέχεια, θα πραγματοποιηθεί αφήγηση του περιστατικού του Ευαγγελισμού, το οποίο ήταν η αρχή της ελεύσεως του Χριστού στον κόσμο. Ανάλογα με το ακροατήριο, ο εκπαιδευτικός θα δώσει τις απαραίτητες επεξηγήσεις. Βασικό είναι να τονιστεί ότι η Παναγία δεν είχε σύζυγο και ότι με θαυματουργικό τρόπο την επισκίασε το Άγιο Πνεύμα και κυοφόρησε τον Χριστό. Φυσικά, για να μη μετατραπεί το μάθημα σε στείρα εισήγηση και παράλληλα για να διατηρηθεί ακμαίο το ενδιαφέρον και η προσοχή των μαθητών, καλό είναι ο εκπαιδευτικός να αποκαλύπτει τα παραπάνω στοιχεία ύστερα από σχετικές ερωτήσεις και ανάλογα με τις απαντήσεις που θα λαμβάνει. Για παράδειγμα, στην προκειμένη περίπτωση θα μπορούσε να προηγηθεί η ερώτηση ποιος ήταν ο άντρας της Παναγίας, δηλαδή ο πατέρας του Χριστού. Ακόμα, μπορεί να γίνει συζήτηση γύρω από το γεγονός ότι ο Χριστός ήταν ο ίδιος ο Θεός που υπήρχε πάντα και ο οποίος αποφάσισε τότε να γίνει άνθρωπος και να έρθει στη Γη. Πρόκειται για μια εξήγηση δυσνόητη σε αυτές τις ηλικίες, καθώς συνήθως επικρατεί μεταξύ των μαθητών η εντύπωση ότι άλλος ήταν ο Θεός που δημιούργησε τον κόσμο και άλλος ο Χριστός ο οποίος ξεκινά την ύπαρξή Του από τη γέννησή Του (Φωτόπουλος, 2022, σσ.15-22).

Όλα τα παραπάνω όμως, είναι τελείως εισαγωγικά του μαθήματος και προτείνεται να έχουν προηγηθεί σε κάποιο άλλο μάθημα, ώστε να όταν έρθει η ώρα της διδασκαλίας του ίδιου του γεγονότος της Γεννήσεως, οι μαθητές να είναι κατάλληλα προετοιμασμένοι. Επίσης, είναι δεδομένο ότι ο κάθε εκπαιδευτικός παράλληλα με την αφήγηση και τον διάλογο μπορεί να αξιοποιήσει την πληθώρα των ορθόδοξων χριστιανικών βιβλίων για παιδιά¹¹⁷ που κυκλοφορούν για να καταστήσει το μάθημα πιο ενδιαφέρον και να του προσφέρει ζωντάνια και παραστατικότητα. Επίσης, μπορεί να μελετήσει άλλα ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία, όπως

¹¹⁵Παπαγιάννης, 2015, σ.749. Μάθας και Γαβαλάς, 1979, σσ.75-83. Ενισλείδου και Κεραμίδας, 1958, σσ.181-182.

¹¹⁶Εμφανίσεις και θαύματα της Παναγίας, 2003, σσ.5-11.

¹¹⁷Wildsmith, 1989. Παλιάκη, *Μαθαίνω από τις εικόνες, Η γέννηση του Χριστού μας*, χ.χ. κ.ά.

η Αγία Γραφή και τα ερμηνευτικά των Αγίων Πατέρων¹¹⁸ ως πηγές προς επίρρωση των δικών του γνώσεων, για να είναι κατάλληλα προετοιμασμένος για τη διδασκαλία και να απαντήσει άμεσα σε πιθανές ερωτήσεις που θα του υποβάλουν οι μαθητές στην πορεία του μαθήματος.

Ως τρίτη υποενότητα του θέματος που διδάσκεται είναι η αναφορά στην απογραφή που γινόταν εκείνη την εποχή. Ο εκπαιδευτικός θα αναφερθεί στην απογραφή του Οκταβιανού Καίσαρα (Λουκ. 2, 1-5). Στο σημείο αυτό χρήσιμη μπορεί να αποδειχθεί η διαθεματική προσέγγιση μέσα από την ιστορική μελέτη και τη γνώση της γεωγραφίας, την πολιτική αγωγή και τη γλωσσολογική ενασχόληση. Πιο αναλυτικά, στο κομμάτι της ιστορίας, ο εκπαιδευτικός μπορεί να βοηθήσει τους μαθητές να καταλάβουν ότι μεταξύ των εδαφών που κατείχε εκείνη την εποχή η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία ήταν και η Ιουδαία (Τσανανάς και Μπάρλος, 2012, σσ.9-17). Παράλληλα, ένας γεωγραφικός ή, ακόμα καλύτερα, ένας ιστορικός χάρτης μπορεί να διευκολύνει στην απεικόνιση των λεγομένων και την ταχύτερη κατανόηση των ορίων της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ακόμα, είναι εύκολος ο εντοπισμός της θέσης της Ιουδαίας, η οποία αποτελεί και το επίκεντρο του ενδιαφέροντος, αφού όλα τα γεγονότα στα οποία εστιάζει η διδασκαλία που ακολουθεί λαμβάνουν μέρος στην Ιουδαία. Με αυτόν τον τρόπο γίνεται, λοιπόν, ένας συγκερασμός ιστορίας και γεωγραφίας.

Σημαντικό, επίσης, είναι να γίνει επεξήγηση του τρόπου διοίκησης της αυτοκρατορίας, που σε διαθεματικό επίπεδο εμπλέκει γνώσεις πολιτικής αγωγής. Στο σημείο αυτό ο εκπαιδευτικός θα διευκρινίσει ότι ο αυτοκράτορας, δηλαδή ο Οκταβιανός, την εποχή εκείνη είχε διορίσει τοπικούς διοικητές, όπως για παράδειγμα, τον Ηρώδη (*Εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν*, Τόμ. 6, 1929, σσ.404-405. *Εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν*, Τόμ. 10, 1929, σσ.32-33). Η αναφορά στον Ηρώδη θα βοηθήσει παρακάτω στην ιστορία των μάγων, ώστε οι μαθητές να μην τον συγχέουν με τον Οκταβιανό, ο οποίος διοργάνωσε την απογραφή. Το μάθημα μπορεί να επεκταθεί με την αναφορά στα πολιτεύματα του παρελθόντος σε σύγκριση με το σήμερα, αφού εκείνη την εποχή το κατεξοχόν πολίτευμα ήταν η βασιλεία, ενώ σήμερα κυριαρχεί το δημοκρατικό πολίτευμα. Επίσης, αναφορά μπορεί να γίνει και στον Αριστοτέλη και να συζητηθεί ποια είναι τα πολιτεύματα και ποιες οι εκτροπές τους (Χατζαργυρός, 2015, σσ.34-42). Μπορεί να οργανωθεί διάλογος μεταξύ ομάδων, η κάθε μια από τις οποίες θα υποστηρίζει ένα πολίτευμα. Επίσης, καλό είναι να υπάρξει προβληματισμός και να προκύψει συζήτηση σχετικά με τις επιθυμητές ιδιότητες που πρέπει να κατέχει ένας πρωθυπουργός ή βασιλιάς για να θεωρείται καλός. Στην πορεία του μαθήματος μπορεί να αναδυθούν κι άλλα ενδιαφέροντα ερωτήματα, όπως για παράδειγμα, εάν μπορεί ένας δικτάτορας να είναι καλός. Ο δάσκαλος θα επιλέξει πόση ώρα μπορεί να αφιερώσει σε αυτές τις απορίες και κατά πόσο είναι ωφέλιμο να δώσει βαρύτητα ή να τις προσπεράσει χωρίς να εμβαθύνει σε αυτές.

Επίσης, πολύ μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ονομασίες των αυτοκρατόρων εκείνης της εποχής. Για παράδειγμα, ο Ιούλιος Καίσαρας και ο Αύγουστος Οκταβιανός έχουν τα ίδια ονόματα με τους αντίστοιχους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο. Στο σημείο αυτό, σημαντική βοήθεια μπορούν να προσφέρουν λίγες γνώσεις γλωσσολογίας. Οι μαθητές μπορούν να αναζητήσουν με τη βοήθεια του δασκάλου τη σημασία των ονομάτων των μηνών, καθώς και πώς ονόμαζαν οι αρχαίοι Έλληνες τους μήνες¹¹⁹. Ακόμα, άλλα ερωτήματα που μπορούν να

¹¹⁸Μαυρομάτης, 2004, σσ.28-39. Βαδραχάνης, 2015, σσ.63-69. Χρυσόστομος, *Ομιλίες στα γεγονότα της Θείας Οικονομίας*, 1997, σσ.10-47.

¹¹⁹<https://www.fatsimare.gr/ksere-te-oti/2016/01/18/apo-poy-proilthan-ta-onomata-ton-minon>
<https://www.iefimerida.gr/news/126506/πως-πηραν-ta-onomata-tous-oi-mhnes>.

αναζητηθούν και να μελετηθούν είναι το Ιουλιανό ημερολόγιο, δηλαδή πώς προέκυψε, ποια σχέση έχει με τον Ιούλιο Καίσαρα, πώς λειτουργεί, τι λάθος έγινε και πώς διορθώθηκε – αναφορά στα δίσεκτα έτη –και πόσες μέρες έχει τελικά ο χρόνος¹²⁰. Πρόκειται για πολύ ενδιαφέρουσες ιστορικές και γλωσσολογικές γνώσεις που θα εισάγουν τους μαθητές στη λογική της έρευνας, αλλά και θα τους βοηθήσουν να κατανοήσουν καλύτερα την εποχή στην οποία εστιάζει η διδασκαλία.

Φυσικά, από όλα τα παραπάνω θέματα που προτείνονται, ο κάθε εκπαιδευτικός έχει την ευχέρεια να επιλέξει ποια θα αξιοποιήσει ή σε ποια μαθήματα προτιμά να επεκταθεί, σε ποιες και πόσες σχολικές ώρες. Όπως γίνεται αντιληπτό, δεν είναι εφικτό να συζητηθούν όλα μαζί στην ίδια ώρα και στο ίδιο μάθημα. Ένας εκπαιδευτικός θα μπορούσε και να οικοδομήσει όλα τα παραπάνω σταδιακά μέσα στο σχολικό έτος πάνω στην ήδη κεκτημένη γνώση.

Στη συνέχεια, θα γίνει λόγος για το διάταγμα για απογραφή του Οκταβιανού. Ο εκπαιδευτικός μπορεί να προβάλει στους μαθητές το άγαλμα του Οκταβιανού είτε σε εκτυπωμένη φωτογραφία, είτε στον προτζέκτορα της τάξης. Έπειτα μπορεί να γίνει συζήτηση με την ολομέλεια της τάξης σχετικά με την απογραφή. Εάν οι μαθητές έχουν παραστάσεις και μνήμες από την πιο πρόσφατη απογραφή, ο εκπαιδευτικός μπορεί να τις αξιοποιήσει για να τους εξηγήσει τον όρο και παράλληλα να τους βοηθήσει να κατανοήσουν το μέγεθος της δυσκολίας που παρουσίαζε ένα τέτοιο εγχείρημα εκείνη την εποχή, καθώς ήταν η πρώτη φορά που επιχειρήθηκε να γίνει απογραφή σε τόσο μεγάλη έκταση όπως αυτή της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ακόμα, μπορεί να συζητηθεί ο τρόπος με τον οποίο έγινε. Ότι δηλαδή, ενώ στις μέρες μας γίνεται ηλεκτρονικά, εκείνη την εποχή αυτή η δυνατότητα δεν υπήρχε. Επομένως, οι άνθρωποι κλήθηκαν να πάνε στον τόπο της καταγωγής τους για να απογραφούν και μαζί με όλους και η Παναγία με τον Ιωσήφ τον μνηστήρα της. Καθώς και οι δύο ανήκαν στη φυλή του Δαυΐδ, ταξίδεψαν ως τη Βηθλεέμ που ήταν ο τόπος καταγωγής τους. Στο σημείο αυτό καλό είναι ο δάσκαλος να δείξει σε έναν χάρτη την τοποθεσία της Βηθλεέμ. Σύμφωνα με τη διήγηση, η Βηθλεέμ ήταν μικρή πόλη και πολλοί την είχαν εγκαταλείψει με τα χρόνια. Όταν, λοιπόν, όλοι επέστρεψαν για να απογραφούν γέμισαν όλα τα καταλύματα και κάποιοι δεν έβρισκαν που να μείνουν. Μεταξύ αυτών και ο Ιωσήφ με την ετοιμόγεννη Παναγία. Έπρεπε να βρουν μέρος για να μείνουν το βράδυ, αφού η Παναγία δεν μπορούσε να μείνει έξω στο κρύο. Έτσι, κατέφυγαν τελικά σε μια σπηλιά που είχε διαμορφωθεί ως στάβλος, τόσο για να προστατευθούν από το κρύο και τα άγρια ζώα, όσο και για να επωφεληθούν από τα ζεστά χνώτα των ζώων.

ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ:

Σε αυτό το σημείο πλέον, γίνεται αναφορά στην κύρια ενότητα της διδασκαλίας, στη Γέννηση του Χριστού. Είναι καλό και πολύ βοηθητικό για την καλύτερη κατανόηση και την εμπέδωση να προβάλει ο εκπαιδευτικός την εικόνα της Γεννήσεως και κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας να μπορούν οι μαθητές να την επεξεργάζονται (Μαγδαληνή, 2007, σσ.264-267). Το μάθημα, λοιπόν, θα συνεχιστεί με βάση την εικόνα. Θα γίνει αναφορά στο ότι η Θεοτόκος γέννησε και τοποθετήστε το βρέφος στη φάτνη των ζώων. Είναι σημαντικό να διευκρινιστεί ότι η σπηλιά και η φάτνη είναι δύο τελείως διαφορετικά πράγματα, καθώς επικρατεί η αντίληψη σχετικά με τη γέννηση του Χριστού ότι φάτνη και σπηλιά-στάβλος είναι συνώνυμα. Αυτό έχει πιθανώς προκύψει, διότι ονομάζουμε φάτνη την τρισδιάστατη εικόνα της Γεννήσεως που στολίζουμε μαζί με το Χριστουγεννιάτικο δέντρο. Επομένως, φάτνη είναι

¹²⁰ Αγγελιδάκης, 2017. Γιαννακόπουλος, 1995.

το σκεύος από το οποίο έτρωγαν τα ζώα κι εκεί τοποθέτησαν τον μικρό Χριστό για να έχει ζέστη από τον σανό που ήταν στρωμένος σ' αυτήν και από τα χνώτα των ζώων που ήταν συγκεντρωμένα τριγύρω (Πατάπιος, 2008, σσ.27-30).

Ο εκπαιδευτικός, μαζί με τους μαθητές, μπορεί να προβεί στη συνέχεια, σε ανάλυση των σκηνών που παρουσιάζονται στην εικόνα της Γεννήσεως. Οι μαθητές θα παρατηρήσουν τον Ιωσήφ έξω από τη σπηλιά και όχι μέσα μαζί με το μωρό και τη μητέρα Του. Ο λόγος είναι ότι ο Ιωσήφ ήταν απλώς ο προστάτης της Παναγίας και όχι πατέρας του Χριστού, επομένως αυτό δηλώνεται με την απόστασή του από τη σπηλιά. Μάλιστα, σε ορισμένες αγιογραφίες της Γεννήσεως φαίνεται σαν να συνομιλεί με έναν βοσκό που φέρει μαύρη κάπα. Πιστεύεται ότι ο βοσκός αυτός είναι ο διάβολος που του βάζει λογισμούς σχετικά με την παρθενία της Θεοτόκου, καθώς όπως αναφέρεται και στο Ευαγγέλιο ο Ιωσήφ για κάποιο διάστημα είχε αμφιβολίες και σκεφτόταν να τη διώξει από την προστασία του (Α. Καρέα, 2000, σσ.72-73). Φυσικά, η συγκεκριμένη αναφορά ίσως καλό είναι να μη γίνει σε παιδιά πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης ή τουλάχιστον, σε μαθητές των μικρότερων τάξεων του δημοτικού, καθώς αφορά τη γνώση ενός ζητήματος που μπορεί να μην κατέχουν πλήρως οι μαθητές σε μικρές ηλικίες και ίσως να προκαλέσει προβληματισμό ή ερωτήματα τα οποία δεν είναι επί του παρόντος, ούτε στη δικαιοδοσία του εκπαιδευτικού να τα διδάξει, αφού πρόκειται για ζήτημα που προτιμότερο είναι να το συστήσουν οι γονείς στο παιδί. Επίσης, και η αναφορά στον διάβολο μπορεί να προκαλέσει αρνητικά συναισθήματα και εντυπώσεις στα παιδιά μικρότερων ηλικιών.

Κάτι άλλο το οποίο μπορεί να προκαλέσει την προσοχή είναι το μέγεθος της φιγούρας της Παναγίας. Η Παναγία στις εικόνες της Γέννησης παρουσιάζεται μεγαλύτερη από όλες τις άλλες φιγούρες και αυτό, πρέπει να εξηγήσει ο διδάσκων ότι οφείλεται στο ότι αυτή είναι το κεντρικό πρόσωπο της ιστορίας, διότι αν και σιωπηλή ως παρουσία, χάρη σ' αυτήν έγιναν όλα (Πατάπιος, 2008, σσ.32-33). Εάν ο εκπαιδευτικός έχει τον χρόνο και τη διάθεση, μπορεί να κάνει προέκταση του θέματος στην ταπείνωση, τη σιωπή και στο προσευχητικό πνεύμα της Παναγίας και τον τρόπο με τον οποίο αυτά συμβάλλουν ουσιαστικά στη ζωή των ανθρώπων (Παλαμάς, 1986, σσ.269-281).

Κατόπιν, σχολιασμός μπορεί να γίνει και στα δύο ζώα που απεικονίζονται δίπλα στη φάτνη, το μοσχάρι και το γαϊδουράκι. Το μοσχάρι φαίνεται ότι συμβολίζει τους Ιουδαίους, ενώ το γαϊδουράκι που οι Ιουδαίοι το θεωρούσαν ακάθαρμο συμβολίζει τους Ειδωλολάτρες. Επομένως, τα ζώα που στέκονται δίπλα στον Ιησού, συμβολίζουν τους ανθρώπους που κάλεσε κοντά Του (Πατάπιος, 2008, σσ.38-39). Εάν ο διδάσκων το επιθυμεί, στο σημείο αυτό μπορεί να γίνει προέκταση του μαθήματος σχετικά με την ισότητα όλων των ανθρώπων με αναφορές στην κοινωνιολογία και τη λογοτεχνία. Μπορεί να αναφερθεί ότι ο Θεός τους θέλει όλους ίσους και τους καλεί όλους κοντά Του (Γαλ. 3, 28-29). Συνεπώς, ο ρατσισμός είναι απαράδεκτο στοιχείο στα πλαίσια των κοινωνιών. Μπορεί μάλιστα, να γίνει και αναφορά σε αγίους άλλων εθνών, όπως ο Τούρκος άγιος Αχμέτ (Φωτόπουλος και Φωτοπούλου, Τόμ. 5, 2004, σσ.19-26), ο Ινδός άγιος Ιωάσαφ (*Ο πολύτιμος μαργαρίτης*, 1991) και ο άγιος Μωυσής ο Αιθίοπας (Παλιάκη και Παλιάκη, 2009, σσ.51-53), και στο αγαπητικό και φιλόανθρωπο πνεύμα της Ιεραποστολής που δεν διακρίνει τους ανθρώπους με βάση τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά τους, αλλά προσφέρει σε όλους ό,τι διαθέτει και με ισάξιο τρόπο (*Ο ιεραπόστολος του Ζαΐρ π. Κοσμάς Γρηγοριάτης*, 1991).

Παρακάτω, θα σχολιαστεί η παρουσία των βοσκών που φαίνεται στην εικόνα να τους καλεί ένας άγγελος να προσκυνήσουν τον νεογέννητο Χριστό. Θα γίνει αναφορά στην αντίστοιχη διήγηση αυτού του περιστατικού και καλό είναι στο τέλος να σχολιαστεί ότι ο Χριστός δεν κάλεσε σοφούς και πλούσιους, αλλά απλούς και ταπεινούς ανθρώπους γιατί αγαπά τις ταπεινές ψυχές, αφού και ο ίδιος έδειξε τέτοια ταπείνωση, ώστε γεννήθηκε φτωχικά σε μια φάτνη (Βλάχος, 2018).

Επόμενη αναφορά θα γίνει στην άφιξη των μάγων στον τόπο της Γέννησης υπό την καθοδήγηση του αστεριού. Ο εκπαιδευτικός διηγείται την ιστορία περιλαμβάνοντας σ' αυτή και τη συνάντηση των μάγων με τον Ηρώδη. Στη συνέχεια, θα ακολουθήσει μια αναγκαία ανάλυση ορισμένων πραγμάτων. Για παράδειγμα, η ερώτηση ποιοι ήταν οι μάγοι και πού ζούσαν, μπορεί να επιφέρει πλήθος διαφορετικών απαντήσεων από τους μαθητές, με προέλευση ακούσματα και φήμες, κινηματογραφικές παραγωγές ή ακόμα και την ίδια τους τη φαντασία, η οποία σε αυτές ειδικά τις ηλικίες είναι ιδιαίτερα γόνιμη. Εν ολίγοις, θα γίνει συζήτηση κατά την οποία θα απαντηθούν τα παραπάνω, ότι δηλαδή, οι μάγοι ήταν πλούσιοι βασιλιάδες αστρονόμοι από την Ανατολή (ίσως από την Περσία). Επιπλέον, ο εκπαιδευτικός και οι μαθητές μπορούν να εντοπίσουν την Περσία στον χάρτη και να μιλήσουν για τη σχέση της με το σημερινό Ιράν και την επίσημη θρησκεία του Ιράν (Κωστόπουλος, 2002, σ.33).

Επίσης, το γεγονός ότι οι μάγοι ήταν αστρονόμοι, ότι δηλαδή παρατηρούσαν τα αστέρια, τους οδήγησε στο να ακολουθήσουν το φωτεινό αστέρι ως τον Χριστό. Σε αυτό το σημείο, μπορεί να γίνει σύντομη αναφορά στη διάκριση μεταξύ αστρονομίας και αστρολογίας. Μπορεί να αναφερθεί ότι εκείνη την εποχή πίστευαν στα σημάδια του ουρανού και των αστεριών, ότι δηλαδή αυτά κάτι λένε και γι' αυτό τον λόγο ο Χριστός εμφανίστηκε στους μάγους με το αστέρι. Ο διδάσκων, ακόμα, μπορεί να εξηγήσει τα ζώδια τόσο με την επιστημονική τους διάσταση, όσο και με την αστρολογική και να διακρίνει τη μια από την άλλη (Γκούνης, 2010, σσ.149-177).

Αυτό, όμως, που μπορεί να κινήσει έντονη συζήτηση και να εκπλήξει τους μαθητές είναι η ερώτηση πόσοι ήταν οι μάγοι. Το πιο πιθανό είναι ότι οι μαθητές θα απαντήσουν πως ήταν τρεις. Παρόλα αυτά, η απάντηση είναι ότι κανείς δεν γνωρίζει πόσοι ήταν οι μάγοι στην πραγματικότητα, αφού η Γραφή αναφέρει απλά «Μάγοι από ανατολών» (Ματθ. 2, 1). Αυτόματα, αναμενόμενο είναι τα παιδιά να αντιδράσουν παρατηρώντας ότι στην εικόνα της Γεννήσεως είναι μόνο τρεις οι μάγοι. Ο εκπαιδευτικός πρέπει να εξηγήσει ότι παριστάνονται μόνο τρεις μάγοι λόγω των δώρων που έφεραν στον Χριστό, τη σμύρνα, το λιβάνι και τον χρυσό, τα οποία ήταν τρία. Αυτό που πιθανόν να μη γνωρίζουν οι μαθητές, είναι ότι τα δώρα των μάγων έχουν διασωθεί και φυλάσσονται στη μονή του αγίου Παύλου στο Άγιον όρος. Ακόμα, ο εκπαιδευτικός μπορεί να ρωτήσει τους μαθητές πώς νομίζουν ότι ήταν αυτά τα δώρα, με ποια μορφή, δηλαδή, τα χάρισαν οι μάγοι στον Χριστό. Κατόπιν, ανάλογης συζήτησης ο εκπαιδευτικός μπορεί να έχει προμηθευτεί με εικόνες από τα δώρα των μάγων και να τις προβάλλει. Θα δουν οι μαθητές ότι ο χρυσός ήταν υπό μορφή κοσμημάτων. Καλό είναι να εξηγηθεί ότι αφού οι μάγοι πήγαιναν να επισκεφθούν τον μεγαλύτερο βασιλιά απ' όλους, δεν θα του έδιναν απλά ράβδους χρυσού, αλλά περίτεχνα κοσμήματα (Χατζηφώτης, 1997, σ.196).

Κάτι που μπορεί να προβληματίσει είναι το αστέρι που οδήγησε τους μάγους στον Ιησού. Αρχικά, οι μάγοι ξεκίνησαν να το ακολουθούν γνωρίζοντας ότι θα τους οδηγήσει στον Βασιλιά των Βασιλιάδων. Η ερώτηση, όμως, είναι πώς το γνώριζαν αυτό. Στην Παλαιά

Διαθήκη αναφέρεται η ιστορία του Μάντη Βαρλαάμ, ο οποίος, αν και ασεβής, τον φώτισε ο Θεός και προφήτευσε για το αστέρι της Γεννήσεως του Χριστού (*Όταν τα ζώα μιλούν με τους αγίους*, 2013, σσ.35-40). Ο δάσκαλος μπορεί να αναφέρει αυτή την ιστορία και να συζητήσει με τους μαθητές σχετικά με την πρόνοια του Θεού για όλα τα έθνη και όλους τους ανθρώπους, αφού αυτή η προφητεία του Βαρλαάμ, ίσως αποτέλεσε τη γνώση και το κίνητρο που ώθησε τους μάγους να ακολουθήσουν το αστέρι (Λαγγής, Τόμ. 12, 1995, σσ.658-661). Αφού αναφερθούν τα παραπάνω, ο εκπαιδευτικός και οι μαθητές μπορούν να αναζητήσουν τι ήταν το αστέρι αυτό και πώς γίνεται να μην υπάρχει πλέον στον ουρανό. Μπορούν να αναζητήσουν τις απόψεις των επιστημόνων πάνω στο θέμα¹²¹. Το αστέρι της Βηθλεέμ παρουσίαζε δύο ιδιότητες που το καθιστούσαν τελείως ξεχωριστό από τα υπόλοιπα αστέρια. Κινούνταν διαφορετικά από τα άλλα στον ουρανό και κατέβηκε πολύ χαμηλά πάνω από το σπίτι που ήταν ο Ιωσήφ με την Παναγία και το μωρό. Ως μικρή παρένθεση για να αποφευχθούν περαιτέρω απορίες, ο εκπαιδευτικός καλό είναι να διευκρινίσει ότι μέχρι να φτάσουν οι μάγοι στη Βηθλεέμ, ο Ιωσήφ και η Παναγία είχαν βρει σπίτι και είχαν μεταφερθεί σε αυτό. Το μόνο, λοιπόν, που μπορεί να λύσει το άλυτο μυστήριο του αστεριού είναι ότι αυτό ήταν φωτεινός άγγελος που είχε πάρει αυτή τη μορφή για να τραβήξει τους μάγους (Χρυσόστομος, 1978, σσ.194-199). Στη συνέχεια μπορεί να γίνει μια σύντομη αναφορά στην υπόσταση των αγγέλων οι οποίοι είναι ασώματοι και μπορούν να πάρουν όποια μορφή τους πει ο Θεός (Φωτόπουλος, 2022, σσ.23-24).

Τέλος, το μάθημα μπορεί να εστιάσει στον Ηρώδη για τον οποίο έχει ήδη γίνει σύντομος λόγος στη διήγηση της αναζήτησης των μάγων. Καλό είναι να έχει εξηγηθεί ότι ο Ηρώδης ήταν ο τοπικός άρχοντας. Κατά τη διήγηση για το αστέρι-άγγελο που εξαφανίστηκε μπορεί να αναρωτηθούν κάποιοι από τους μαθητές τον λόγο για τον οποίο συνέβη αυτό. Η απάντηση που θα δώσει ο εκπαιδευτικός είναι ότι με αυτόν τον τρόπο έγινε γνωστό σε όλη την πόλη ότι γεννήθηκε ο Χριστός. Όπως αναφέρεται και στο Ευαγγέλιο: «Ταράχτηκε ο Ηρώδης και όλα τα Ιεροσόλυμα μαζί με αυτόν» (Ματθ. 2, 3), καθώς με την άφιξη των μάγων ο Ηρώδης είδε την προφητεία για τον βασιλιά των βασιλιάδων, ανησύχησε ότι θα χάσει τη θέση του ως άρχοντας της περιοχής και είπε ψέματα στους μάγους προκειμένου να βρει τον νέο βασιλιά και να τον εξολοθρεύσει πριν αυτός γίνει απειλή για τον ίδιο. Τελικά, όμως, άγγελος έδειξε τόσο στον Ιωσήφ, όσο και στους μάγους πώς να φύγουν για να σωθεί ο Ιησούς από τον Ηρώδη.

ΜΕΤΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ:

Μετά το τέλος της διήγησης, ή και παράλληλα με αυτήν, οι μαθητές μπορούν να αναζητήσουν την Αίγυπτο στον χάρτη σε σχέση με την τοποθεσία της Βηθλεέμ και των Ιεροσολύμων και να γίνει προβολή της εικόνας της φυγής του μικρού Χριστού στην Αίγυπτο. Ως τελευταία αναφορά, ο εκπαιδευτικός μπορεί να διηγηθεί το περιστατικό της σφαγής των νηπίων για να παρουσιάσει την κακία του Ηρώδη (Ματθ. 2, 16-18). Καλό είναι να γίνει περιληπτικά και χωρίς λεπτομέρειες που μπορεί να σοκάρουν. Μια εύλογη ερώτηση είναι για ποιον λόγο πρόσταξε να σφαιαστούν όλα τα νήπια από δύο ετών και κάτω. Απ' ότι φαίνεται, ο Ηρώδης υπολόγισε τον χρόνο που έκαναν οι μάγοι ταξιδεύοντας μέχρι τη Βηθλεέμ και πρόσθεσε και κάτι παραπάνω για να είναι σίγουρος ότι ο Χριστός δεν θα γλιτώσει. Τελικά, όμως, ο Χριστός και ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος ήταν οι μόνοι που

¹²¹Σιμόπουλος, 2006.

γλύτωσαν από την κακία του Ηρώδη. Μπορεί να γίνει αναφορά και στην εκκλησιαστική γιορτή των αγίων νηπίων (Λαγγής, Τόμ. 12, 1995, σσ.734-736).

Για να κλείσει η διδακτική ενότητα με ολοκληρωμένο και ευχάριστο τρόπο, ο εκπαιδευτικός οφείλει να διοργανώσει δραστηριότητες σχετικές με αυτή. Για παράδειγμα, μια δραστηριότητα που θα εστιάσει στην ανάπτυξη των καλλιτεχνικών ικανοτήτων των μαθητών είναι η κατασκευή βυζαντινής φάτνης για τον στολισμό της σχολικής αίθουσας κατά την περίοδο των Χριστουγέννων. Επίσης, η τάξη θα μπορούσε να επισκεφτεί τον χώρο του Πλανηταρίου και να βιώσει μια μοναδική για τα παιδιά εμπειρία παρακολουθώντας την ταινία «Το αστέρι της Βηθλεέμ»¹²². Μια άλλη πρόταση που θα μπορούσε να εφαρμοστεί είναι η αφήγηση Χριστουγεννιάτικων διηγημάτων με αναφορά στα γεγονότα της Γέννησης του Χριστού, καθώς μέσα στα ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία υπάρχει πληθώρα τέτοιων διηγήσεων¹²³. Ακόμα, ένας εκπαιδευτικός με μουσικά ενδιαφέροντα θα μπορούσε να διδάξει στους μαθητές του με τη μορφή μουσικού μαθήματος κάλαντα ή χριστουγεννιάτικους ύμνους και να γίνει συζήτηση για το περιεχόμενο των στίχων το οποίο είναι σχετικό με το θέμα που διδάχτηκε. Τέλος, μια επιπλέον καλλιτεχνική δραστηριότητα πιο ελεύθερου στυλ είναι η δημιουργία κολάζ με ομαδική συνεργασία ή η ζωγραφική με στόχο την ολοκληρωμένη σύνθεση της εικόνας της Γεννήσεως. Με αυτόν τον τρόπο, το μάθημα θα ολοκληρωθεί πλήρως, οι μαθητές θα το έχουν αφομοιώσει και παράλληλα θα έχουν διασκεδάσει και δραστηριοποιηθεί δημιουργικά στα πλαίσια της όλης διαδικασίας.

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ

ΘΕΜΑ:

Οι Περιοδείες του Αποστόλου Παύλου

Ενδιαφέρον θα παρουσίαζε μια προσπάθεια διδασκαλίας του μαθήματος της Γεωγραφίας με τη χρήση Ορθόδοξων Χριστιανικών βιβλίων. Ένα κατάλληλο θέμα γι' αυτό είναι οι περιοδείες του Αποστόλου Παύλου. Βέβαια, οι τέσσερις περιοδείες που εκτείνονται από τη Μικρά Ασία ως την Ισπανία, δεν είναι εφικτό να παρουσιαστούν σε περιορισμένο αριθμό μαθημάτων, αλλά θα μπορούσε κάλλιστα να συνδυαστεί το μάθημα της Γεωγραφίας με τη δράση του Αποστόλου Παύλου στον ελλαδικό χώρο. Ίσως να ήταν κι ένας καλός τρόπος να αξιοποιηθεί ως εισαγωγή στο μάθημα της Γεωγραφίας της Ελλάδος που διδάσκεται στην Ε' δημοτικού.

ΣΤΟΧΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ:

Η παράδοση του συγκεκριμένου μαθήματος (ή αλληλουχίας μαθημάτων) έχει ως βασικό στόχο την εις βάθος γνωριμία των μαθητών με τον ελλαδικό χώρο. Μέσω της περιγραφής των περιπετειών του Αποστόλου Παύλου κατά τις περιοδείες του, οι μαθητές θα γνωρίσουν διάφορες περιοχές της Ελλάδας, όχι απλά ως τοποθεσίες, αλλά και σε επίπεδο ιστορίας, κουλτούρας, πολιτισμού και γεωμορφολογίας. Παράλληλα, επιδιώκεται να γίνει μια δημιουργική σύγκριση του τρόπου ζωής των ανθρώπων του παρελθόντος με σήμερα.

ΥΠΟ-ΕΝΟΤΗΤΕΣ ΘΕΜΑΤΟΣ:

α) Ο Απόστολος Παύλος και η Α' περιοδεία του (Κύπρος-Μικρά Ασία),

¹²²<https://www.eef.edu.gr/el/programme/to-astro-ton-hristougennon>.

¹²³Π.χ. Ντοστογιέφσκι, χ.χ.

β) Η Β΄ περιοδεία του Αποστόλου Παύλου στον ελλαδικό χώρο (Μακεδονία-Αθήνα-Πελοπόννησος),

γ) Η Γ΄ περιοδεία του Αποστόλου Παύλου (Κρήτη-Μάλτα).

ΠΡΙΝ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ:

Ως προετοιμασία της κύριας διδασκαλίας του θέματος ο εκπαιδευτικός θα μπορούσε να πει ορισμένα στοιχεία σχετικά με τη ζωή του Αποστόλου Παύλου. Πιο συγκεκριμένα, μπορεί να αναφερθεί στον τόπο που ζούσε (Ιουδαία), πού πήγαινε όταν του εμφανίστηκε ο Χριστός (Δαμασκός) και μεταστράφηκε στον Χριστιανισμό (Πραξ. 9, 1-25) και πού πραγματοποιήθηκε η Α΄ περιοδεία (Κύπρος και Μικρά Ασία) (Πραξ. 13, 1-52, Πραξ. 14, 1-28). Τα γεγονότα αυτά, αν εκτεθούν περιληπτικά και ταυτόχρονα επιδεικνύονται στον παγκόσμιο χάρτη, θα λειτουργήσουν ως μια ενδιαφέρουσα εισαγωγή. Σε αυτό το σημείο θα μπορούσε να γίνει χρήση και κάποιου ιστορικού ή θρησκευτικού χάρτη από τις περιοδείες του Αποστόλου Παύλου¹²⁴, όπως και εικόνες (αγιογραφίες) με τα ανάλογα γεγονότα.

ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ:

Στη συνέχεια, θα γίνει αναφορά στη Β΄ περιοδεία, η οποία έχει ως βάση της τον ελλαδικό χώρο. Ακολουθώντας τον χάρτη, οι μαθητές θα δουν πού βρίσκεται η Τρωάδα της Μικράς Ασίας, όπου ήταν ο Απόστολος Παύλος όταν τον κάλεσε ο Θεός να επισκεφτεί την Ελλάδα (Πραξ. 16, 6-10). Μπορεί ο εκπαιδευτικός να ζητήσει από τους μαθητές να δείχνουν στον χάρτη οι ίδιοι τα μέρη από τα οποία πέρασε ο Απόστολος. Έτσι, θα δουν τους Φιλίππους, την Αμφίπολη, την Απολλωνία, τη Θεσσαλονίκη της Μακεδονίας και θα αρχίσουν να κατεβαίνουν προς τη Βέροια. Ο δάσκαλος μπορεί να υποδεικνύει σε όλα αυτά τα μέρη τη γεωγραφική τους θέση, ή στοιχεία από τη γεωλογία, την ιστορία τους και άλλες σχετικές πληροφορίες που κρίνει ότι έχουν ενδιαφέρον και είναι ουσιαστικές. Αν κάποιοι μαθητές έχουν εικόνα των περιοχών αυτών ή το σχολείο έχει κάνει σχετική εκδρομή, ή ακόμα περισσότερο, βρίσκεται σ' εκείνα τα μέρη, τότε τα παιδιά θα έχουν να προσθέσουν κι εκείνα το δικό τους λιθαράκι στην εξέλιξη της διδασκαλίας. Μεγάλο όπλο του δασκάλου, σε αυτό το πρότυπο διδασκαλίας, είναι ότι όταν οι μαθητές αρχίσουν να κουράζονται από τις πληροφορίες του μαθήματος της γεωγραφίας, τότε μπορεί να τους ξεκουράζει διηγούμενος κάποια ιστορία από τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν κατά την εκεί παραμονή του Αποστόλου Παύλου. Τα γεγονότα αυτά είναι συναρπαστικά κι εκτός από το θρησκευτικό περιεχόμενό τους, δίνουν αρκετά στοιχεία και για την κουλτούρα, τις ασχολίες και τη διοίκηση των περιοχών αυτών (Πραξ. 16, 1 έως 17, 5. Φωτόπουλος και Φωτοπούλου, 2004, σσ.58-67).

Στη συνέχεια, αφού εξαντληθεί το θέμα Μακεδονία, θα γίνει αναφορά στην Αθήνα. Αυτός ήταν και ο επόμενος σταθμός του Αποστόλου Παύλου (Πραξ. 17, 16-34). Οι Πράξεις των Αποστόλων αναφέρουν τις συνήθειες των Αθηναίων και την αγάπη τους για τη φιλοσοφία, καθώς και τα σχετικά με την ομιλία του Αποστόλου Παύλου στην Πνύκα. Έτσι, με αφορμή αυτά τα γεγονότα, ο δάσκαλος μπορεί να αρχίσει μια περιήγηση στην πόλη των Αθηνών. Ξεκινώντας από τον Άρειο Πάγο θα αναφέρει, φυσικά, τα ιστορικά στοιχεία και τη μεγάλη σημασία της περιοχής αυτής στις συνάξεις του Δήμου των αρχαίων Αθηναίων, μπορεί να ξεναγήσει τους μαθητές του, είτε μέσω χάρτη, είτε με τη βοήθεια εικόνων και βίντεο, στους δρόμους και τα αξιοθέατα των Αθηνών. Σε αυτό το σημείο, η αφετηρία θα είναι ο λόγος του

¹²⁴Η Καινή Διαθήκη, 2009, σ.506.

Αποστόλου Παύλου στον Άρειο Πάγο, αλλά μετά το θέμα θα εξελιχθεί ελεύθερα, συνδυάζοντας σύγχρονες παραστάσεις από τις τοποθεσίες των Αθηνών και μεγάλες ιστορικές στιγμές, μέσα από τα αρχαία μνημεία της πόλης. Ένα καλό και ολοκληρωμένο κλείσιμο θα μπορούσε να γίνει με την αναφορά της ομιλίας του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη προς τους νέους, στο ίδιο σημείο, περίπου 1800 χρόνια αργότερα.

Αντίστοιχα, ακολουθώντας τη συνέχεια της περιοδείας, οι μαθητές θα μεταφερθούν στην Πελοπόννησο, με κέντρο την αρχαία και τη νέα Κόρινθο (Πραξ.18, 1-17). Αν μάλιστα, ο εκπαιδευτικός θέλει να ξεναγήσει τους μαθητές του σ' όλο τον ελλαδικό χώρο, μπορεί να κάνει αναφορά και στη Γ' περιοδεία του Αποστόλου Παύλου, όπου αναγκαστικός απόπλους από την Κρήτη, τον οδήγησε στο ναυάγιο στη Μελίτη (σημερινή Μάλτα) (Πραξ. 27, 1-44). Οι πληροφορίες, μάλιστα, που δίνουν οι Πράξεις των Αποστόλων για τις πόλεις της Κρήτης (Πραξ. 27, 7-14), καθώς και οι συμβουλές του Αποστόλου προς τον μαθητή του Τίτο, επίσκοπο Κρήτης, σχετικά με την επικοινωνία του με τους κατοίκους του νησιού (Τιτ. 1, 5-16) μπορούν να χρησιμοποιηθούν από τον εκπαιδευτικό ως αφορμή για γνωριμία με την Κρήτη, την ιστορία και τους σημερινούς κατοίκους της. Η ιστορία του ναυαγίου από την άλλη, θα εντυπωσιάσει τους μαθητές και θα δώσει την ευκαιρία στον εκπαιδευτικό να μιλήσει για τις θάλασσες, τους ωκεανούς και τα γεωγραφικά στοιχεία που σχετίζονται με τον υδάτινο κόσμο. Αντίστοιχη προέκταση μπορεί να γίνει και με το νησί της Κύπρου, με αξιοποίηση των γεγονότων της Α' αποστολικής περιοδείας που προαναφέρθηκε. Στην ίδια κατεύθυνση, μπορεί να γίνει αναφορά και στη Μικρά Ασία ως περιοχή που παλαιότερα άνηκε στον ελληνισμό και σημάδεψε την Αρχαία, τη Βυζαντινή και τη Νεότερη ελληνική ιστορία.

ΜΕΤΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ:

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Οι δραστηριότητες που θα επακολουθήσουν ποικίλουν. Επιγραμματικά θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν τα εξής:

Δημιουργία χάρτη: Οι μαθητές με την κατάλληλη καθοδήγηση και επίβλεψη από τον εκπαιδευτικό μπορούν να επιλέξουν μια από τις περιοχές που διδάχθηκαν και σε ομάδες να δημιουργήσουν με όποιον εμπνευσμένο τρόπο επιθυμούν τον δικό τους τοπικό χάρτη. Για παράδειγμα, κάποια ομάδα θα μπορούσε να ζωγραφίσει τον χάρτη των Αθηνών σε χαρτόνι και να κάνει κολάζ τα μνημεία και τα σημεία ορόσημα, ενώ κάποια άλλη ομάδα θα μπορούσε να φτιάξει τον χάρτη της Κρήτης τρισδιάστατο σε μακέτα ή τον γεωφυσικό χάρτη της Μακεδονίας προσθέτοντας την πανίδα που ακμάζει σε αυτές τις περιοχές, κ.ά.

Δημιουργία ταξιδιωτικού οδηγού είτε για την παλιά, είτε για την νεότερη εποχή: Η συγκεκριμένη δραστηριότητα εμπλέκει ενεργά τους μαθητές σε μια διαδικασία έρευνας, καθώς για τη δημιουργία ενός τοπικού ταξιδιωτικού οδηγού είναι αναγκαίο ο δημιουργός να έχει άριστη γνώση της περιοχής, των αξιοθέατων και των επιλογών που προσφέρει στον ταξιδιώτη που επιθυμεί να την επισκεφτεί. Οι μαθητές θα είναι σε θέση να διασκεδάσουν μαθαίνοντας με πρακτικό και δημιουργικό τρόπο, αφού η γεωγραφική έρευνα και μελέτη θα έχουν άμεσο πρακτικό αντίκρισμα (τη δημιουργία του ταξιδιωτικού οδηγού) και μπορούν να τους ωθήσουν ακόμα και να επισκεφτούν τις περιοχές αυτές εάν έχουν τη δυνατότητα στο μέλλον (πχ. κατά τις διακοπές τους).

Μελέτη των ταξιδιωτικών μέσων τότε και τώρα: Ειδικά για τα αγόρια που διαχρονικά παρουσιάζουν έντονο ενδιαφέρον για τα σύγχρονα μέσα μεταφοράς (αυτοκίνητα, μηχανάκια,

φορτηγά, αεροπλάνα κλπ.), η συγκεκριμένη δραστηριότητα θα τα κινητοποιήσει σε μελέτη και έρευνα επί του θέματος και θα μπορούσαν στο τέλος να προετοιμάσουν και μια παρουσίαση για τους συμμαθητές τους. Επίσης, οι μαθητές θα εκτιμήσουν τα πλεονεκτήματα που προσφέρουν τα σύγχρονα μέσα μεταφοράς που έχει χαρίσει η τεχνολογία στις σύγχρονες κοινωνίες, καθώς θα διαπιστώσουν ότι αυτά που σήμερα είναι αυτονόητα, κάποτε δεν υπήρχαν και η ζωή των ανθρώπων ήταν τελείως διαφορετική, με διαφορετικούς ρυθμούς. Μπορεί, επιπλέον, η έρευνα πάνω στους τρόπους μεταφοράς άλλοτε και τώρα, να επεκταθεί και στις υπηρεσίες (πχ. ταχυδρομείο κ.ά.), οι οποίες πλέον διαφέρουν σημαντικά από τον παρελθόν. Η αλήθεια είναι ότι πολλά παιδιά μπορεί να μην έχουν ποτέ σκεφτεί την πιθανότητα να ήταν τόσο διαφορετικές αυτές οι παράμετροι της ζωής των ανθρώπων παλιότερα ή, ακόμα κι αν θεωρητικά κατέχουν τη γνώση ότι τα συγκεκριμένα μέσα μεταφοράς και επικοινωνίας δεν υπήρχαν, πολύ πιθανό να μην έχουν συνδυάσει στο μυαλό τους τις προεκτάσεις που είχε αυτό στη ζωή των ανθρώπων τότε. Επίσης, αναπόφευκτα θα γίνει και αναφορά στη ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας από την αρχαιότητα ως τώρα. Ανάλογα με τον διαθέσιμο χρόνο, το ενδιαφέρον που εγείρεται και τη διάθεση του εκπαιδευτικού η συγκεκριμένη δραστηριότητα μπορεί να επεκταθεί σε περισσότερα από ένα πεδία, καθώς οι διαφορές στον τρόπο ζωής της ανθρωπότητας από παλιά μέχρι σήμερα είναι πολλές.

Καταγραφή των θαλάσσιων οδών τότε και τώρα: Αντίστοιχα με την προηγούμενη δραστηριότητα, αλλά σε επίπεδο γεωγραφικών γνώσεων, μπορεί να γίνει σύγκριση των θαλάσσιων οδών της αρχαιότητας με αυτές της εποχής μας, ακόμα και των κεντρικών δρόμων της ξηράς που υπήρχαν άλλοτε και που έχουν φτιαχτεί τώρα.

Παρουσίαση των περιοχών απ' όπου πέρασε ο Απόστολος Παύλος όπως είναι σήμερα.

Μελέτη και προετοιμασία εικονικού εκπαιδευτικού ταξιδιού σε εκείνες τις περιοχές (διαδρομή, διαμονή, διατροφή, αξιοθέατα, μνημεία κλπ.), το οποίο μπορεί να υλοποιηθεί και πραγματικά από το σχολείο στα πλαίσια κάποιου εκπαιδευτικού προγράμματος σχετικού με το μάθημα της Γεωγραφίας. Η δραστηριότητα αυτή μπορεί να εκληφθεί ως προέκταση της δραστηριότητας κατά την οποία οι μαθητές εμπλέκονταν στη δημιουργία ταξιδιωτικού οδηγού και έχει ακόμα πιο βιωματικό και διαδραστικό χαρακτήρα από εκείνη.

Φυσικά, έγκειται στην ευχέρεια και την έμπνευση του κάθε εκπαιδευτικού, ο τρόπος υλοποίησης των δραστηριοτήτων.

4.6. Παραδείγματα διδασκαλίας του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου σε εφήβους και νέους (δευτεροβάθμια εκπαίδευση)

Η διδασκαλία του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου στην εφηβική και νεανική ηλικία παρέχει τη δυνατότητα για πιο βαθιές προεκτάσεις σε διάφορα θέματα λόγω της ωριμότητας, της κατοχής περισσότερων παραστάσεων και εμπειριών και της αυξημένης κριτικής ικανότητας των μαθητών. Σε αυτές τις ηλικίες καθίσταται δυνατή η πραγμάτευση ζητημάτων φιλοσοφικών, θρησκευολογικών και κοινωνιολογικών με την παράλληλη αξιοποίηση λογοτεχνικών έργων όχι αποκλειστικά μόνο θρησκευτικού περιεχομένου. Ακόμα, υπάρχουν θέματα που απασχολούν άμεσα τα παιδιά αυτών των ηλικιών και για τα οποία ζητούν απαντήσεις συνήθως σε προσωπικό επίπεδο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η ύπαρξη ή η ανυπαρξία του Θεού, οι σχέσεις των φύλων, η ηθική, η πολιτική, οι κοινωνικοί αγώνες, η

αδικία στις σύγχρονες κοινωνίες, οι σχέσεις με τους γονείς και διάφορα άλλα σύγχρονα ερωτήματα τα οποία απασχολούν τους νέους¹²⁵.

Παρακάτω, στα πλαίσια της αξιοποίησης του ορθοδόξου χριστιανικού βιβλίου στην εκπαίδευση εφήβων και νέων, θα προταθούν δύο θεματικές διδασκαλίας και ο τρόπος με τον οποίο θα μπορούσε ένας εκπαιδευτικός να τις διδάξει.

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ Α΄

ΘΕΜΑ:

Αιρέσεις και Οικουμενικοί Σύνοδοι

Η παραπάνω θεματική, που αφορά στις αιρέσεις, δεν μπορεί να γίνει εύκολα κατανοητή από τα παιδιά των μικρότερων ηλικιών, διότι αναφέρεται σε λεπτές δογματικές έννοιες και στις περίπλοκες σχέσεις των εννοιών εκείνων που καθορίζουν τα όρια της κάθε αίρεσης. Συνεπώς, καταλληλότερη ηλικία για να συζητηθεί ένα τέτοιο θέμα είναι η εφηβική και νεανική ηλικία.

ΣΤΟΧΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ:

Στόχος της παρούσας διδασκαλίας είναι οι μαθητές να κατανοήσουν τη θεμελιώδη σημασία που κατέχει το δόγμα στη διατήρηση της ενότητας της Εκκλησίας, το αμετάβλητο του δόγματος και τον ρόλο που αυτό διαδραματίζει στην αναγνώριση και αντιμετώπιση των αιρέσεων από τα μέλη της ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας. Επίσης, μέσω αυτής της προτεινόμενης διδασκαλίας, επιδιώκεται ο μαθητής να γνωρίσει τον τρόπο λειτουργίας του συνοδικού συστήματος της Εκκλησίας και να εμπεδώσει τον ρόλο των επισκόπων σε αυτό. Τέλος, βασικός στόχος είναι να αντιληφθούν οι μαθητές ότι η ορθόδοξη Εκκλησία δεν κατατρέχει, ούτε μισεί τους αιρετικούς. Αυτό που κατακρίνει η Εκκλησία και τα μέλη της είναι η αίρεση και όχι τα πρόσωπα που την ασπάζονται. Με αυτό τον τρόπο, η επιτυχία της διδασκαλίας θα έχει ως αποτέλεσμα μεταξύ άλλων, και την απουσία πολώσεως και φανατισμού που σε άλλη περίπτωση μπορεί να δημιουργούνταν στις ευαίσθητες νεανικές ψυχές, οι οποίες συχνά αναζητούν να ενταχθούν σε κάποια ομάδα, να ασπασθούν τα πιστεύω και τις απόψεις της και να συγκρουστούν με τους «εχθρούς» αυτών των ιδεών.

ΥΠΟ-ΕΝΟΤΗΤΕΣ ΘΕΜΑΤΟΣ:

Για να γίνει η διαπραγμάτευση του συγκεκριμένου ζητήματος καλό είναι να γίνει αρχικά διαχωρισμός του στους εξής βασικούς άξονες:

- α) Δόγμα - Βασικά δόγματα της ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας,
- β) Αίρεση - Έννοια του όρου,
- γ) Η προέλευση της αίρεσης, δηλαδή τι είναι οι αιρέσεις και πως προκύπτουν¹²⁶,
- δ) Οικουμενικοί Σύνοδοι - Η αντιμετώπιση της αίρεσης.

ΠΡΙΝ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ:

¹²⁵ Σχετικά με θέματα θεολογικού και κοινωνικού προβληματισμού και ερωτήματα νέων αυτών των ηλικιών βλ. Γκούνης, 2010.

¹²⁶ Οι θεματικές (β) και (γ) θα μπορούσαν να καταχωρηθούν και ως μία ενιαία υπο-ενότητα, καθώς είναι αρκετά παραπλήσιες.

Η πραγμάτευση του θέματος θα μπορούσε να γίνει αξιοποιώντας ως βάση το κείμενο του συμβόλου της πίστεως, γνωστού και ως *Πιστεύω*. Ο εκπαιδευτικός οφείλει να εξηγήσει τι είναι το Δόγμα διαλογικά, με τη χρήση της μαιευτικής μεθόδου. Για παράδειγμα, κάποιες από τις ερωτήσεις που θα μπορούσε να απευθύνει προς τους μαθητές είναι οι εξής:

-Ο Χριστός έγραψε κάποια βιβλία; Έδωσε, δηλαδή, στους ανθρώπους γραπτά κείμενα;

-Ποιοι κατέγραψαν τη διδασκαλία του Χριστού; (Ενδεδειγμένη απάντηση: Κάποιοι μαθητές του που έγραψαν τα ευαγγέλια.)

-Τα κατέγραψαν όλα; (Ενδεδειγμένη απάντηση: Όχι. Ορισμένα διατηρήθηκαν ως προφορική παράδοση.) Γιατί; (Ενδεδειγμένη απάντηση: Διότι η Εκκλησία είναι ζωντανός οργανισμός και όχι μουσειακό είδος.)

-Πότε παρουσιάστηκε η ανάγκη να καταγραφεί αναλυτικά η ορθόδοξη χριστιανική πίστη; (Ενδεδειγμένη απάντηση: Με την εμφάνιση των αιρέσεων στην Εκκλησία παρουσιάστηκε και η αναφερόμενη ανάγκη.) Ποιοί την κατέγραψαν; (Ενδεδειγμένη απάντηση: Οι Οικουμενικές Σύνοδοι.)

Με αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, θα φτάσει σταδιακά ο εκπαιδευτικός στη διαπίστωση ότι τελικά, το Δόγμα της ορθόδοξης Εκκλησίας είναι η καταγεγραμμένη από τις Συνόδους ορθόδοξη πίστη. Κατόπιν, λόγος μπορεί να γίνει για το Σύμβολο της Πίστεως. Αναφορά θα γίνει στον τρόπο με τον οποίο προέκυψε, δηλαδή στην Α' και Β' Οικουμενική Σύνοδο, και στο περιεχόμενό του, δηλαδή στο τι γράφει (Φειδάς, 1994, σσ.356-369, 532-542. Στεφανίδης, 1998, σσ.166-252). Ίσως είναι πιο εύκολο για τους μαθητές, να μη γίνει απλή μετάφραση του Συμβόλου της Πίστεως, αλλά πρώτα με απλά λόγια να τους παρουσιάσει ο καθηγητής τα βασικά δόγματα της ορθοδόξης πίστεως και στη συνέχεια να διαβάσουν το κείμενο του *Πιστεύω*. Παρακάτω ακολουθεί ένα παράδειγμα:

ΒΑΣΙΚΑ ΔΟΓΜΑΤΑ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΠΙΣΤΗΣ

1. Ο Θεός δεν δημιουργήθηκε από κανέναν. Υπήρχε πάντοτε και θα υπάρχει αιώνια.
2. Ο Θεός είναι ο Δημιουργός όλου του σύμπαντος, των ανθρώπων και των αγγέλων.
3. Ο Θεός είναι Ένας και Τριαδικός (δηλαδή έχει τρία Πρόσωπα –τρεις Υποστάσεις –Πατήρ, Υιός και Άγιο Πνεύμα. Τα τρία Πρόσωπα του Θεού είναι «ομοούσια» δηλαδή έχουν την ίδια ουσία).
4. Το δεύτερο Πρόσωπο της Αγίας Τριάδος, ο Υιός, έγινε άνθρωπος και ήρθε στον κόσμο για να σώσει τους ανθρώπους. Αυτός είναι ο Χριστός. Άρα ο Χριστός είναι ο ίδιος ο Θεός, που έγινε άνθρωπος για να σώσει τον κόσμο.
5. Η Παναγία είναι Θεοτόκος, δηλαδή γέννησε τον ίδιο τον Θεό.
6. Μια είναι η αληθινή Εκκλησία του Χριστού, η «Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία». Απαραίτητη προϋπόθεση για να συμμετέχει ο άνθρωπος στην Εκκλησία και στα μυστήρια είναι να έχει βαπτιστεί «στο όνομα της Αγίας Τριάδος».
7. Θα έρθει εποχή που θα αναστηθούν όλοι οι νεκροί και μαζί με όσους θα ζουν τότε θα παρουσιαστούν μπροστά στον θρόνο του Χριστού και θα κριθούν για όσα έπραξαν στη ζωή τους. Αυτή θα είναι η «Δευτέρα Παρουσία», δηλαδή η δεύτερη εμφάνιση του Χριστού στους

ανθρώπους. Τότε οι άνθρωποι που αγάπησαν τον Χριστό και προσπάθησαν να τηρήσουν το θέλημά του, θα ζήσουν αιώνια στον Παράδεισο, ενώ όσοι δεν τον αγάπησαν κι έζησαν αμαρτωλά και χωρίς μετάνοια θα κολασθούν αιώνια. Αυτό δεν το επιθυμεί ο Θεός. Ο Θεός θέλει να μας πάρει όλους στον Παράδεισο. Σέβεται, όμως, την επιθυμία των ανθρώπων που δεν τον θέλουν στη ζωή τους και έτσι δεν τους υποχρεώνει να μείνουν με τη βία κοντά του στον Παράδεισο. Άρα ο άνθρωπος επιλέγει που θα πάει και το δείχνει με τη ζωή και τα έργα του.

Αυτά είναι πολύ περιληπτικά και συμπυκνωμένα τα δόγματα που θα εξηγήσει στους μαθητές ο εκπαιδευτικός. Ύστερα από αυτή την παρουσίαση, μπορεί να διαβάσει μαζί με τα παιδιά το Σύμβολο της πίστεως και να τους ζητήσει να εντοπίσουν ποια από τα άρθρα του αναφέρονται στα παραπάνω δόγματα και να τα αντιστοιχίσουν. Καλό είναι να εξηγήσει στα παιδιά ότι το Σύμβολο της πίστεως, γνωστό στον απλό λαό ως *Πιστεύω*, είναι ένα κείμενο το οποίο συντάχθηκε από τις δύο πρώτες Οικουμενικές Συνόδους και αναφέρει περιληπτικά και με σαφήνεια τα σημαντικότερα σημεία της χριστιανικής πίστης. Θα ήταν πιο καλά τα αποτελέσματα της παραπάνω εργασίας, αν έδινε στα παιδιά και τη μετάφρασή του και όχι μόνο το αρχαίο κείμενο.

Ακόμα, επειδή το θέμα των αιρέσεων είναι λίγο δυσνόητο στους μαθητές και οι αναφορές σ' αυτό στα σχολικά εγχειρίδια (Θρησκευτικών και Ιστορίας) δεν έχουν πάντα την σαφήνεια και το λεξιλόγιο που θα βοηθούσε στην κατανόηση απ' όλους τους μαθητές μιας τάξης, ο διδάσκων θα μπορούσε να δημιουργήσει ένα φυλλάδιο, το οποίο θα είχε συγκεντρωμένες τις πληροφορίες και σε απλή γλώσσα. Παρακάτω παραθέτουμε ένα δείγμα τέτοιου φυλλαδίου¹²⁷.

ΑΙΡΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΕΣ ΣΥΝΟΔΟΙ

Τι ήταν οι αιρέσεις:

Ο Χριστός είχε προφητεύσει ότι μετά την Ανάληψή του θα έλθουν λύκοι άγριοι μεταμφιεσμένοι με προβιά προβάτου και θα προσπαθήσουν να ξεγελάσουν και να πλανήσουν τα πρόβατα (δηλ. τους πιστούς). Αυτοί είναι οι διάφοροι **αιρετικοί**. Αυτοί **παραποιούσαν τα λόγια και τη διδασκαλία του Χριστού και δίδασκαν τους ανθρώπους ψεύδη**. Οι αιρετικοί πολλές φορές ήταν και ιερείς ή επίσκοποι και δυστυχώς παρέσυραν στην πλάνη τους πολλούς χριστιανούς.

Πως καταπολεμούνται οι αιρέσεις:

Όταν εμφανίζονταν τέτοιοι ύπουλοι εχθροί η Εκκλησία συγκαλούσε τις Οικουμενικές Συνόδους.

Οικουμενική Σύνοδος είναι η συγκέντρωση όλων των Ορθοδόξων επισκόπων της Οικουμένης (δηλαδή του κόσμου), οι οποίοι με τη φώτιση του Αγίου Πνεύματος καταγράφουν με σαφήνεια τη διδασκαλία του Χριστού (τα δόγματα), ώστε να αποδειχθούν οι πλάνες (δηλαδή τα ψέματα) των αιρετικών.

Αν μια αίρεση έχει επηρεάσει μόνο έναν τόπο και όχι όλη την Οικουμένη, τότε γίνεται **Τοπική Σύνοδος**, δηλαδή σύνοδος (συγκέντρωση) των επισκόπων μόνο εκείνου του τόπου.

¹²⁷Τα σκούρα γράμματα έχουν επιλεγεί σκοπίμως, ώστε να εμπεδώνονται τα βασικά σημεία, ενώ σίγουρα θα χρειαστεί και η παράθεση εικόνων, ώστε να είναι πιο ευχάριστο και πιο παραστατικό.

Οι Οικουμενικές Σύνοδοι στις οποίες συμμετείχαν όλα τα χριστιανικά Πατριαρχεία είναι **επτά (7)** άλλα από τους Ορθοδόξους αναγνωρίζονται ως Οικουμενικές Σύνοδοι **και άλλες δύο (2)**, οι οποίες καταδίκασαν αιρετικά δόγματα του Παπισμού (Ρωμαιοκαθολικισμού).

Τι είναι δόγμα:

Δόγμα είναι **μια αλήθεια της πίστης μας που την αποκάλυψε ο ίδιος ο Θεός**. Άρα δεν δέχεται καμία αμφισβήτηση. Όποιος αμφισβητήσει το δόγμα, εγκαταλείπει την αλήθεια και γίνεται αιρετικός.

Ήταν αξιόπιστες οι αποφάσεις αυτών των Συνόδων; Δεν υπήρχε η περίπτωση να συγκαλέσουν Σύνοδο και οι αιρετικοί επίσκοποι για παράδειγμα:

Οι αποφάσεις των Οικουμενικών Συνόδων ήταν αξιόπιστες γιατί δεν δημιουργούσαν μια νέα διδασκαλία, αλλά **διατύπωναν με κατανοητό τρόπο την πίστη της Εκκλησίας, όπως την είχε διδάξει ο ίδιος ο Χριστός**.

Εγγύηση για την εγκυρότητα των αποφάσεων των Συνόδων, αποτελούσε και **η παρουσία σ' αυτές πλήθους Αγίων επισκόπων** όπως ο Αγ. Αθανάσιος, ο Αγ. Σπυρίδωνας, ο Άγιος Νικόλαος, ο Άγιος Φώτιος και πολλοί άλλοι.

Τέλος **ο ίδιος ο Θεός επικύρωσε τις αποφάσεις των Οικουμενικών Συνόδων με σπουδαία θαύματα**, όπως αυτό του Αγίου Σπυρίδωνα στην Α΄, ή της Αγίας Ευφημίας στην Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο.

Παρόλα αυτά υπήρξαν και περιπτώσεις να συκληθούν Σύνοδοι από αιρετικούς. Αυτές ονομάστηκαν **Ληστρικές Σύνοδοι** (δηλαδή Σύνοδοι ληστών) και εγκαταλείφθηκαν και ξεχάστηκαν από τον πιστό Ορθόδοξο λαό, αφού δεν εξέφραζαν την αλήθεια της πίστης.

Πως ξεκίνησαν οι Σύνοδοι:

Η πρώτη Σύνοδος έγινε λίγα χρόνια μετά την Ανάσταση του Χριστού. Τότε συγκεντρώθηκαν οι **άγιοι Απόστολοι και οι επίσκοποι της πρώτης Εκκλησίας** και αποφάσισαν για σημαντικά θέματα των χριστιανών (Αν έπρεπε να τηρούν κάποιες διατάξεις του Μωσαϊκού Νόμου κλπ). Η Σύνοδος αυτή ονομάστηκε **Αποστολική Σύνοδος**.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΩΝ ΣΥΝΟΔΩΝ

ΣΥΝΟΔΟΣ	ΤΟΠΟΣ	ΧΡΟΝΟΣ	ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ	ΑΙΡΕΤΙΚΟΙ
Α΄ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ	Νίκαια Βιθυνίας	325	Μέγας Κωνσταντίνος	Άρειος
Β΄ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ	Κωνσταντινούπολη	381	Μέγας Θεοδόσιος Α΄	Άρειος, Μακεδόνιος (Πνευματομάχοι)
Γ΄ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ	Έφεσος	431	Θεοδόσιος Β΄ ο μικρός	Νεστόριος
Δ΄ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ	Χαλκηδόνα	451	Μαρκιανός και Πουλχερία	Ευτυχής (Μονοφυσίτες)
Ε΄ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ	Κωνσταντινούπολη	553	Ιουστινιανός Α΄	Διάφορες αιρέσεις (Ωριγενισμός κλπ)
ΣΤ΄ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ	Κωνσταντινούπολη	680-681	Κωνσταντίνος Δ΄	Μονοθελητισμός
Ζ΄ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ	Νίκαια	787	Κωνσταντίνος ΣΤ΄ και Ειρήνη Αθηναία	Εικονομαχία

Η΄ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ	Κωνσταντινούπολη	879-880	Βασίλειος Μακεδόνας	filioque και άλλα αιρετικά δόγματα των δυτικών.
Θ΄ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ	Κωνσταντινούπολη	1341	Ιωάννης ΣΤ΄ Παλαιολόγος	Βαρλαάμ Καλαβρός

(Τέλος Φυλλαδίου)

ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ:

ΑΙΡΕΣΕΙΣ

Για να αντιληφθούν οι μαθητές την έννοια του όρου Αίρεση και τον αντίκτυπο που προκαλεί στην κοινωνία και εντός της Εκκλησίας, θα μπορούσε να αναφερθεί ένα υποθετικό σενάριο. Θα μπορούσε ο εκπαιδευτικός για παράδειγμα, να ρωτήσει τους μαθητές τι θα έκαναν ως πιστοί χριστιανοί και πώς θα αντιδρούσαν, εάν ερχόταν ο ίδιος στην τάξη και τους ανακοίνωνε ότι ο Χριστός δεν είναι Θεός. Πιθανές απαντήσεις των μαθητών είναι ότι θα τον πίστευαν, θα αντιδρούσαν, θα τον συμβούλευαν, θα τον κατήγγειλαν σε γονείς, τον διευθυντή, τον παπά κλπ. Με αφορμή, λοιπόν, αυτό το σενάριο θα τους πει ότι πρόκειται για περίπτωση διάδοσης αιρετικών διδασκαλιών. Δηλαδή, με απλά λόγια, αίρεση είναι να αλλάζει κάποιος την πίστη που παρέδωσε ο Χριστός και την οποία ασπάζεται η ορθόδοξη Εκκλησία. Στη συνέχεια, μπορούν να ακολουθήσουν σύντομες αφηγήσεις με περιπτώσεις αιρετικών και την ιστορία τους, όπως είναι ο Άρειος, ο Νεστόριος κ.ά. (Καραχάλιας και συν., 2011, σσ.53-56).

Κατόπιν, εμβαθύνοντας στο θέμα των αιρέσεων, η τάξη με την καθοδήγηση του εκπαιδευτικού μπορεί να αναζητήσει τα αίτια των αιρέσεων. Το συμπέρασμα στο οποίο πολύ πιθανό να καταλήξει αυτή η αναζήτηση ως την βασική πηγή του προβλήματος είναι η υπερηφάνεια, το γεγονός δηλαδή ότι κάποια άτομα υπερεκτιμούν την πίστη και θεωρούν τους εαυτούς τους ανώτερους από την Εκκλησία (Καραχάλιας και συν., 2011, σ.53). Μάλιστα, αιρετικοί μπορεί να προκύψουν και μέσα από τον στενό εκκλησιαστικό κύκλο, δηλαδή να είναι επίσκοποι, όπως ο Νεστόριος, ή διανοούμενοι ιερείς, όπως ο Άρειος. Τέλος, θα μελετηθεί με τη βοήθεια ιστορικών πηγών ο αντίκτυπος των αιρέσεων στην κοινωνία, ο οποίος δεν ήταν αξιοπεριφρόνητος, αφού προκαλούνταν σημαντικές ταραχές, όταν οι αιρετικοί επιδίωκαν να μαζέψουν οπαδούς για να στηρίξουν τους ίδιους και τις διδασκαλίες τους (Φειδάς, 1994, σσ.798-803. Γλεντής και συν., χ.χ. Δημητρούκας και Ιωάννου, χ.χ. Δημητρούκας και συν., χ.χ.).

ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΕΣ ΣΥΝΟΔΟΙ

Με αφορμή το παραπάνω παιχνίδι ρόλων που εφάρμοσε ο εκπαιδευτικός αναλαμβάνοντας τον ρόλο του αιρετικού, θα ζητήσει από τους μαθητές να θυμηθούν τις αντιδράσεις που θα είχαν προκειμένου να τον αντιμετωπίσουν. Με αυτόν τον τρόπο, το ενδιαφέρον της διδασκαλίας θα μετατοπιστεί σταδιακά στις Οικουμενικές Συνόδους και θα γίνει κατανοητή η αιτία σχηματισμού τους. Με άλλα λόγια, θα γίνει σύγκριση των αυθόρμητων απαντήσεων των μαθητών, οι οποίες το πιο πιθανό να συνοψίζονται στο να συμβουλευθούν τον «πλανημένο» εκπαιδευτικό, να τον αναφέρουν σε ανώτερους (γονείς, διευθυντή, ιερέα κ.ά.) και τελικά, να τον διώξουν, με τα βήματα που ακολούθησε η Εκκλησία απέναντι στους αιρετικούς. Με άλλα λόγια, εάν οι προφορικές ή γραπτές προτροπές για ανάκληση των αιρετικών διδασκαλιών δεν είχαν το επιθυμητό αποτέλεσμα, τότε οι αιρετικοί καλούνταν

προς απολογία σε μια Οικουμενική Σύνοδο και εάν συνέχιζαν να επιμένουν στις απόψεις τους ακολουθούσε αφορισμός τους από το σώμα της Εκκλησίας. Με αυτή τη σύγκριση οι μαθητές θα κατανοήσουν τα κίνητρα που οδήγησαν στη σύγκληση των Συνόδων και στον ρόλο που αυτές αναλάμβαναν να επιτελέσουν (Πόποβιτς, 2019, σσ.308-310. Καραχάλιας και συν., 2011, σσ.69-72).

Στη συνέχεια, μπορεί να πραγματοποιηθεί μια μικρή, αλλά εμπειριστατωμένη εισήγηση σχετικά με τις Συνόδους της Εκκλησίας. Κατά τη διάρκεια αυτής θα αναφερθεί ότι τη σύγκληση των Οικουμενικών Συνόδων την έκανε ο βασιλιάς (Φειδάς, 1994, σσ.418-419), όχι μόνο επειδή το κράτος ήταν θρησκευτικό, αλλά και για τον λόγο ότι οι αιρέσεις αναστάτωναν όλη την κοινωνική ζωή. Το στοιχείο αυτό υποδηλώνει και το γεγονός ότι οι άνθρωποι εκείνης της εποχής είχαν την πίστη ως το υψηλότερο ιδανικό και το πολυτιμότερο στοιχείο της ζωής τους. Ακόμα, καλό είναι να αναφερθεί ότι στις Οικουμενικές Συνόδους συμμετείχαν όλοι ή οι περισσότεροι επίσκοποι της Οικουμένης, δηλαδή του τότε γνωστού κόσμου, και σε αυτό οφείλεται και η ονομασία των Συνόδων ως Οικουμενικών. Σε αυτές καλούνταν οι αιρετικοί να παρουσιάσουν τις θέσεις τους στην περίπτωση που οι συγκεκριμένες αιρέσεις προκαλούσαν οικουμενικό πάταγο. Με την αναφορά αυτή, ο εκπαιδευτικός μπορεί να επωφεληθεί και να αναφερθεί εν συντομία και στις Τοπικές Συνόδους σε σύγκριση με τις Οικουμενικές, οι οποίες συγκαλούνταν ανά περιοχές για αιρέσεις που μάστιζαν μόνο αυτές τις περιοχές και στις οποίες έπαιρναν μέρος οι τοπικοί επίσκοποι. Η διάκριση αυτή μπορεί να γίνει με την παρουσίαση γεγονότων που οδήγησαν σε Τοπικές ή Οικουμενικές Συνόδους¹²⁸.

Καλό είναι να εξηγηθεί στους μαθητές ότι οι Σύνοδοι διατύπωναν το δόγμα και εξηγούσαν την πίστη. Ακόμα, προέβαιναν στον αφορισμό των αιρετικών, όχι από εκδικητικότητα, αλλά με πόνο, διότι δεν υπήρχε άλλη λύση, αφού με αυτόν τον τρόπο ο απλός λαός δεν θα τους εμπιστευόταν πια. Επρόκειτο, δηλαδή, για ένα μέτρο προστασίας του λαού και μια ευκαιρία για τους ίδιους να συνέλθουν από την πλάνη τους και να μετανοήσουν (Χαρώνης και Λαναρά, 1993, σσ.400-401).

Πολύ πιθανό είναι οι ίδιοι οι μαθητές να παρουσιάσουν σε αυτό το σημείο τον προβληματισμό σχετικά με το κατά πόσο είναι σίγουρο ότι οι αποφάσεις των Συνόδων ήταν σωστές. Η απάντηση είναι ότι από τη μια συμφωνούσαν με το Ευαγγέλιο και από την άλλη, επισφραγίζονταν με θαύματα από τον Θεό. Προς επίρρωση των λεγομένων και για απόδοση έμφασης, παραστατικότητας και επιπλέον ενδιαφέροντος, ο εκπαιδευτικός μπορεί να αφηγηθεί τα θαύματα του Αγίου Σπυρίδωνος στην Α' Οικουμενική Σύνοδο (Φωτόπουλος και Φωτοπούλου, 2009, σσ.52-55) ή/και της Αγίας Ευφημίας στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο (Φωτόπουλος και Φωτοπούλου, 2006, σσ.46-50).

ΜΕΤΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ:

Ύστερα, ως σύντομες ιστορικές γνώσεις μπορούν να αναζητηθούν ο συνολικός αριθμός των Οικουμενικών Συνόδων της ορθόδοξης Εκκλησίας και οι ομολογίες οι οποίες έχουν παρόμοιες Συνόδους. Τέλος, ο καθηγητής θα δεχτεί τις ερωτήσεις των μαθητών, οι οποίες μπορεί να οδηγήσουν τη συζήτηση σε διάφορα θέματα, γι' αυτό και είναι απαραίτητο να κατέχει ευρεία γνώση πάνω στα εκκλησιαστικά και ιστορικά θέματα. Υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να γίνουν σε αυτό το σημείο προεκτάσεις στη διοίκηση της ορθόδοξης

¹²⁸Π.χ. Φειδάς, 1994, σσ.398-418.

Εκκλησίας της Ελλάδας, με τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο και την ολομέλεια της Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδας, ή να αναφερθούν άλλα συστήματα διοίκησης σε σύγχρονες αιρετικές ομάδες, όπως για παράδειγμα, οι Μάρτυρες του Ιεχωβά ή οι Πεντηκοστιανοί. Ακόμα, μπορεί να ερωτηθεί ο εκπαιδευτικός για τις διαφορές μεταξύ Ορθοδόξων, Ρωμαιοκαθολικών και Προτεσταντικών ομολογιών¹²⁹. Επιπλέον, μπορεί να υπάρξουν μαθητές που να έχουν μελετήσει και πληροφορηθεί, οι οποίοι θα θέσουν το θέμα της Πανορθόδοξης Συνόδου που πραγματοποιήθηκε πρόσφατα στην Κρήτη (Τσελεγγίδης, 2016), το Παγκόσμιο Συμβούλιο των Εκκλησιών ή το Παλαιοημερολογίτικο σχίσμα (Γιαννακόπουλος, 1995, σσ.30-52) και άλλα τέτοια ζητήματα.

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ Β΄(ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ)

ΘΕΜΑ:

Εικονομαχία

Η Εικονομαχία είναι ένα θέμα που συναντούν συχνά οι μαθητές σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης, τόσο στα Θρησκευτικά, όσο και στην Ιστορία. Εδώ θα δώσουμε κάποια στοιχεία, για το πως μπορεί να διανθιστεί το μάθημα της Ιστορίας με πληροφορίες από την ορθόδοξη χριστιανική βιβλιογραφία, ώστε να γίνει πιο κατανοητό και πιο θελκτικό για τους μαθητές.

ΣΤΟΧΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ:

Το παρόν παράδειγμα διδασκαλίας στοχεύει στην αναλυτική μελέτη των ιστορικών γεγονότων της εικονομαχίας. Οι μαθητές θα κατανοήσουν το θεολογικό υπόβαθρο που προκάλεσε την εικονομαχία, θα γνωρίσουν τα ιστορικά πρόσωπα που διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο σε αυτή και από τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις και θα εντοπίσουν τις ευρύτερες συνέπειες της εικονομαχίας για το κράτος και την τέχνη. Ακόμα, θα έρθουν σε επαφή με την ιδιαίτερη τεχνοτροπία της αγιογραφίας.

ΥΠΟ-ΕΝΟΤΗΤΕΣ ΘΕΜΑΤΟΣ:

- α) Η προσκύνηση των εικόνων (γενική αναφορά),
- β) Εικόνες και αιρέσεις-Ιστορική αναδρομή της περιόδου πριν την εικονομαχία,
- γ) Εικονομαχία (Α΄ και Β΄ φάση),
- δ) Εικόνες και ιερά πρόσωπα (π.χ. ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός).

ΠΡΙΝ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ:

Αρχικά, για να καταλάβουν οι μαθητές το ζήτημα που προκλήθηκε πρέπει να γνωρίζουν την προϊστορία. Δηλαδή τη συνήθεια της χρήσης εικόνων στον χριστιανισμό από τα πρώτα ήδη χρόνια, μετά την Ανάσταση του Χριστού. Παρότι ο Χριστός κατά τη διδασκαλία του αναφέρει ότι «Πνεῦμα ὁ Θεός καὶ τοὺς προσκυνούντας αὐτὸν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν» (Ιω. 4, 24) δεν αναιρεί τη διπλή ιδιότητα του ανθρώπου, ως ψυχοσωματικού ὄντος. Ο ίδιος ο Θεός, αναγνωρίζοντας την ασθένεια του πλάσματός του, παρέχει εικόνες και προτυπώσεις, με τις οποίες προσπαθεί να αναβιβάσει τον άνθρωπο από τα αισθητά στα

¹²⁹ Αλεβιζόπουλος, 1992. Μεταλλινός, 2002.

νοητά, ώστε τελικά να μπορέσει να επιτύχει την τέλεια λατρευτική επικοινωνία με τον Δημιουργό του «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ».

Αυτή τη βοηθητική, αλλά ουσιαστική σημασία των εικόνων, την κατάλαβαν πολύ νωρίς οι Χριστιανοί. Έτσι, από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια υπάρχουν συμβολικές αναπαραστάσεις¹³⁰ και εξεικονίσεις ιερών προσώπων,¹³¹ οι οποίες, με την έξοδο της Εκκλησίας από τις κατακόμβες και την ελεύθερη δραστηριοποίησή της στο Ρωμαϊκό κράτος, πληθαίνουν και αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της κοινής και της ιδιωτικής λατρείας. Οι αναφορές των προ της εικονομαχίας Πατέρων της Εκκλησίας στην προσκύνηση και την τιμή των εικόνων¹³², δείχνουν ότι υπάρχει ήδη διαμορφωμένη, ως άγραφη παράδοση, η προσκύνηση τους¹³³. Οι ναοί, τα σπίτια, οι πόλεις, ακόμα και τα ίδια τα ανάκτορα κοσμούνται από εικόνες του δεσπότη Χριστού, της Θεοτόκου και των αγίων, ενώ οι πιστοί έχουν τη συναίσθηση ότι προσκυνώντας αυτές τις εικόνες και τα τίμια λείψανα των Αγίων, αποδίδουν τιμή στον άγιο και δι' αυτού στον Θεό και λαμβάνουν χάρη απ' αυτά. Ήταν, λοιπόν, φυσικό, η απόφαση απομάκρυνσης των εικόνων από τους ναούς να μη γίνει αποδεκτή το ορθόδοξο πλήρωμα και να αντιμετωπιστεί σαν μια προσπάθεια διαστροφής του δόγματος και της ορθής πίστης.

Στη συνέχεια θα εξηγηθεί στους μαθητές ότι η ιδέα της εικονομαχίας δεν είναι ένα φαινόμενο, το οποίο παρουσιάζεται ξαφνικά. Ο εκπαιδευτικός οφείλει να τους βοηθήσει να καταλάβουν ότι όλες οι μεγάλες αιρέσεις, από τα πρώτα ήδη χρόνια της ζωής της Εκκλησίας, διατύπωσαν εικονομαχικές δοξασίες, έμμεσες ή άμεσες. Οι Δοκητές γνωστικοί, οι Μανιχαίοι, οι Μαρκιωνίτες, οι Αρειανοί, οι Νεστοριανοί και πολλές άλλες αιρετικές ομάδες, είτε αρνούνταν την πραγματική ενανθρώπιση του Λόγου, άρα και τον εξεικονισμό και την προσκύνηση του Χριστού ως Θεού αληθινού (έμμεση εικονομαχία), είτε είχαν εκφράσει επίσημα την αντίθεσή τους σε κάθε είδος εξεικονισμού και προσκύνησης (άμεση εικονομαχία). Όλες αυτές οι τάσεις, οι οποίες είχαν καταδικαστεί από την Εκκλησία, βρήκαν μέσο έκφρασης και αναζωπυρώθηκαν με τον Παυλικιανισμό, γύρω στα μέσα του Ζ' αιώνα. Με την πάροδο του χρόνου, οι Παυλικιανοί εξαπλώθηκαν στα ανατολικά εδάφη της Αυτοκρατορίας (Πόντος, Αρμενία, Συρία, Μικρά Ασία κ.ά.) και απέκτησαν μεγάλη στρατιωτική δύναμη, φέρνοντας σε δύσκολη θέση τους εκάστοτε αυτοκράτορες και επηρεάζοντας τους χριστιανικούς πληθυσμούς των εδαφών των οποίων ήλεγχαν (Φειδάς, 1994, σ.768). Όλη αυτή η δράση των Παυλικιανών είχε σαν αποτέλεσμα την άμβλυνση της ορθόδοξης συνείδησης πολλών Χριστιανών στις περιοχές αυτές και τη διείσδυση εικονομαχικών ιδεών σ' αυτή. Αν προστεθούν και οι επιρροές από το ανεικόνιστο της Ισλαμικής πίστης, η οποία πλέον είχε έλθει σε άμεση επαφή με μεγάλο μέρος του πληθυσμού της αυτοκρατορίας, καθώς και τις αντίστοιχες Ιουδαϊκές αντιλήψεις, οι οποίες καλλιεργούνταν στις περιοχές με έντονο εβραϊκό στοιχείο, τότε μπορεί να γίνει κατανοητό ότι η εικονομαχία είχε αρχίσει να αποκτά έρεισμα, ανάμεσα στους πολίτες της αυτοκρατορίας, πριν ακόμα εκδηλωθεί επίσημα. Η αναφορά σ' όλους αυτούς τους

¹³⁰ Αντουράκης, 1990, σσ.17-31.

¹³¹ Αντουράκης, 1990, σσ.32-44. Αντουράκης, 1991, σσ.265-266.

¹³² Στους τρεις λόγους υπέρ των εικόνων, του αγίου Ιωάννου του Δαμασκηνού, αναφέρονται πολλοί Πατέρες προ της εικονομαχίας (Βασίλειος ο Μέγας, Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης, Γρηγόριος Νύσσης, άγιος Αμβρόσιος, Ιωάννης ο Χρυσόστομος κ.ά.), οι οποίοι διατυπώνουν την εικονόφιλη παράδοση της Εκκλησίας.

¹³³ Τα ελάχιστα κείμενα μεγάλων Πατέρων, οι οποίοι φαίνονται σαν να έχουν εκφραστεί εναντίον των εικόνων, φαίνεται ότι έχουν υποστεί μεταγενέστερες νοθείες (Νικολαΐδης, 1999, σσ.27-29).

προδρόμους της εικονομαχίας πρέπει να είναι σύντομη, ώστε να μην κουράσει και οπωσδήποτε, πρέπει να τονιστεί ότι όλες αυτές οι τάσεις δεν μπόρεσαν ποτέ να υπερισχύσουν και να γίνουν κυρίαρχη εκκλησιαστική αντίληψη, αφού το μεγαλύτερο μέρος των χριστιανών και η παράδοση της Εκκλησίας συνηγορούσαν υπέρ της τιμής των εικόνων.

ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ:

Αφού προετοιμαστεί το έδαφος με τα παραπάνω, θα παρουσιαστούν τα ιστορικά γεγονότα της εικονομαχίας. Καλό είναι, αρχικά, να γίνει λόγος για την εποχή της βασιλείας του Λέοντος Γ΄ (Στεφανίδης, 1998, σ.225. Φειδάς, 1994, σ.770). Αυτός πρώτος, ύστερα από έγκριση και ενθάρρυνση ομοφρόνων του επισκόπων και διανοούμενων (Φειδάς, 1994, σ.772. Νεκτάριος, 1972, σ.181), με διάταγμά του το 726 ή 730 μ.Χ. απαγόρευσε την προσκύνηση των εικόνων και διέταξε την ανάρτησή τους στα υψηλότερα μέρη των ναών (Στεφανίδης, 1998, σ.225. Φειδάς, 1994, σ.773). Η αντίδραση των ορθοδόξων ήταν άμεση. Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανός Α΄ καταδίκασε την εικονομαχική πολιτική του αυτοκράτορα (Migne, Τόμ. 98, χ.χ., σ.156). και εξαναγκάστηκε σε παραίτηση. Τη θέση του κατέλαβε ο σύγκελλος Αναστάσιος, αφού πρώτα υπέγραψε το κατά των εικόνων διάταγμα (730 μ.Χ.). Η άμεση εφαρμογή του νέου διατάγματος, το οποίο δεν περιορίστηκε μόνο στο θέμα των εικόνων¹³⁴, προκάλεσε μεγάλες αναταραχές (Φειδάς, 1994, σ.774. Στεφανίδης, 1998, σ.257)¹³⁵.

Εναντίον του διατάγματος του Λέοντα τάχθηκαν και τα τέσσερα άλλα πρεσβυγεννή Πατριαρχεία, Ρώμης, Ιεροσολύμων, Αντιοχείας και Αλεξανδρείας¹³⁶. Ιδιαίτερα σημαντικός ήταν ο ρόλος του Πατριαρχείου παλαιάς Ρώμης, του οποίου οι πάπες τάχθηκαν ενεργά υπέρ της τιμής των εικόνων και του παραιτηθέντος πατριάρχου Γερμανού. Ως αντίποινα γι' αυτή τη στάση του τότε πάπα Γρηγορίου Β΄, ο Λέων υλοποίησε μια σειρά από μέτρα, τα οποία μείωναν την επιρροή του παπικού θρόνου στην Ανατολή και τα οποία έμελλε να αποτελέσουν διχαστικό αγκάθι στις σχέσεις ανατολικής και δυτικής Εκκλησίας κατά τα επόμενα χρόνια (Φειδάς, 1994, σ.778. Στεφανίδης, 1998, σ.258. Migne, Τόμ. 108, χ.χ., σ.828). Αυτή την περίοδο δραστηριοποιείται και ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός, ο οποίος συγγράφει τους περίφημους λόγους του, προς υπεράσπιση των αγίων εικόνων, οι οποίοι θα αποτελέσουν πολύτιμο όπλο των εικονοφίλων στον αγώνα κατά των εικονομάχων και βάση πάνω στην οποία θα θεμελιωθούν οι αποφάσεις της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου.

Ο γιος του Λέοντα, Κωνσταντίνος Ε΄, ο επονομασθείς και Κοπρώνυμος (Φειδάς, 1994, σ.779), συνέχισε την πολιτική του πατέρα του. Αυτός αποδείχθηκε σφοδρότερος πολέμιος των εικόνων, απ' ότι ο πατέρας του. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε τις κοινωνικές και τις ανθρωπιστικές συνέπειες τις εικονομαχίας. Οι εικονόφιλοι διώχθηκαν ανηλεώς. Πολλοί βασανίστηκαν, διαπομπεύτηκαν και θανατώθηκαν (Νεκτάριος, 1972, σ.189. Migne, Τόμ. 100, χ.χ., σσ.1135-1141, 1170-1171, 1175-1178, 1181). Το μένος του αυτοκράτορα στράφηκε ιδιαίτερα εναντίον του μοναχικού βίου. Τα μοναστήρια έκλεισαν και πωλήθηκαν,

¹³⁴ Ο άγιος Νεκτάριος (1972) αναφέρει τη διάλυση σχολών στις οποίες δίδασκαν μοναχοί και μοναστηριών (σ.182), ενώ ο Στεφανίδης (1998) απαριθμεί μια σειρά μεταρρυθμίσεων, όπως η συντόμευση της Θείας Λειτουργίας, η κατάργηση των αγρυπνιών και άλλων ακολουθιών, νηστειών και εορτών, η δήμευση της εκκλησιαστικής περιουσίας, ο περιορισμός του αριθμού των ιερέων και των μοναχών, η κύρωση της εκλογής των επισκόπων από το αυτοκρατορικό συμβούλιο κ.ά. (σ.256-257).

¹³⁵ Ο ιστορικός Θεοφάνης αναφέρει ακόμα και θεόσταλτα σημεία, τα οποία έδειχναν την αντίθεση του Θεού στην εικονομαχία (Migne, Τόμ. 108, χ.χ., σσ.830-832).

¹³⁶ Ο Πάπας και ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων συγκάλεσαν τοπική σύνοδο, στην οποία καταδίκασαν τον Λέοντα σαν αιρετικό (Νεκτάριος, 1972, σ.183).

ενώ η μοναστική περιουσία και τα ιερά σκεύη εκποιήθηκαν, υπέρ των βασιλικών ταμείων (Φειδάς, 1994, σ.787). Οι μοναχοί βασανίζονταν και απομακρύνονταν με τη βία, ενώ πολλοί, για να γλιτώσουν κατέφυγαν στη Δύση. Στο σημείο αυτό μπορεί να γίνει συζήτηση με τους μαθητές για τη θρησκευτική ελευθερία και να πραγματοποιηθεί σύγκριση της εικονομαχικής πολιτικής με το διάταγμα του Μ. Κωνσταντίνου για την ανεξιθρησκία (το έχουν διδαχθεί σε προηγούμενο μάθημα στην Β΄ γυμνασίου) (Δημητρούκας και Ιωάννου, χ.χ., σ.8) ή με τις σχετικές διατάξεις του Συντάγματος της Ελλάδος.

Οι αναφορές στους υπόλοιπους εικονομάχους βασιλείς ας είναι σύντομη, ώστε να δοθεί χρόνος στο έργο της Ειρήνης της Αθηναίας, η οποία, υπερνικώντας τις αντιδράσεις, συγκάλυψε την Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο και αναστήλωσε τις εικόνες (Φειδάς, 1994, σσ.790-791).

Η αναφορά στη Β΄ Φάση της εικονομαχίας θα είναι κι αυτή σύντομη. Αν ο εκπαιδευτικός το επιθυμεί, μπορεί να επικεντρωθεί στο πρόσωπο της Θεοδώρας της Αυγούστας, η οποία έκανε τη δεύτερη και οριστική πια αναστήλωση των εικόνων (Φειδάς, 1994, σ.842. Στεφανίδης, 1998, σ.263), κλείνοντας οριστικά την οδυνηρή περίοδο της εικονομαχίας, η οποία ταλαιπώρησε τόσα χρόνια την Εκκλησία.

Μετά τα ιστορικά γεγονότα, θα προχωρήσει ο διδάσκων σε μια παρουσίαση των θεολογικών θέσεων των δύο πλευρών. Τα βασικότερα απ' αυτά μπορούν να συνοψιστούν ως ακολούθως:

Εικονομάχοι:

α) Όσοι προσκυνούν τις εικόνες, είναι ειδωλολάτρες, αφού αποδίδουν προσκύνηση σε άψυχα ξύλα και σε χειροποίητες εικόνες.

β) Ο Θεός είναι ανεικόνιστος. Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να εικονίζεται και να προσκυνείται.

Εικονόφιλοι:¹³⁷

α) Η προσκύνηση που αποδίδεται στις εικόνες είναι τιμητική. Δεν προσκυνούν οι πιστοί το ξύλο, αλλά το πρόσωπο που εικονίζεται.

β) Ο Χριστός έγινε άνθρωπος, σαρκώθηκε. Άρα μπορεί να εικονίζεται η ανθρώπινη φύση του, που την είδαν οι άνθρωποι, αλλά όχι η θεϊκή που είναι απρόσιτη.

Τέλος, ο εκπαιδευτικός μπορεί να αναφερθεί στις συνέπειες της εικονομαχίας, που ήταν η απώλεια του παπικού θρόνου και του Δυτικού Ρωμαϊκού κράτους για την αυτοκρατορία, ο διχασμός του λαού και η αποδυνάμωση απέναντι στους εξωτερικούς εχθρούς. Επίσης θα τονιστούν οι συνέπειες στην τέχνη, με την καταστροφή εικόνων μεγάλης καλλιτεχνικής και θρησκευτικής αξίας.

Ένα άλλο σημείο στο οποίο μπορεί να σταθεί ο εκπαιδευτικός είναι οι θαυματουργές εικόνες, ιδιαίτερα της περιόδου αυτής, και οι ιστορίες τους¹³⁸. Κάποιες απ' αυτές συνδυάζονται και με

¹³⁷Καλό είναι να εξηγηθεί στα παιδιά ότι ο όρος εικονολάτρες χρησιμοποιούταν από τους εικονομάχους για να χαρακτηρίσουν τους αντιπάλους τους. Οι λεγόμενοι, όμως, εικονολάτρες αυτοαποκαλούνταν εικονόφιλοι ή ορθόδοξοι, καθώς υποστήριζαν ότι δεν προσκυνούν τα υλικά από τα οποία είναι φτιαγμένες οι εικόνες, αλλά τα εικονιζόμενα πρόσωπα.

¹³⁸Εμφανίσεις και θαύματα της Παναγίας, 2003, σσ.15-98.

εξέχουσες προσωπικότητες εκείνης της περιόδου. Παρατίθεται το παράδειγμα του αγίου Ιωάννη του Δαμασκηνού:

Ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός είναι μια από τις εξέχουσες πατερικές μορφές. Ο άγιος Ιωάννης συνδέεται άμεσα με την εικονομαχία. Οι τρεις λόγοι του υπέρ της προσκύνησης των ιερών εικόνων αποτέλεσαν τη βάση όλης της θεολογίας των ορθοδόξων, όπως αυτή εκφράστηκε στις αποφάσεις της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου. Μελετώντας τα κείμενά του παράλληλα με τα ιστορικά γεγονότα αυτής της πολυτάραχης περιόδου, μπορούν να εξαχθούν ενδιαφέροντα συμπεράσματα, σχετικά με τα κίνητρα των εικονομάχων βασιλιάδων, τη φύση της εικονομαχικής έριδας και τις πνευματικές της συνέπειες στο δόγμα και τη ζωή της Εκκλησίας.

Αν στόχος είναι να κεντριστεί το ενδιαφέρον των μαθητών, ο διδάσκων μπορεί να παραθέσει κι ένα εντυπωσιακό στοιχείο από τη ζωή του αγίου Ιωάννη του Δαμασκηνού, το οποίο συνηγορεί υπέρ της προσκύνησης των εικόνων. Το περιστατικό είναι το ακόλουθο:

Η λαμπρή μόρφωση του Ιωάννη, αλλά και τα πλούσια πνευματικά του χαρίσματα, τα οποία συνδυάζονταν με τη βαθιά του ταπείνωση, κέρδισαν την εκτίμηση του Χαλίφη, ο οποίος, μετά το θάνατο του Σεργίου, τον τοποθέτησε σε αξίωμα αντίστοιχο ή και ανώτερο απ' αυτό του πατέρα του. Κατά την περίοδο εκείνη ξεσπά η εικονομαχία. Ο άγιος γράφει τους θαυμάσιους λόγους του προς υπεράσπιση των αγίων εικόνων, γεγονός που εξοργίζει τον αυτοκράτορα Λέοντα, ο οποίος και τον συκοφαντεί στον Χαλίφη της Δαμασκού, ότι δήθεν επιβουλευόταν τη βασιλεία του, αποστέλλοντας συνωμοτική επιστολή εναντίον του. Ο Χαλίφης πίστεψε τη συκοφαντία και διέταξε να κοπεί το δεξί χέρι του Ιωάννη (Migne, Τόμ. 96, χ.χ., σ.456). Η απόφαση εκτελέστηκε, όμως, ύστερα από θαυματουργική παρέμβαση της Παναγίας, την οποία παρακάλεσε θερμά μπροστά στο άγιο εικόνισμά της, αποκαταστάθηκε πλήρως η αρτιμέλεια του αγίου. Ως ευχαριστία, ο άγιος κρέμασε στην εικόνα ένα ασημένιο χέρι, και έτσι η εικόνα πήρε την ονομασία «Τριχερούσα». Το εικόνισμα σώζεται σε Μονή του Αγίου Όρους. Ο Χαλίφης, βλέποντας αυτό το μεγάλο θαύμα, τον αποκατέστησε στην προηγούμενη θέση του. Εκείνος όμως προτίμησε ν' ανταλλάξει την τιμή της επιγείου βασιλείας με την επουράνια. Εγκατέλειψε τα εγκόσμια κι έγινε μοναχός στη μονή του αγίου Σάββα.

Με αφορμή αυτή την ιστορία ο εκπαιδευτικός μπορεί να συζητήσει με τους μαθητές για τα αφιερώματα στις θαυματουργές εικόνες των εκκλησιών και να τους δείξει την εικόνα της Τριχερούσας¹³⁹.

ΜΕΤΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ:

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Σχετικά με τις εικόνες, μπορεί να ακολουθήσει μια σειρά δραστηριοτήτων με επίκεντρο την τέχνη της εικονογραφίας. Σχετικές δραστηριότητες έχουν αναφερθεί στα προηγούμενα κεφάλαια, όπως και τα ανάλογα βοηθήματα, οπότε δεν θα γίνει περαιτέρω περιγραφή εδώ περισσότερο. Σίγουρα πάντως ο τομέας αυτός προσφέρεται για βιωματική διδασκαλία.

¹³⁹ *Εμφανίσεις και θαύματα της Παναγίας*, 2003, σσ.101-104.

Συμπεράσματα-Προτάσεις

Η λογοτεχνία, στη σύγχρονη εποχή, έχει παραμεληθεί σημαντικά παρά τα πολλαπλά οφέλη που διαπιστωμένα προσφέρει στον άνθρωπο. Μεγάλο ρόλο σε αυτό διαδραματίζουν τα τεχνολογικά μέσα που σταδιακά αντικαθιστούν το βιβλίο. Πλέον η έκδοση βιβλίων ακμάζει, καθώς οι εκδοτικοί οίκοι διαθέτουν όλα τα αναγκαία υλικά μέσα σε αντίθεση με το παρελθόν που η έκδοση βιβλίων ήταν επίπονη και πολυδάπανη διαδικασία. Ωστόσο το αναγνωστικό κοινό φθίνει όλο και περισσότερο με το πέρασμα του χρόνου. Αυτό κυρίως, οφείλεται στην αντικατάσταση του βιβλίου από την οθόνη, της ανάγνωσης από τη γρήγορη εικόνα και της υγιούς διαπροσωπικής επικοινωνίας από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Από μικρά τα παιδιά αναλώνουν μεγάλο μέρος του ελεύθερου χρόνου τους στον υπολογιστή, την τηλεόραση ή το κινητό. Αν και η ποσότητα των πληροφοριών στις οποίες εκτίθενται τα παιδιά είναι μεγάλη, είναι γεγονός ότι σε καμιά περίπτωση δεν προωθείται με αυτήν τη σποραδική έκθεση σε όγκο πληροφοριών η δομημένη και ολοκληρωμένη γνώση. Παράλληλα, η γλώσσα στην οποία εκτίθενται τα παιδιά μέσω των τεχνολογικών μέσων χαρακτηρίζεται κατά κύριο λόγο από προφορικότητα και είναι πολύ απλή. Συνεπώς, σταδιακά παρατηρείται το φαινόμενο της λεξιπενίας στους νέους.

Το σχολείο ως ο βασικός φορέας εκπαίδευσης –μετά την οικογένεια –έχει χρέος να δώσει στα παιδιά το βιβλίο, να τα διδάξει να το αγαπούν και να τους δείξει την εκπαιδευτική δύναμη που αυτό κρύβει μέσα στις σελίδες του. Αυτό, φυσικά, μπορεί να επιτευχθεί εάν οι εκπαιδευτικοί πρώτοι έχουν κατανοήσει την ανυπολόγιστη εκπαιδευτική αξία της λογοτεχνίας και αγαπούν την ανάγνωση βιβλίων. Παράλληλα, όμως, η τεχνολογία, αν και αποτελεί αναχαιτιστικό παράγοντα για τη γνωριμία των παιδιών με τα βιβλία, εάν αξιοποιηθεί κατάλληλα μπορεί να συμβάλλει ουσιαστικά στην ανάδειξη της λογοτεχνίας και να βοηθήσει σημαντικά στην βαθύτερη και πιο ολοκληρωμένη σχέση των μαθητών με τα βιβλία. Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα ηλεκτρονικά βιβλία (e-books) που προσφέρουν σε άτομα με περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες, την ικανότητα να γνωρίσουν τον εκτεταμένο κόσμο των βιβλίων και όσα αυτός έχει να προσφέρει μέσα από την οθόνη.

Ένα ακόμα, θετικό στοιχείο των βιβλίων είναι το γεγονός ότι μέσα σ' αυτά το άτομο μπορεί να βρει απαντήσεις για καταστάσεις που πρέπει να αντιμετωπίσει στην καθημερινότητά του. Τα βιβλία κρύβουν μέσα σε ιστορίες φανταστικές ή και αληθινές την ιστορία της εξέλιξης της ανθρώπινης σκέψης και της ζωής των ανθρώπων. Η ποικιλία των χαρακτήρων και των καταστάσεων με τις οποίες αυτοί βρίσκονται αντιμέτωποι είναι τόσο ευρεία που ο αναγνώστης μέσα στις σελίδες ενός βιβλίου μπορεί να ταυτιστεί με πρόσωπα και γεγονότα και έτσι με βάση τα αναγνώσματά του να κινηθεί και στην καθημερινότητά του, αφού το βιβλίο του προσφέρει απαντήσεις που ο ίδιος δύσκολα θα ανακάλυπτε. Με άλλα λόγια, το βιβλίο παιδαγωγεί, θρέφει την νόηση των ανθρώπων και ψυχαγωγεί.

Με βάση τις παραπάνω ιδιότητες του βιβλίου, μια συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα φαίνεται πως το έχει ιδιαίτερη ανάγκη. Οι έφηβοι και οι νέοι αποτελούν μια ομάδα με ιδιαίτερα εύθραυστη ψυχολογία και οι οποίοι βρίσκονται σε μια φάση που αναζητούν να διαμορφώσουν την ταυτότητά τους και να προσανατολίσουν τη ζωή τους με βάση ορισμένες αξίες και ιδανικά. Για αυτούς το βιβλίο μπορεί να αποτελέσει πολύτιμο οδηγό που θα τους δώσει απαντήσεις στα προβλήματά τους, θα τους ανοίξει νέους ορίζοντες ως προς τη

μελλοντική τους πορεία και θα τους εφοδιάσει με τα ιδανικά και τις αξίες που αναζητούν χωρίς να εκλαμβάνεται ως προσπάθεια να τους ετεροκατευθύνει κάποιος, όπως καμιά φορά θεωρούν ότι προσπαθεί να κάνει η οικογένεια ή ο περίγυρος. Πολύ περισσότερο τα βιβλία ηθικού και θρησκευτικού περιεχομένου είναι εκείνα που θα δώσουν στον έφηβο ή τον προβληματισμένο νέο την πιστή πληροφόρηση που αναζητά και τις αξίες που θα διαμορφώσουν τελικά την ταυτότητά του.

Κατά την πορεία αυτής της εργασίας ο αναγνώστης εξοικειώθηκε με τον όρο *ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο*. Έγινε αναφορά στην ύπαρξη βιβλίων ορθόδοξου χριστιανικού περιεχομένου ήδη από τα χρόνια προ Χριστού και στο γεγονός ότι η συγκεκριμένη κατηγορία βιβλίων παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία, αν και η βάση όλων είναι η Αγία Γραφή και η Ιερά Παράδοση της Εκκλησίας. Αναφέρθηκαν, επίσης, συνοπτικά τα είδη στα οποία διακρίνονται τα ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία και ότι σκοπός της ανάγνωσής τους δεν είναι η τέρψη και η πληροφόρηση όπως συμβαίνει συνήθως με την ανάγνωση βιβλίων, αλλά η πνευματική πρόοδος και η επίτευξη της επικοινωνίας του αναγνώστη με τον Θεό. Επίσης, τονίστηκε ότι τα πνευματικά αναγνώσματα που επιλέγει να διαβάσει κάποιος καλό είναι να ανταποκρίνονται στην πνευματική του κατάσταση για να αποδειχθούν ωφέλιμα. Ακόμα, έγινε σαφές ότι η βάση των ορθόδοξων χριστιανικών βιβλίων, δηλαδή η Αγία Γραφή και τα Πατερικά κείμενα, διέπονται από λιτό λόγο, διότι απευθύνονται σε όλους, ανεξαρτήτως μορφωτικού ή διανοητικού επιπέδου, και επιπλέον, αποτελούν την κατευθυντήρια γραμμή προς αποφυγή των αιρέσεων.

Ιδιαίτερη εστίαση έγινε στην ιδιαίτερη κατηγορία παιδικό ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο. Στη σύγχρονη εποχή τα είδη ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου που απευθύνονται σε παιδιά γνωρίζουν μεγάλη άνθιση, παρόλο που η συγγραφή τέτοιων βιβλίων είναι ιδιαίτερα απαιτητική, αφού ο συγγραφέας ή διασκευαστής οφείλει να λάβει υπόψη του πολλές επιμέρους παραμέτρους που χαρακτηρίζουν το παιδικό αναγνωστικό κοινό και να προσαρμόσει ανάλογα τα κείμενά του. Ίσως, για τον λόγο αυτό και λόγω της αντίληψης των εκδοτών ότι τέτοιου είδους αναγνώσματα δεν θα είχαν μεγάλη απήχηση, το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο για παιδιά δεν γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη πριν από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Έκτοτε, ωστόσο, έχει γνωρίσει μεγάλη παραγωγή από όλους τους εκδοτικούς οίκους, γεγονός, βέβαια, που προέκυψε εξαιτίας και μιας ευρύτερης στροφής των εκδοτικών οίκων προς το παιδικό βιβλίο κατά τον 21^ο αιώνα.

Η ουσία, ωστόσο, της συγκεκριμένης εργασίας βρίσκεται στην πρόταση αξιοποίησης του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου στην εκπαίδευση. Αναφορά γίνεται σε εκείνα τα είδη, όπως για παράδειγμα η Αγία Γραφή και τα Συναξάρια των Αγίων, τα οποία περιλαμβάνουν ιστορίες. Τονίζεται, μάλιστα, ότι η ιστορία ως μέσο διδασκαλίας αποτελεί ισχυρό στοιχείο που συμβάλλει στην κατανόηση από μέρους των μαθητών των μηνυμάτων που επιθυμεί να τους μεταδώσει ο διδάσκων. Επίσης, και η χρήση της εικόνας μπορεί να ενισχύσει ουσιαστικά τη διδασκαλία με διάφορους τρόπους. Καθώς, λοιπόν, τα παιδικά ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία, όπως τα περισσότερα βιβλία που απευθύνονται σε παιδιά, περιλαμβάνουν πληθώρα εικόνων, μπορούν να αξιοποιηθούν ουσιαστικά και να συμβάλουν στην επιτυχημένη έκβαση της διδασκαλίας. Παράλληλα, ο εκπαιδευτικός μπορεί μέσω της ορθής και εμπνευσμένης ενσωμάτωσης αυτών των βιβλίων στην εκπαιδευτική διαδικασία, να ενισχύσει το φιλιαναγνωστικό πνεύμα των μαθητών του.

Φυσικά, η πρόταση αξιοποίησης των ορθόδοξων χριστιανικών βιβλίων στην εκπαίδευση δεν αφορά μόνο στο μάθημα των Θρησκευτικών, αλλά συμβάλλει στη διαθεματική και βιωματική διδασκαλία. Με ανάλογες δραστηριότητες, άλλα μαθήματα μπορούν να εμπλουτιστούν με την αξιοποίηση σχετικών ορθόδοξων χριστιανικών βιβλίων, αλλά και το μάθημα των Θρησκευτικών μπορεί να ενισχυθεί με διαθεματικές αναφορές που έχουν την αφετηρία τους στα ορθόδοξα χριστιανικά βιβλία που αξιοποιούνται. Συνεπώς, οι παραπάνω πρακτικές αξιοποίησης του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου στην εκπαίδευση στοχεύουν στην πολύπλευρη ανάπτυξη, την καλλιέργεια και την κατάκτηση της γνώσης με ευχάριστο τρόπο από τους μαθητές. Ωστόσο, ο εκπαιδευτικός καλείται να αφουγκραστεί τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν εντός της τάξης πριν εντάξει στην εκπαιδευτική διαδικασία το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο και να προσαρμόσει τη διδασκαλία αναλόγως.

Η διδακτική του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου απαιτεί, όπως παρουσιάστηκε στην παρούσα εργασία, σταδιακή οικοδόμηση της γνώσης ανά βαθμίδα και ανάλογα με την ηλικιακή ομάδα στην οποία απευθύνεται ο κάθε εκπαιδευτικός. Όπως φαίνεται και στα αναλυτικά παραδείγματα διδασκαλίας που προτάθηκαν, έγκειται στη διακριτική ευχέρεια του εκπαιδευτικού η αξιοποίηση των ανάλογων βιβλίων και δραστηριοτήτων για να επιτευχθεί αυτό. Ακόμα, φαίνεται ότι είναι αναγκαία και η κριτική εφαρμογή από τον διδάσκοντα των δραστηριοτήτων και των τρόπων διδασκαλίας που προτείνονται, σε αντιστοιχία πάντοτε με τις επικρατούσες συνθήκες. Μάλιστα, δεν είναι παρακινδυνευμένο να υποστηριχθεί ότι ο διδάσκων αποτελεί το κλειδί της επιτυχίας της διδασκαλίας. Τα εφόδια που διαθέτει, όπως οι γνώσεις, το βίωμα και τα ιδιαίτερα ταλέντα του, μπορούν να καθορίσουν εξ αρχής την έκβαση του μαθήματος. Τέλος, ο τρόπος με τον οποίο θα χειριστεί τις δύσκολες καταστάσεις και τα εμπόδια είναι ουσιώδους σημασίας για το επιτυχημένο ή όχι αποτέλεσμα του έργου του.

Κλείνοντας, λοιπόν, το ορθόδοξο χριστιανικό βιβλίο μπορεί να αποτελέσει ισχυρό διδακτικό εργαλείο, αν και κρίνεται σκόπιμο να επαναληφθεί ότι η ορθή αξιοποίησή του από τον εκάστοτε εκπαιδευτικό είναι αυτή που μπορεί να αναδείξει λιγότερο ή περισσότερο την εκπαιδευτική αξία του, την οποία το σύγχρονο ελληνικό σχολείο φαίνεται να μην έχει αντιληφθεί ακόμα. Η παρούσα διατριβή σκοπεύει να συμβάλει στην αφύπνιση και ως συνέπεια, στην επίτευξη της ενσωμάτωσης του ορθόδοξου χριστιανικού βιβλίου στην εκπαίδευση, ώστε να ενισχυθεί το εκπαιδευτικό έργο και η μαθητική κοινότητα να επωφεληθεί πολλαπλά απ' αυτό.

Βιβλιογραφία

Πηγές:

Αγαπητός, Ι. (χ.χ.) *Θεοφανώ η αγία της αγάπης*. Νέα Ιωνία: Καρδιά.

Αγάπιος Ιερομόναχος & Νικόδημος Μοναχός (1993). *Πηδάλιον*. Αθήνα: Αστήρ.

Άγιος Αμβρόσιος Επίσκοπος Μεδιολάνων (1998). *Εξαήμερον*. Αθήνα: Νεκτάριος Παναγόπουλος.

Άγιος Αρσένιος, *Ο θαυματουργός δάσκαλος*. (2015). Θεσσαλονίκη: Ενωμένη Ρωμηοσύνη.

Αλεξίου, Ι. (1981). *Νέοι στο μαρτύριο* (4^η εκδ.). Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων Η "Ζωή".

Αρμενόπουλος, Κ., Χρυσοκέφαλος, Μ., Καλέκας, Ι., Νικαίας, Θ., Καβάσιλας, Ν. & Παλαμάς, Γ. (2007). *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* (Τόμ. 150). Αθήνα: Κέντρον πατερικών εκδόσεων.

Βαλλή, Ε. & Κασαπίδης, Γ. (2013). *Η Βίβλος για παιδιά*. Μεταμόρφωση Αττικής: Σαΐτης.

Βασιλάκος, Σ. (2017). *Το παραμύθι σου άνοιξε...* Αθήνα: Αρχονταρίκι.

Βελιμίροβιτς, Ν. (2014). *Ο πρόλογος της Αχρίδος* (Τόμ. 5). Αθήνα: Άθως.

Βελιμίροβιτς, Ν. (2014). *Ο πρόλογος της Αχρίδος* (Τόμ. 7). Αθήνα: Άθως.

Βέρνερ, Σ. (1980). *Το χρυσό σφυράκι* (4^η εκδ.). Αποστολική Διακονία.

Βιγγοπούλου, Μ. (2007). *Η κυρα-Παράδοση και η Ορθοδοξία* (Τόμ. 1). Αθήνα: Άθως παιδικά.

Βιγγοπούλου, Μ. (2008). *Η κυρα-Παράδοση και η Ορθοδοξία* (Τόμ. 2). Αθήνα: Άθως παιδικά.

Βιγγοπούλου, Μ. (2008). *Η κυρα-Παράδοση και η Ορθοδοξία* (Τόμ. 3). Αθήνα: Άθως παιδικά.

Βιγγοπούλου, Μ. (2010). *Από την Εγώπολη στην Εσύπολη* (2^η εκδ.). Αθήνα: Άθως παιδικά.

Βιγγοπούλου, Μ. (2013). *Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, Αν ζούσε σήμερα*. Αθήνα: Άθως παιδικά.

Βλάχος, Ι. (2018). *"Οι δεσποτικές εορτές" Εισοδικό στο Δωδεκαήμερο και την Ορθόδοξη Χριστολογία* (5^η εκδ.). Λεβαδεία: Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου (Πελαγίας).

Γέροντας Πορφύριος (2003). *Βίος και λόγοι* (4^η εκδ.). Χανιά: Ι. Μ. Χρυσοπηγής.

Γεροντικόν. (1962). Αθήνα: Φως.

Γιαγκάζογλου, Σ., Νευροκοπλής, Θ., Παναγάκης, Α., Βαλλιανάτου, Κ., Βαρκάδου, Μ., Κολόμβου, Δ. & Νικολαΐδου, Π. *Θρησκευτικά Γ' Δημοτικού, Ο κόσμος της θρησκείας και της πίστης, Ανακαλύπτουμε εικόνες, πρόσωπα και ιστορίες*. Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και εκδόσεων "Διόφαντος". Ανακτήθηκε από

http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/pdf/8547/5226/10-0227-01_Thriskeutika_G-Dimotikou_Vivlio-Mathiti/.

Γκαλλάτιν, Μ. (2006). *Διψώντας για τον Θεό σε μια χώρα με ρηγά πηγάδια ξεδίψασα στην Ορθοδοξία*. Μήλεσι: Η Μεταμόρφωσις του Σωτήρος.

Γλεντής, Σ., Μαραγκουδάκης, Ε., Νικολόπουλος, Ν. & Νικολοπούλου, Μ. *Ιστορία Ε΄ Δημοτικού, Στα βυζαντινά χρόνια*. Ι.Τ.Υ.Ε. "Διόφαντος".

Γουμενοπούλου, Μ. (2014). *π. Παΐσιος, Ο γέροντας της αγάπης*. Θεσσαλονίκη: Ενωμένη Ρωμηοσύνη.

Γουσιδής, Χ. (2014). *Ο Άγιος Νικόλαος, Το θαύμα της αγάπης*. Αθήνα: Άθως παιδικά.

Γριζοπούλου, Ο. & Καζλάρη, Π. (2016). *Θρησκευτικά Α΄ Γυμνασίου, Παλαιά Διαθήκη, Προϊστορία του Χριστιανισμού*. ΙΤΥΕ "Διόφαντος".

Currier, A. A. (1999). *How the monastery came to be on the top of the mountain*. Ben Lomond, California: Conciliar Press.

Δαμασκηνός, Ι. (1976). *Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας*. Θεσσαλονίκη: Γρηγόριος ο Παλαμας.

Δαμασκηνός, Ι. (1989). *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* (Τόμ. 94). Αθήνα: Κέντρον πατερικών εκδόσεων.

Δαμασκηνός, Ι. (2006). *π. Σεραφείμ Ρόουζ "Η ζωή και τα έργα του"* (Τόμ. 2). Αθήνα: Μυριόβιβλος.

Δανιάς, Γ. & Χατζηθανάση, Χ. (2015). *Ο Χριστός ανάμεσά μας*. Αθήνα: Άθως εφηβικά.

Δανιάς, Γ. & Χατζηθανάση, Χ. (2016). *Ένδυσά μας ο Χριστός*. Αθήνα: Άθως εφηβικά.

Δανιάς, Γ. & Χατζηθανάση, Χ. (2017). *Άγιος Σέργιος, Ένας φάρος στην έρημο του Ραντονέζ*. Αθήνα: Άθως παιδικά.

Δανιάς, Γ. & Χατζηθανάση, Χ. (2019). *Εκεί που τελειώνει ο χάρτης και μια ευχή...αποκαλύπτεται*. Αθήνα: Άθως εφηβικά.

Δημητρούκας, Ι. & Ιωάννου, Θ. (χ.χ.) *Ιστορία του μεσαιωνικού και νεότερου κόσμου 565-1815, Β΄ Γενικού Λυκείου*. Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων "Διόφαντος".

Δημητρούκας, Ι. & Ιωάννου, Θ. (χ.χ.). *Μεσαιωνική και νεότερη ιστορία, Β΄ Γυμνασίου*. Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών Και Εκδόσεων "Διόφαντος".

Δημοσθένειο Γενικό Λύκειο Παιανίας (2007). *Μικρός συναξαριστής*. Παιανία.

Δημοσθένειο Ενιαίο Λύκειο Παιανίας (2004-2005). *Παναγία η κυρία των αγγέλων*. Παιανία: Δημοσθένειο Ενιαίο Λύκειο Παιανίας και Δήμος Παιανίας.

Δράκων. Στο *Εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν* (Τόμ. 4, σσ.747-749). (1928). Αθήνα: Ελευθερουδάκης.

Δρίτσας, Δ., Μόσχος, Δ. & Παπαλεξανδρόπουλος, Σ. (2002). *Χριστιανισμός και θρησκευόμενα, Β'Ενιαίου Λυκείου* (6^η εκδ.). Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.

Ένας μαχητής του Χριστού π. Αυγουστίνος (Τόμ. 1). (2020). Φλώρινα: Μετάνοια.

Ενισλείδου, Χ. & Κεραμίδης, Δ. (1958). *Ιερά ιστορία της Παλαιάς Διαθήκης*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών βιβλίων.

Επίσκεψη σ' ένα μοναστήρι της Παναγίας, Ταξίδι μέσα στην ιστορία της Ιεράς Μονής Μαχαιρά. Λευκωσία Κύπρος: Ευρυμάθεια.

Επιφάνιος Κύπρου (1990). *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* (Τόμ. 42). Αθήνα: Κέντρον πατερικών εκδόσεων.

Επιφάνιος Κύπρου (1992). *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)* (Τόμ. 41). Αθήνα: Κέντρον πατερικών εκδόσεων.

Enrard, G. (2012). *Οι περιπέτειες ενός προσκυνητή*. Αθήνα: Άθως παιδικά.

Εφραίμ Μοναχός & Μαρκούδης, Λ. (1996). *Παιδικό γεροντικό*. Αθήνα: Η Χρυσοπηγή.

Fotoroulos, D. & Fotoroulou, A. (2019). *Friends of Christ*. Columbia: Newrome press.

Ζούρας, Π. (2002). *Ο θησαυρός του γέροντα* (2^η εκδ.). Νέα Σμύρνη: Ακρίτας.

Ζούρας, Π. (2003). *Το ψέμα και η συγγνώμη* (2^η εκδ.). Ακρίτας παιδικά.

Η Αγία Γραφή, Η Παλαιά και Καινή Διαθήκη (13^η εκδ.). (1994). Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων "Η Ζωή".

Η Καινή Διαθήκη, Το πρωτότυπο κείμενο με νεοελληνική μετάφραση (10^η εκδ.). (2009). Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Η Φαβιόλα ή η Εκκλησία των κατακομβών (13^η εκδ.). (1990). Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων Η "Ζωή".

Ήλιος στα μεσάνυχτα. (1979). Αθήνα: Ζωή του παιδιού.

Ηρώδης. Στο *Εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν* (Τόμ. 6, σσ.404-405). (1929). Αθήνα: Ελευθερουδάκης.

Θρησκευτική και Ηθική εγκυκλοπαίδεια (1962-1968). Αθήνα: Αθανάσιος Μαρτίνος. Ανακτήθηκε από <https://e-homoreligiosus.blogspot.com/2010/11/12.html>

Θριάμβος. Στο *Σχολική Υδρία, Μονοτονική γενική εγκυκλοπαίδεια δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης* (Τόμ. 5, σ.1644). (1991). Αθήνα: Γ. Αξιοτέλλης & σια επε.

Ιακώβου, Α. (2007). *Ήταν κάποτε παιδιά, Ο άγιος Νεκτάριος*. Αθήνα: Άθως παιδικά.

Ιακώβου, Α. (2007). *Ήταν κάποτε παιδιά, Ο γέρον Χατζηγιώργης ο Αθωνίτης*. Αθήνα: Άθως παιδικά.

Ιακώβου, Α. (2022). *Όταν γελάει ο ουρανός 7, Θηρία και θηριοδαμαστές*. Αθήνα: Άθως παιδικά.

- Ιερά Μονή Θεοτόκου Αγίου Βλασίου Πηλίου (2013). *Όταν τα ζώα μιλούν με τους αγίους*. Θεσσαλονίκη: Ορθόδοξος Κυψέλη.
- Ιορδανοπούλου, Κ. (2009). *Ο Θεός στη γη μας, Η ζωή του Χριστού για παιδιά* (3^η εκδ.). Αθήνα.
- Καραγιαννάκη, Ε. (2010). *Οι παραβολές του Χριστού για παιδιά* (Τόμ. 1). Σέρρες: Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών.
- Καραμπέτσιου, Α. (1985). *Τρεις αγίες του αιώνα μας*. Πειραιάς: Ζύμη.
- Καραντινού, Ε. *Ο παντοτινός μας Φίλος*. Μοσχάτο: Παρησία.
- Καραχάλιας, Σ., Μπράτη, Π., Πασσάκος, Δ. & Φίλιας, Γ. (2011). *Θρησκευτικά Γ' Γυμνασίου, Θέματα από την ιστορία της Εκκλησίας*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Καφετζοπούλου, Α. (1986). *Η Πορφύρα, Στα χρόνια του Διοκλητιανού* (6^η εκδ.). Αθήνα.
- Κλειδαρά, Ε. (1994). *Στις κουρασμένες ψυχές* (31^η εκδ.). Αθήνα.
- Κόντογλου, Φ. (1993). *Έκφρασις της ορθοδόξου εικονογραφίας* (3^η εκδ., Τόμ. 1). Αθήνα: Αστήρ.
- Κόντογλου, Φ. (1995). *Γίγαντες ταπεινοί* (3^η εκδ.). Ακρίτας.
- Κυνηγώντας μια γούνα*. (1977). Αθήνα: Ζωή του παιδιού.
- Λαγγής, Μ. (1995). *Ο Μέγας Συναξαριστής της ορθοδόξου Εκκλησίας* (5^η εκδ., Τόμ. 6). Αθήνα.
- Λαγγής, Μ. (1995). *Ο Μέγας Συναξαριστής της ορθοδόξου Εκκλησίας* (5^η εκδ., Τόμ. 12). Αθήνα.
- Λαγγής, Μ. (1997). *Ο Μέγας Συναξαριστής της ορθοδόξου Εκκλησίας* (6^η εκδ., Τόμ. 1). Αθήνα.
- Λαγγής, Μ. (1995-1997). *Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας* (Τόμ. 1-12). Αθήνα.
- Λουγδουνών, Ε. (2002). *Ελληνική πατρολογία (patrologia graeca)* (Τόμ. 7). Αθήνα: Κέντρον πατερικών εκδόσεων.
- Μάθας, Α. & Γαβαλάς, Λ. (1979). *Παλαιά Διαθήκη, Για την τρίτη τάξη του δημοτικού*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Μαιδώνης, Χ. (2010). *Ο γέροντας του γένους* (2^η εκδ.). Αρναία Χαλκιδικής: Ιερά Μονή Αγίου Κοσμά Αιτωλού.
- Μαστρομιχαλάκη, Α. (2009). *Ιστορίες του παππού Δημήτρη, Στην εκκλησία με τον παπού και τη γιαγιά*. Ακρίτας παιδικά.
- Μαστρομιχαλάκη, Α. (2009). *Τα θέλω όλα*. Αθήνα: Ακρίτας παιδικά.
- Μαυρομάγουλος, Ν. (2004). *Αναζητώντας την Αλήθεια*. Κύπρος: Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά.

- Μέγας Βασίλειος (1972). *Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας*. Θεσσαλονίκη: Γρηγόριος ο Παλαμάς.
- Μέγας, Γ. (1994). *Ελληνικά παραμύθια* (9^η εκδ.). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας".
- Μενούνος, Ι. (χ.χ.). *Κοσμά του Αιτωλού διδαχές*. Αθήνα: Τήνος.
- Migne, J. P. (1989). *Patrologia cursus completus, series graeca* (Τόμ. 94). Αθήνα: Κέντρον πατερικών εκδόσεων.
- Migne, J. P. (2000). *Patrologia cursus completus, series graeca* (Τόμ. 108). Αθήνα: Κέντρον πατερικών εκδόσεων.
- Migne, J. P. (2004). *Patrologia cursus completus, series graeca* (Τόμ. 100). Αθήνα: Κέντρον πατερικών εκδόσεων.
- Migne, J. P. (2005). *Patrologia cursus completus, series graeca* (Τόμ. 98). Αθήνα: Κέντρον πατερικών εκδόσεων.
- Μικρός Ευεργετινός* (2017). Ωρωπός Αττικής: Ι. Μ. Παρακλήτου
- Μουστάκη, Β. & Τιμαγένους, Ι. (χ.χ.). *Η Βίβλος εικονογραφημένη*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Μπερνστάιν, Τ. (2016). *Η αποκάλυψη του Χριστού, Το ταξίδι μου από τον ιουδαϊσμό στον ορθόδοξο χριστιανισμό*. Καλάβρυτα: Ιερά Μονή Αγίων Θεοδώρων Αροανίας.
- Μπριαντσανίνωφ, Ι. (2008). *Ασκητικές εμπειρίες Α', Έργα 1*. Ωρωπός Αττικής: Ι. Μ. Παρακλήτου.
- Μπριαντσανίνωφ, Ι. (2009). *Ασκητικές εμπειρίες Β', Έργα 2*. Ωρωπός Αττικής: Ι. Μ. Παρακλήτου.
- Νεκτάριος Πενταπόλεως (1972). *Αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως ,Α'. Αι Οικουμενικάί σύνοδοι της του Χριστού Εκκλησίας, Β'. Μελέτη περί των αγίων εικόνων*. Θεσσαλονίκη: Ρηγόπουλος.
- Νικόδημος Αγιορείτης. (1999). *Αόρατος πόλεμος* (5^η εκδ.). Αθήνα: Νεκτάριος Παναγόπουλος.
- Ντε Μπάγιεστερ, Π. (2009). *Η μεταστροφή μου στην Ορθοδοξία*. Κύπρος: Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά.
- Ντίκενς, Κ. (1970). *Η ζωή του Κυρίου* (2^η εκδ.). Αθήνα: Αστήρ.
- Ντοστογιέφσκη, Φ. (χ.χ.). *Αδελφοί Καραμάζοβ*. (Α. Αλεξάνδρου, Μεταφρ.) Γκοβόστη.
- Ντοστογιέφσκι, Φ. (χ.χ.). *Χριστουγεννιάτικες ιστορίες*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ο άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, Η βακτηρία των σκλάβων το καύχημα των Αιτωλών*. (2003). Θερμόν Τριχωνίδος: Μικρά ζύμη.
- Ο άγιος Παΐσιος ο Αγιορείτης*. (2015). Βασιλικά Θεσσαλονίκης: Ιερόν Ησυχαστήριον «Ευαγγελιστής Ιωάννης ο Θεολόγος».
- Οι έντεκα του Θόρσλιγκεν* (1989). Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων "Η Ζωή".

- "Ο ιεραπόστολος του Ζαΐρ π. Κοσμάς Γρηγοριάτης"* κατά την αφήγηση του πατέρα του Δημ. Ασλανίδη και τις επιστολές του. (1991). Άγιον Όρος: Ιεράς Μονής Οσίου Γρηγορίου.
- Ο πολύτιμος μαργαρίτης, Βιογραφία των οσίων πατέρων ημών Βαρλαάμ και Ιωάσαφ* (Γ' εκδ.). (1991). Αθήνα: Ορθόδοξος Ιεραποστολική Αδελφότητα "Ο Σταυρός".
- Οκτάβιος*. Στο *Εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν* (Τόμ. 10, σσ.32-33). (1929). Αθήνα: Ελευθερουδάκης.
- Όσιος Θεοφάνης (2006). *Ο δρόμος της ζωής, Γράμματα σε μια ψυχή*. Ωρωπός Αττικής: Ι. Μ. Παρακλήτου.
- Παΐσιος Αγιορείτης (1995). *Ο άγιος Αρσένιος ο Καππαδόκης* (15^η εκδ.). Σουρωτή Θεσσαλονίκης: Ιερόν Ησυχαστήριον "Ευαγγελιστής Ιωάννης ο Θεολόγος".
- Παΐσιος Αγιορείτης (2006). *Πάθη και αρετές, Λόγοι Ε'*. Σουρωτή Θεσσαλονίκης: Ιερόν Ησυχαστήριον "Ευαγγελιστής Ιωάννης ο Θεολόγος".
- Παΐσιος Αγιορείτης (2012). *Περί προσευχής, Λόγοι ς'*. Θεσσαλονίκη: Ιερόν Ησυχαστήριον "Ευαγγελιστής Ιωάννης ο Θεολόγος".
- Παλαμάς, Γ. (1985). *Ελληνες Πατέρες της Εκκλησίας* (Τόμ. 9). Θεσσαλονίκη: Γρηγόριος ο Παλαμάς.
- Παλαμάς, Γ. (1986). *Ελληνες Πατέρες της Εκκλησίας* (Τόμ. 11). Θεσσαλονίκη: Γρηγόριος ο Παλαμάς.
- Παλιάκη, Μ. (χ.χ.). *Μαθαίνω από τις εικόνες, Η γέννηση του Χριστού μας*. Άγιον Όρος, Αθήνα: Ι. Μ. Αγίου Διονυσίου Αγίου Όρους και Άθως Παιδικά.
- Παλιάκη, Μ. (χ.χ.). *Μαθαίνω από τις εικόνες, Η Παναγία μας*. Άγιον Όρος, Αθήνα: Ι. Μ. Διονυσίου Αγίου Όρους και Άθως παιδικά.
- Παλιάκη-Μπόκια, Μ. & Παλιάκη-Ιεραπετρίτη, Ε. (2008). *Γιορτάζω-τραγουδώ, παίζω-δημιουργώ*. Αθήνα: Άθως παιδικά.
- Παλιάκη-Μπόκια, Μ. & Παλιάκη-Ιεραπετρίτη, Ε. (2009). *Γιορτάζω-τραγουδώ, παίζω-δημιουργώ* (Τόμ. 3). Αθήνα: Άθως παιδικά.
- Παλιάκη-Μπόκια, Μ. & Παλιάκη-Ιεραπετρίτη, Ε. (2011). *Γιορτάζω-τραγουδώ, παίζω-δημιουργώ*. Αθήνα: Άθως παιδικά.
- Παλιάκη-Μπόκια, Μ. & Παλιάκη-Ιεραπετρίτη, Ε. (2019). *Γιορτάζω-τραγουδώ, παίζω-δημιουργώ* (Τόμ. 6). Αθήνα: Άθως παιδικά.
- Παλιάκη-Μπόκια, Μ. (2011). *Η Μεγάλη Εβδομάδα του Νικόλα*. Αθήνα: Άθως παιδικά.
- Παπαγιάννης, Κ. (2015). *Ιερά ιστορία της Παλαιάς Διαθήκης* (2^η εκδ.). Θεσσαλονίκη: Το Περιβόλι της Παναγίας.
- Πάριος, Α. (2015). *Απολογία χριστιανική*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Πάριος, Α. (2016). *Αλεξίκακον φάρμακον*. Αθήνα: Γρηγόρης.

Πατέρες της Εκκλησίας. Στο Εκπαιδευτική ελληνική εγκυκλοπαίδεια οι θρησκείες (Τόμ. 21, σ.316-320). (1992). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Πατερικόν Κυριακοδρόμιον. Άγιον Όρος: Ιερόν Κελλίον Αγίου Νικολάου Μπουραζέρη.

Πελασγός, Σ. (2003). *Η ιστορία της βασιλόπιτας* (2^η εκδ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ρούζ, Σ. (2006). *Η ψυχή μετά τον θάνατο* (9^η εκδ.). Αθήνα: Μυριόβιβλος.

Σαχάρωφ, Σ. (1995). *Ο άγιος Σιλουανός ο Αθωνίτης. Έσσεξ Αγγλίας: Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου.*

Σαχάρωφ, Σ. (1996). *Οψόμεθα τον Θεόν καθώς εστί* (3^η εκδ.). Έσσεξ Αγγλίας: Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου.

Σεϊτανίδου-Σταμάτη, Σ. (2011). *Ανακαλύπτω τις γιορτές με χαρούμενες δραστηριότητες 2.* Αθήνα: Άθως παιδικά.

Σιμόπουλος, Δ. (2006). *Το άστρο των Χριστουγέννων.* Ίδρυμα Ευγενίδου/ Νέο Ψηφιακό Πλανητάριο.

Σκάλκου-Διαμαντίδη, Ν. (2018). *Ο Θυματούλης μάς γνωρίζει την Εκκλησία.* Αθήνα: Ελληνοεκδοτική.

Σκάλκου-Διαμαντίδη, Ν. (2019). *Ο Άγιος Ραφαήλ κάτι θέλει να μας πει...* (2^η εκδ.). Έαρ παιδικά.

Σκαρλάτου, Ι. (2016). *Συντροφιά με την αγία Ματρώνα την Αόματη.* Σαΐτης.

Σκαρλάτου, Ι. (2017). *Συντροφιά με την αγία Σοφία της Κλεισούρας* (2^η εκδ.). Σαΐτης.

Σπυροπούλου, Μ. (1994). *Ο πύργος της Βαβέλ* (5^η εκδ.). Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Σπυροπούλου, Μ. (1994). *Τα παιδικά χρόνια του Χριστού* (6^η εκδ.). Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Σπυροπούλου, Μ. (χ.χ.). *Η βάπτιση του Χριστού* (2^η εκδ.). Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Σπυροπούλου, Μ. (χ.χ.). *Η γέννηση του Χριστού μας* (8^η εκδ.). Αποστολική Διακονία.

Σπυροπούλου, Μ. (χ.χ.). *Η θυσία του Αβραάμ* (2^η εκδ.). Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Σπυροπούλου, Μ. (χ.χ.). *Ο Χριστός στη λίμνη Γεννησαρέτ* (2^η εκδ.). Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Στα χρόνια του Αττίλα. (χ.χ.). Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων "Η Ζωή".

Σταλαγματιές της αγάπης του Θεού, Οι άγιοι και το περιβάλλον. (2006). Χανιά: Ιερά Μονή Χρυσοπηγής.

Σταμάτη, Σ. (2013). *Το ημερολόγιο του Πέτρου, Ίνα ώσιν εν.* Αθήνα: Άθως παιδικά.

- Σταμάτη, Σ. (2014). *Όταν μιλάει η σιωπή, Στα μονοπάτια της πνευματικής ζωής*. Αθήνα: Άθως εφηβικά.
- Συμεών, Θ. (1994). *Ελληνική πατρολογία (patrologia graeca)* (Τόμ. 155). Αθήνα: Κέντρον πατερικών εκδόσεων.
- Taylor, H. (1991). *Ο μικρός Χριστιανός ταξιδεύει* (3^η εκδ.). Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος.
- Τζιάσιου, Ε. (2012). *Πατρίδα μου, Το όμορφο κομμάτι της καρδιάς μου*. Αθήνα.
- Το Μέγα Γεροντικόν* (Τόμ. 2). (1995). Πανόραμα Θεσσαλονίκης: Ι. Ησυχαστήριο "Το Γενέσιον της Θεοτόκου".
- Το Μέγα Γεροντικόν* (Τόμ. 4). (1999). Πανόραμα Θεσσαλονίκης: Ι. Ησυχαστήριο "Το Γενέσιον της Θεοτόκου".
- Το Μέγα Γεροντικόν* (2^η εκδ., Τόμ. 1). (2000). Πανόραμα Θεσσαλονίκης: Ι. Ησυχαστήριο "Το Γενέσιον της Θεοτόκου".
- Το πιο πολύτιμο μαργαριτάρι* (2^η εκδ.). (2002). Θεσσαλονίκη: Το συνάξαρι.
- Toth, T. (1986). *Τα αγνά νιάτα* (9^η εκδ.). Αθήνα: Αστήρ.
- Τσανανάς, Γ. & Μπάρλος, Α. (2012). *Θρησκευτικά Β Γυμνασίου, Καινή Διαθήκη, Ο Ιησούς Χριστός και το έργο Του*. ΙΤΥΕ "Διόφαντος".
- Τυμπανίδου, Δ. (1986). *Ο σημαδεμένος* (8^η εκδ.). Αθήνα: Χριστιανική Ένωσις "Η Ελπίς".
- Τυμπανίδου, Δ. (1989). *Η δεύτερη αδελφή* (6^η εκδ.). Αθήνα: Χριστιανική Ένωσις "Η Ελπίς".
- Φερούσης, Δ. (1982). *Φιλοθέη Μπενιζέλου η Αθηνιώτισσα*. Αθήνα: Αστήρ.
- Φωτακέλλη, Μ. (2007). *Το παιδί με το κανατάκι*. Νέα Σμύρνη: Ακρίτας παιδικά.
- Φωτόπουλος, Δ. & Φωτοπούλου, Α. (2002-2009). *Δι' ευχών των αγίων* (Τόμ. 1-12). Αθήνα: Άθως παιδικά.
- Φωτόπουλος, Δ. & Φωτοπούλου, Α. (2004). *Δι' ευχών των αγίων* (Τόμ. 4). Αθήνα: Άθως παιδικά.
- Φωτόπουλος, Δ. & Φωτοπούλου, Α. (2004). *Δι' ευχών των αγίων* (Τόμ. 5). Αθήνα: Άθως παιδικά.
- Φωτόπουλος, Δ. & Φωτοπούλου, Α. (2004). *Δι' ευχών των αγίων* (Τόμ. 6). Αθήνα: Άθως παιδικά.
- Φωτόπουλος, Δ. & Φωτοπούλου, Α. (2005). *Δι' ευχών των αγίων* (Τόμ. 8). Αθήνα: Άθως παιδικά.
- Φωτόπουλος, Δ. & Φωτοπούλου, Α. (2006). *Δι' ευχών των αγίων* (Τόμ. 9). Αθήνα: Άθως παιδικά.
- Φωτόπουλος, Δ. & Φωτοπούλου, Α. (2009). *Δι' ευχών των αγίων* (Τόμ. 12). Αθήνα: Άθως παιδικά.

- Φωτόπουλος, Δ. & Φωτοπούλου, Ά. (2010). *Δι' ευχών των αγίων, Δραστηριότητες* (Τόμ. 1,2). Αθήνα: Άθως παιδικά.
- Φωτόπουλος, Δ. (2022). *Εκείνοι που μίλησαν με τον Θεό, Ανακαλύπτοντας τα κρυμμένα νοήματα της Παλαιάς Διαθήκης* (Τόμ. 1). Αθήνα: Άθως.
- Χαρώνης, Β. & Λαναρά, Ο.(1993). *Παιδαγωγική ανθρωπολογία Ιω. Χρυσόστομου* (Τόμ. 1). Αθήνα.
- Χιωτέλλη, Κ. (2005). *Τα παιδιά διαβάζουν τη Βίβλο*. Αθήνα: Ελληνική βιβλική εταιρεία.
- Χονδρόπουλος, Σ. (1987). *Θεοδώρα η Αυγούστα, Στύλος Ορθοδοξίας*. Αθήνα.
- Χρυσόστομος, Ι. (1978). *Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας* (Τόμ. 9). Θεσσαλονίκη: Γρηγόριος ο Παλαμάς.
- Χρυσόστομος, Ι. (1982). *Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας* (Τόμ. 6). Θεσσαλονίκη: Γρηγόριος ο Παλαμάς.
- Χρυσόστομος, Ι. (1984). *Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας* (Τόμ. 1). Θεσσαλονίκη: Γρηγόριος ο Παλαμάς.
- Χρυσόστομος, Ι. (1987). *Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας* (Τόμ. 30). Θεσσαλονίκη: Γρηγόριος ο Παλαμάς.
- Χρυσόστομος, Ι. (1988). *Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας* (Τόμ. 25). Θεσσαλονίκη: Γρηγόριος ο Παλαμάς.
- Χρυσόστομος, Ι. (1997). *Ομιλίες στα γεγονότα της Θείας Οικονομίας* (Τόμ. 2). Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος.
- Wildsmith, Β. (1989). *Μια χριστουγεννιάτικη ιστορία*. Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.

Μελέτες:

- Αγγελιδάκης, Α. (2017). *Το κανόνιον του ορθοδόξου Πάσχα*.
- Αλεβιζόπουλος, Α. (1992). *Ρωμαιοκαθολικισμός Προτεσταντισμός και Ορθοδοξία*. Αθήνα: Επτάλοφος.
- Αλεβιζόπουλος, Α. (1994). *Εγχειρίδιο αιρέσεων και παραχριστιανικών ομάδων* (3^η εκδ.). Αθήνα: Διάλογος.
- Αντουράκης, Γ. (1990). *Εκκλησιαστική ζωγραφική*. Αθήνα.
- Αντουράκης, Γ. (1991). *Ορθόδοξη εικονογραφία, προϋποθέσεις, κατευθύνσεις και προοπτικές*. Αθήνα.
- Βασιλειάδης, Ν. (2003). *Η Παλαιά Διαθήκη στην ορθόδοξον Εκκλησίαν* (2^η εκδ.). Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων "Ο Σωτήρ".
- Beitzel, Β. (2007). *Βιβλικά*. Αθήνα: Α. Κεντικελένης.
- Βολουδάκη, Ν. (1995). *Βυζαντινή ζωγραφική θεωρία*. Αθήνα: Γρηγόρη.

Βρεττός, Ι. (2014). *Αναλυτικό πρόγραμμα και σχολικό εγχειρίδιο, Εικόνα και σχολικό εγχειρίδιο* (Τόμ. 2). Αθήνα.

Bridges, L. & Moore, K. (2002). *Religion and spirituality in childhood and adolescence*. Child Trends. Ανακτήθηκε από https://www.childtrends.org/wp-content/uploads/2002/01/Child_Trends-2002_01_01_FR_ReligionSpiritAdol.pdf

Γιαννακόπουλος, Ι. (1986). *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο΄* (Τόμοι 1, 5, 7). Θεσσαλονίκη: Ορθόδοξη Χριστιανική Αδελφότης "Λυδία".

Γιαννακόπουλος, Ι. (1995). *Παλαιόν και νέον ημερολόγιον* (3^η εκδ.). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον Νεκτάριος Παναγόπουλος.

Γιαννουλάτος, Α. (2016). *Ισλάμ, Θρησκευολογική επισκόπηση*. Αθήνα: Το Βήμα.

Δεληκωσταντής, Κ. (2009). *Η σχολική θρησκευτική αγωγή, Μεταξύ παιδαγωγικής και θεολογίας*. Αθήνα: Έννοια.

Ebstyn King, P. & Boyatzis, C. (χ.χ.). *Chapter 23: Religious and spiritual development* (975-1021). Ανακτήθηκε από <https://thethrivecenter.org/wp-content/uploads/2018/08/Chp-23-Religious-Spiritual-Development-King.pdf>

Eggebeen, D. & Dew, J. (2009). The role of religion in adolescence for family formation in young adulthood. *Journal of marriage and the family*, 71 (1), 108-121. doi: 10.1111/j.1741-3737.2008.00583.x

Eisenberg, N. (2000). Emotion, regulation, and moral development. *Annu. Rev. Psychol.*, 51, 665-697. Ανακτήθηκε από https://scholar.google.gr/scholar_url?url=https://www.academia.edu/download/84864819/eisenberg_2000.pdf&hl=en&sa=X&ei=-cPgY7qmKYKNmAHrpo-QDw&scisig=AAGBfm0SATJZc-JJAVpTVXX7YJd97KIpSA&oi=scholar

Elliot, S., Kratochwill, T., Littlefield Cook, J. & Travers, J. (2008). *Εκπαιδευτική ψυχολογία* (3^η εκδ.). Αθήνα: Gutenberg.

Emmons, R. & Paloutzian, R. (2003). The psychology of religion. *Annu. Rev. Psychol.*, 54, 377-402. doi: 10.1146/annurev.psych.54.101601.145024

Ευδοκίμωφ, Π. (1993). *Η τέχνη της εικόνας, Θεολογία της ωραιότητας* (2^η εκδ.). (Κ. Χαραλαμπίδης, Μεταφρ.) Θεσσαλονίκη: Πουρνάρα.

Feldman, R. (2011). *Εξελικτική ψυχολογία*. Αθήνα: Gutenberg.

Holder, M., Coleman, B. & Wallace, J. (2010). Spirituality, religiousness, and happiness in children aged 8-12 years. *Journal of happiness studies*, 11 (2), 131-150. doi: 10.1007/s10902-008-9126-1

Καρακατσάνης, Κ. (2001). «Εγκεφαλικός θάνατος». *Ταυτίζεται με το θάνατο του ανθρώπου; (ιατρική και φιλοσοφική θεώρηση)* (2^η εκδ.). Θεσσαλονίκη: Universitystudiopress.

Καραστάθης, Κ. (2012). *Μέγας Κωνσταντίνος, Κατηγορίες και αλήθεια*. Αθήνα: Άθως.

Κογκούλης, Ι. (2016). *Κατηχητική και χριστιανική παιδαγωγική* (4^η εκδ.). Θεσσαλονίκη:

Κυριακίδη.

Κογκούλης, Ι. (2019). *Διδακτική του μαθήματος των Θρησκευτικών-Παιδείας & Ελληνορθόδοξης κληρονομιάς- Στην Πρωτοβάθμια & Δευτεροβάθμια εκπαίδευση* (2^η εκδ.). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.

Κολιτσάρας, Ι. (1975). *Εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν της Αγίας Γραφής*. Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων Η "Ζωή".

Κωστόφ, Ι. (1988). *Συμβολή στην τελετή λήξεως της θεωρίας της εξέλιξης*. Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Landor, A., Simons, L., Simons, R., Brody, G. & Gibbons, F. (2011). The role of religiosity in the relationship between parents, peers and adolescent risky sexual behavior. *Journal of youth and adolescence*, 40 (3), 296-309. doi: 10.1007/s10964-010-9598-2

Lightfoot, C., Cole, M. & Cole, S. R. (2014). *Η ανάπτυξη των παιδιών*. Αθήνα: Gutenberg.

Lysiak, M., Zarzycka, B. & Puchalska-Wasył, M. (2020). Deconversion processes in adolescence: The role of parental and peer factors. *Religions*, 11 (12), 664. doi: <https://doi.org/10.3390/rel11120664>

Μαλαφάντης, Κ. & Μυλωνάκης, Ν. (2021, Μάρτιος). Εννοιολογικές οριοθετήσεις στην παιδική λογοτεχνία: μια επισκόπηση. *MusEd*, 2(3/2021), σσ. 10-24.

Μαλαφάντης, Κ. Δ. (2001). Η λογοτεχνία στο παιδικό ανάγνωσμα-Εννοιολογικές οριοθετήσεις. Στο Κ. Δ. Μαλαφάντης *Θέματα παιδικής λογοτεχνίας* (23-37). Αθήνα: Πορεία.

Μαλαφάντης, Κ. Δ. (2006). Παιδαγωγικές διαστάσεις της λογοτεχνίας. *Νέα Παιδεία* (119), 64-78.

Μαλαφάντης, Κ. Δ. (2015). *Παιδαγωγικές διαστάσεις της λογοτεχνίας. Η θεωρία, τα πρόσωπα και τα κείμενα*. Αθήνα: Γρηγόρη.

Μενεβίσογλου, Π. (1990). *Ιστορική εισαγωγή εις τους κανόνες της ορθόδοξου Εκκλησίας*. Στοκχόλμη: Ιερά Μητρόπολις Σουηδίας και πάσης Σκανδιναβίας.

Μεταλληνός, Γ. (1989). *Πηγές εκκλησιαστικής ιστορίας*. Αθήνα: Αρμός.

Μεταλληνός, Γ. (1992). *Ελληνισμός μετέωρος*. Αθήνα: Αποστολική διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Μεταλληνός, Γ. (2002). *Πώς έγινε ο Πάπας "αλάθητος"* (2^η εκδ.). Τρίκαλα, Αθήνα: Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις.

Μπαμπάλης, Θ. (2012). *Σχολική Παιδαγωγική, Η ζωή στη σχολική τάξη*. Αθήνα: Διάδραση.

Νικολαΐδης, Ν. (1999). *Η Τριαδολογία του αγίου Επιφανίου Κύπρου*. Θεσσαλονίκη: Πουρνάρας.

Παπαδόπουλος, Σ. (1994). *Πατρολογία Α'* (2^η εκδ., Τόμ. 1). Αθήνα.

Παπαδόπουλος, Σ. (1997). *Θεολογία και γλώσσα*. Αθήνα: Παρουσία.

Περεβέζεντσεφ, Β. (χ.χ.). *Αιτιολόγηση του Θεού και του κόσμου στο μυθιστόρημα του Φ. Μ. Ντοστογιέφσκι "Αδελφοί Καραμαζόφ" Μέρος Α'.* Ανάκτηση από <https://gr.pravoslavie.ru/141395.html>

Περσελής, Ε. (2013). *Πίστη και χριστιανική αγωγή.* Αθήνα: Γρηγόρης.

Πόποβιτς, Ι. (2019). *Δογματική, Ορθόδοξη φιλοσοφία της Αλήθειας.* Άγιον Όρος: Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου.

Paloutzian, R. & Park, C. (Eds.) (2005). *Handbook of the psychology of religion and spirituality.* New York, London: The Guilford Press.

Ράντζου, Μ. (2016). *Η διαχείριση των συγκρούσεων στην παιδική ηλικία και η κατηχητική διακονία.* Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.

Rose, S. (2000). *Genesis, creation and early man, The orthodox christian vision.* Platina, California.

Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, Α. (1989). *Τα μαθητάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας.* Διδακτορική διατριβή, Αθήνα.

Στεφανίδης, Β. (1998). *Εκκλησιαστική ιστορία " Απ' αρχής μέχρι σήμερα"* (6^η εκδ.). Αθήνα: Παπαδημητρίου.

Σωτηρόπουλος, Χ. (1991). *Νηπτικοί πατέρες των μέσων χρόνων.* Αθήνα.

Schaeffer, F. (2000). *Χορεύοντας μόνος, Αναζητώντας την ορθόδοξη πίστη στον αιώνα των ψεύτικων θρησκειών.* Κοζάνη: Μακρυγιάννης.

Shek, D. (2012). Spirituality as a positive youth development construct: a conceptual review. *The scientific world journal*, vol. 2012. doi: <https://doi.org/10.1100/2012/458953>

Smetana, J. & Turiel, E. (2003). Chapter twelve: Moral development during adolescence. Στο G. Adams & M. Berzonsky (Επιμ.), *Blackwell handbook of adolescence* (247-268). Blackwell Publishing. Ανακτήθηκε από https://www.researchgate.net/profile/Judith-Smetana/publication/286546635_Moral_Development_During_Adolescence/links/5bd6fc7b299bf1124faae29/Moral-Development-During-Adolescence.pdf

Thompson, D. (1997). *Αυγοτέμπερα, θεωρία και πρακτική.* Αθήνα: Αρμός.

Τριλιανός, Θ. (2013). *Μεθοδολογία της διδασκαλίας.* Αθήνα: Διάδραση.

Trommsdorff, G. (2012). Cultural perspectives on values and religion in adolescent development. Στο G. Trommsdorff (Επιμ.), *Values, religion, and culture in adolescent development* (3-45). New York: Cambridge Univ. Press. Ανακτήθηκε από <https://d-nb.info/1105478335/34>

Τσέντος, Γ. (2004). *Ιουλιανός ο Παραβάτης.* Αθήνα: Τήνος.

VanderWeele, T. (2018). *Religious upbringing and adolescence.* Ανακτήθηκε από <https://ifstudies.org/blog/religious-upbringing-and-adolescence>

Φειδάς, Β. (1994). *Εκκλησιαστική ιστορία Α΄* (2^η εκδ.). Αθήνα.

Χατζαργυρός, Σ. (2015). *Η έννοια του Πολίτη στον Αριστοτέλη και στον T. H. Marshall*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής Τομέας Φιλοσοφίας. Θεσσαλονίκη, stoi.kee.lib.auth.gr/record/284822/files/GRI-2016-17310.pdf?version=1.

Χατζηδάκης, Μ. (1997). *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης, Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα*. Άγιον Όρος: Ιερά Μονή Σταυρονικήτα.

Χατζηνικολάου, Α. (2003). *Αρχή και τέλος του κόσμου, Κοσμολογία και Αγία Γραφή* (Γ΄ εκδ.). Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων "Ο Σωτήρ".

Χατζηνικολάου, Α. (2003). *Ο άνθρωπος μέσα στο σύμπαν* (5^η εκδ.). Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων "Ο Σωτήρ".

Φυλλάδια:

Αδελφή Μαγδαληνή (2007). *Συνομιλίες με παιδιά, Μεταδίδοντας την πίστη*. Έσσεξ Αγγλίας: Ιερά Πατριαρχική και Σταυροπηγική Μονή Τιμίου Προδρόμου.

Αδελφότης Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Καρέα (2000). *Τι ξέρεις εσύ για τις εικόνες;*. Καρέας: Ετοιμασία.

Αλεβιζόπουλος, Α. (1974). *Εφόδιον Ορθοδοξίας*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία.

Βαδραχάνης, Μ. (2015). *Κυριακά Ευαγγέλια*. Αθήνα.

Βασιλειάδης, Ν. (1988). *Καθώς ξανοίγεσαι στη ζωή* (4^η εκδ.). Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων "Ο Σωτήρ".

Γεώργιος, Αρχιμ. (1993). *Η ορθόδοξος πίστις μας και οι πλάνες των Ιεχωβιτών*. Άγιον Όρος: Ιερά Μονή Οσίου Γρηγορίου.

Γκογκόλ, Ν. Β. (1999). *Στοχασμοί στη Θεία Λειτουργία* (2^η εκδ.). Ωρωπός Αττικής: Ι. Μ. Παρακλήτου.

Γκούνης, Ά. (2010). *"Νεανικές αναζητήσεις υπεύθυνες θέσεις" Από συζητήσεις με νέους στις κατασκηνώσεις της Ιεράς Μητροπόλεως Λευκάδος και Ιθάκης*. Λευκάδα: Ι. Μ. Λευκάδος και Ιθάκης.

Γρηγόριος Ιερομόναχος (2012). *Η ορθόδοξη πίστη, λατρεία και ζωή, Σχεδιάγραμμα ορθοδόξου κατηχήσεως*. Άγιον Όρος: Ιερόν Κουτλουμουσιανόν Κελλίον Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου.

Cheek, M. (1997). *Ψηφιδωτά, μέσα σ' ένα σαββατοκύριακο*. Ντουντούμης.

Δημόπουλος, Γ. (1982). *Από την ζωή των αγίων* (6^η εκδ.). Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων "Ο Σωτήρ".

Διαμαντόπουλος, Λ. (1977). *Νεανικά θέματα* (2^η εκδ.). Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων "Ο Σωτήρ".

Είναι οι Αντιχαλκηδόνιοι Ορθόδοξοι;. (1995). Άγιον Όρος: Ιερά Μονή Οσίου Γρηγορίου.

Είσαι Χριστιανός Ορθόδοξος; Σε ενδιαφέρει.... Χριστιανική Στέγη Καλαμάτας.

- Εμφανίσεις και θαύματα της Παναγίας* (22^η εκδ.). (2003). Ωρωπός Αττικής: Ι. Μ. Παρακλήτου.
- Ένας άγιος γέροντας ο μακαριστός π. Ιάκωβος*. (1996). Λίμνη Ευβοίας: Έκδοση των Πατέρων της Ιεράς Μονής Οσίου Δαβίδ Γέροντος.
- Θαύματα και αποκαλύψεις από τη Θεία Λειτουργία* (12^η εκδ.). (2003). Ωρωπός Αττικής: Ι. Μ. Παρακλήτου.
- Θεοδωρόπουλος, Ε. (1997). *Τα δύο άκρα, Οικουμενισμός και Ζηλωτισμός* (2^η εκδ.). Αθήνα: Ιερόν Ησυχαστήριο Κεχαριτωμένης Θεοτόκου Τροιζήνος.
- Ιερά γη, τοιχογραφίες από τα μοναστήρια του Κοσσυφοπεδίου και των μετοχίων*. (1999). Έκθεση σε Αθήνα, Ηράκλειο, Ρόδο, Κέρκυρα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα.
- Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου. *Ημερολόγιο 2000, Χριστός το παγκόσμιο πρόσωπο*. Άγιον Όρος.
- Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου. *Ημερολόγιο 2007, Προφήται*. Άγιον Όρος.
- Κανάβα, Ζ. (2021). *Η συμβολή της εκκλησίας στην Επανάσταση του 1821*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία Εκκλησίας της Ελλάδος.
- Καπάτσου, Δ. (2009). *Γιορτές της Ορθοδοξίας*. Αθήνα.
- Κόκορης, Δ. (1997). *Ορθόδοξα ελληνικά μοναστήρια (Προσκυνηματικός οδηγός)* (2^η εκδ.). Αθήνα: Συγγραφέας.
- Κουγιουμτζόγλου, Γ. (1998). *Λατρευτικό εγχειρίδιο*. Θεσσαλονίκη: Συναξάρι.
- Κούτσας, Σ. (1991). *Η νηστεία της Εκκλησίας, Γιατί, πότε και πώς νηστεύουμε* (2^η εκδ.). Αποστολική Διακονία.
- Κωστόπουλος, Α. (2002). *Οι σημαίες των κρατών* (2^η εκδ.). Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-παιδεία.
- Μαυρομάτης, Γ. (2004). *Το Δωδεκάορτο, δώδεκα πατερικές ομιλίες για κάθε γιορτή*. Κατερίνη: Τέρτιος.
- Μπάστας, Ε. (1985). *Αγάπης ανταύγειες* (4^η εκδ.). Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων "Ο Σωτήρ".
- Νεο-ειδωλολατρικές περιπλανήσεις και η αληθής εμπειρία της Εκκλησίας μας*. (2002). Άγιον Όρος: Ιερά Μονή Οσίου Γρηγορίου.
- Νικηφόρου, Χ. (1980). *Εφηβικές σελίδες, Απ' το ημερολόγιο ενός μεγάλου αγοριού*. Αθήνα: Χριστιανική Ένωση "Η Ελπίς".
- Νικόδημος Αρχιμ. (χ.χ.). *Μητέρα!...* (2^η εκδ.). Αθήνα: Αστήρ.
- Οι θησαυροί του Αγίου Όρους* (1975). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών α.ε.
- Ομάδες ασυμβίβαστες με την ορθόδοξη πίστη. (1995). *Ζ' Πανορθόδοξη συνδιάσκεψη εντεταλμένων ιερών μητροπόλεων δια θέματα αιρέσεων και παραθρησκείας*. Αλίαρτος Βοιωτίας.
- Ορθόδοξες δραστηριότητες* (2^η εκδ., Τόμ. 20). (χ.χ.). Ποταμίτου.

- Ορθοδοξία και Ισλάμ*. (1997). Άγιον Όρος: Ιερά Μονή Γρηγορίου.
- Πανσέληνος, Μ. (2003). *Εκ του ναού του Πρωτάτου*. Θεσσαλονίκη: Αγιορείτικη εστία.
- Παπαδημητρακόπουλος, Κ. (χ.χ.). *Λόγια σοφά* (3^η εκδ.). Κάντζα Αττικής: Φωτοδότες.
- Πατάπιος, Κ. (2008). *"Διαβάζοντας" την εικόνα των Χριστουγέννων, Συμβολισμός και θεολογική ερμηνεία*. Άγιον Όρος.
- Πατερικόν των σπηλαίων του Κιέβου* (4^η εκδ.). (1994). Ωρωπός Αττικής: Ιερά Μονή Παρακλήτου.
- Πάτσας, Α. & Χατζηθανάση-Πατσάλου, Ι. (2022). *Νοσταλγοί του ουρανού, Αναζητώντας την αρχή και το τέλος των πραγμάτων, τον σκοπό και το νόημα της ζωής* (Τόμ. 1). Αθήνα: Άθως.
- Πάτσας, Α. & Χατζηθανάση-Πατσάλου, Ι. (2022). *Νοσταλγοί του ουρανού, Αναζητώντας την αρχή και το τέλος των πραγμάτων, τον σκοπό και το νόημα της ζωής* (Τόμ. 2). Αθήνα: Άθως.
- Σκαρλακίδης, Χ. (2017). *Άγιον Φως, Το θαύμα της καθόδου του Φωτός της Αναστάσεως στον τάφο του Χριστού* (8^η εκδ.). Αθήνα.
- Σύνταγμα της Ελλάδας*. (Όπως αναθεωρήθηκε με το ψήφισμα της 27ης Μαΐου 2008 της Η' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων).
- Toth, T. (χ.χ.). *Διάλεξε το δρόμο σου* (5^η εκδ.). Αθήνα: Φως.
- Τριώδιον κατανοκτικόν*. (χ.χ.). Αθήνα: Φως.
- Τσελεγγίδης, Δ. (2016). *"Αγία και Μεγάλη σύνοδος της ορθόδοξου Εκκλησίας" Μία σύνοδος με έλλειμα συνοδικότητας και ορθόδοξης αυτοσυνειδησίας*. Τρίκαλα: Έκδοση Συνάξεως Ορθόδοξων Ρωμηών " Φώτης Κόντογλου".
- Φωτόπουλος, Λ. (2005). *Ένας αιώνας Οικουμενισμού, Εκλεγείο στο νέο Ισραήλ*. Αθήνα.
- Χαρίσματα και χαρισματούχοι* (7^η εκδ., Τόμ. 3). (1997). Ωρωπός Αττικής: Ι. Μ. Παρακλήτου.
- Χαρίσματα και χαρισματούχοι* (10^η εκδ., Τόμ. 1). (1998). Ωρωπός Αττικής: Ι. Μ. Παρακλήτου.
- Χατζηφώτης, Ι. (1997). *Οι θησαυροί του Αγίου Όρους (Ιστορία-Μνημεία-Κειμήλια)*. Αθήνα: Εφημερίδα Απογευματινή.
- Χριστιανός, Ο. (2004). *Ψυχοφελείς οπτασίες και διηγήσεις για την άλλη ζωή* (3^η εκδ.). Θεσσαλονίκη: Ορθόδοξος Κυψέλη.
- Χριστοδούλου, Γ. (2022). *Εξομολόγηση για παιδιά* (3^η εκδ.). Αθήνα: Α. Οικονόμου.
- Ψαλλάκης, Γ. (1998). *Απειλή για την Ορθοδοξία μας*. Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων "Ο Σωτήρ".